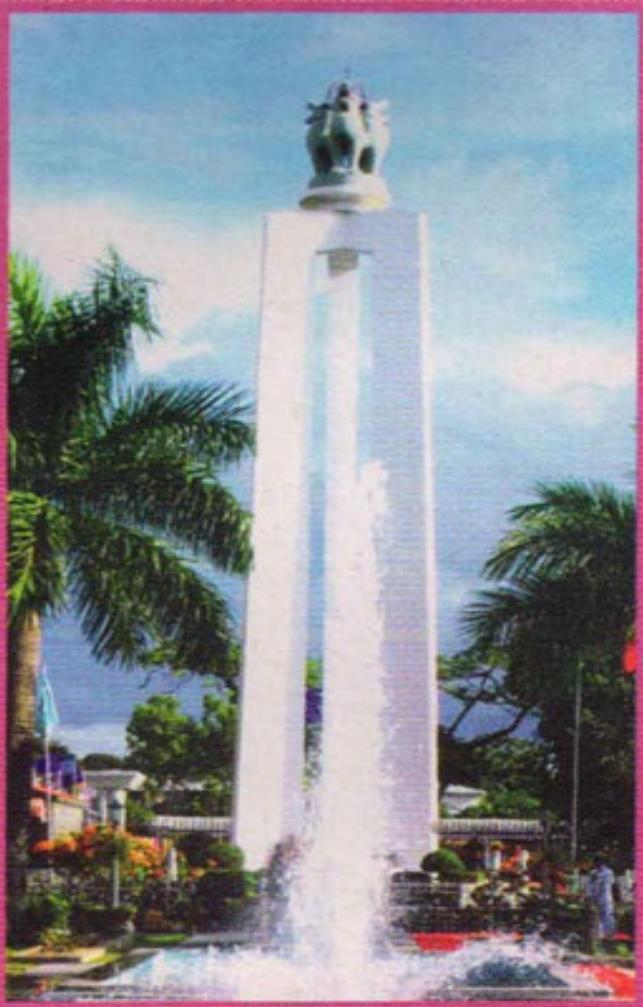
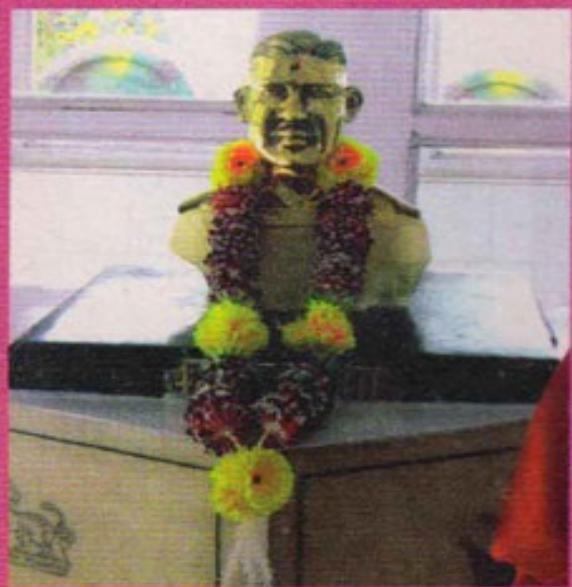

પૂર્વની સાત બહેનો

સ્વામી સરિયાદાનંદ

પૂર્વની સાત બહેનો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગુરુજી સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

PURVA-NI SAT BAHENO
travelogue by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2011
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-075-8

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

ઈ. સ. 1962ના ચીન સાથેના યુદ્ધમાં
જેમણે એકલા હાથે ચીની ટુકડીઓને 72 કલાક સુધી
રોકી રાખીને પછી શહીદ થયા હતા તે

અમર શહીદ જશવંતસિંહને

તથા

અમર શહીદો સેલા તથા નૂરા નામની બે બહેનોને,
જેમણે 72 કલાક સુધી હેવી મરીનગનની
કારતૂસો પૂરી પાડવાનું કામ કર્યું તેમને – તે,
ત્રણોને

સાદર – કૃતશતાપૂર્વક અર્પણ

સ્વામી સરચિદાનંદ

‘પૂર્વની સાત બહેનો’ના સહપ્રવાસીઓ

સ્વામી શ્રી સચ્ચિદાનંદજી (દંતાલી)

શ્રી જગદીશભાઈ એ. પટેલ (ઉંડા)

શ્રી પોપટભાઈ પટેલ (ઉંડા)

શ્રી શક્કિતસિંહ ડી. ચુડાસમા (બાવળિયાળી)

શ્રી મનહરસિંહ આર. ચુડાસમા (બાવળિયાળી)

શ્રી ગિરિરાજસિંહ એમ. ચુડાસમા (બાવળિયાળી)

શ્રી બ્રિજરાજસિંહ ડી. જાલા (બરવાળા)

શ્રી ગોરધનભાઈ ડી. પટેલ (વેળાવદર)

શ્રી કાન્તિભાઈ એ. પટેલ (બેંગલોર)

ડૉ. જીવરાજભાઈ ડાંખરા (સુરત)

શ્રી છગનભાઈ વાઘાણી (સુરત)

શ્રી જિતુભાઈ પટેલ - તિરુપતિ (વીસનગર)

શ્રી અજિતભાઈ શાહ (અમદાવાદ)

શ્રી ભૂપેન્દ્ર કાપડિયા (અમદાવાદ)

શ્રી બબલદાસ શંકરદાસ પટેલ (વીસનગર)

શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ અરોરા (પેટલાદ)

શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલ - ગાયત્રી (ઉંડા)

શ્રી દશરથભાઈ પટેલ - રાજા (ઉંડા)

શ્રી બાબુલાલ પટેલ (ઉંડા)

શ્રી હસમુખભાઈ પટેલ - તબિયત (ઉંડા)

શ્રી ભાઈલાલભાઈ જાગાણી (વડોદરા)

શ્રી ઝીણાભાઈ ભરવાડ (બાવળા)

શ્રી શામજીભાઈ બી. ખૂટ (રાજકોટ)

શ્રી મનોજભાઈ એમ. સોલંકી (અમદાવાદ)

શ્રી એલ. કે. સંતોકી (મોટી પાનેલી)

શ્રી અરવિંદભાઈ જે. પટેલ (અમદાવાદ)

શ્રી વિષ્ણુકુમાર વી. પટેલ (અમદાવાદ)

શ્રી વિનોદકુમાર આઈ. પટેલ (અમદાવાદ)

શ્રી સારંગજીભાઈ રાજપૂત (ખીમનવાસ)

શ્રી સવાઈજીભાઈ એચ. રાજપૂત (ચારડા)

ભૂમિકા

અમારો આ પ્રવાસ અમને વધુ ભયજનક લાગતો હતો તેનાં ત્રણ કારણો હતાં: એક તો હજી વરસાદની સીઝન ચાલુ હતી અને અમે જ્યાં જવાના હતા ત્યાં સૌથી વધુ વરસાદ થતો હતો. જો વરસાદની ઝડીઓ પડતી રહે તો પ્રવાસની મજા મારી જાય. પણ ઈશ્વરની કૃપા જ સમજો કે અમને ક્યાંય વરસાદ નહ્યો નહીં. જ્યાં જઈએ ત્યાં કોરું ને કોરું, તેથી પ્રવાસ આનંદિત રહ્યો.

બીજું, આ ક્ષેત્ર ઉપદ્રવો, આતંકવાદીઓ, ઉગ્રવાદીઓથી છવાયેલું હતું. બોંબ ફૂટવા, લોકોને કિડનોપ કરી લેવા વગેરે ઘણી જગ્યાએ સામાન્ય હતું. ન કરે નારાયણ અને કોઈ આવી ઘટના અમારી સાથે ઘટી જાય તો ભારે હાનિ થાય. લોકો સફળતાની નોંધ નથી લેતા, નિષ્ફળતાને મન મૂકીને ચગાવે છે. હવે તો મીડિયા પોતે પણ આતંકનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે. જ્યાં સુધી બીજી ઘટના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તમને ચગાવે જ રાખે.

ત્રીજો ભય ભાષા, ભોજન, માર્ગવ્યવહાર અને ઉતારાનો હતો. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ ત્રણો ભયોમાંથી એક પણ ભય અમને નહ્યો નહીં. અમને ન તો વરસાદ નહ્યો, ન બીજું કાંઈ નહ્યું. અમે બિંદાસ્ત થઈને બધે ફરતા રહ્યા. ખરેખર તો આટલી નિર્ભયતા કાશમીરમાં નથી.

ઉત્તરપૂર્વની આ સાત બહેનો ખરેખર જોવા જેવી છે. સાતમાં અરુણાચલ બૌદ્ધધર્મ છે. વનરાજિ અને માણસોથી સુંદર છે. અહીં કોઈ જુદા થવાની વાત કરતું નથી. જુદા થવાનો અર્થ થાય છે ચીનમાં ભળવું, જે તેમના માટે મહાત્રાસરૂપ લાગે છે, કારણ કે તિબેટની દુર્દ્શાથી તે કંપી રહ્યા છે. આ પ્રજાને પકડી રખનાર તત્ત્વ બૌદ્ધ ધર્મ છે. અને બૌદ્ધ ધર્મને પકડાવનાર દલાઈ લામા છે. દલાઈ લામાનો પ્રચંડ પ્રભાવ છે. દલાઈ લામા મહાયાની બૌદ્ધ ધર્માઓના પોપ જેવા છે. તેમનો પડ્યો બોલ લોકો ઉપાડે છે. અમે બૌદ્ધ ધર્મને વ્યવસ્થિત ધર્મના રૂપમાં જોયો. કોઈ સાધુ-બાવા રખડતા નથી. સૌ કોઈ પોતપોતાના ગોમ્પામાં નિયંત્રિત જીવન જીવે છે, તેથી ઘણા સંપ્રદાયો - પંથો કે પરિવારો નથી. બધાનું કેન્દ્ર એકમાત્ર બુદ્ધ જ છે. ઈસ્લામના એક અલ્લાની માફક બૌદ્ધોમાં પણ એક બુદ્ધ છે. સાથે બીજી બેચાર પ્રતિમાઓ હોય પણ સર્વોપરિતા તો બુદ્ધની જ હોય, તેથી વિભાજનથી પ્રજા બચી ગઈ છે.

ક્ષેત્રફળની દર્શિએ વસ્તી ઘણી ઓછી છે, પણ બહારની વસ્તીને વસવાનો અધિકાર ન હોવાથી તથા પ્રદેશ સરકાર બાંંગલાદેશીઓથી સાવધાન હોવાથી વસ્તીવધારાનો ભય અહીં નથી. અહીં ઉગ્રવાદ કે આતંકવાદ નથી તેથી શાંતિ છે. પણ રસ્તાઓ બહુ જ ખરાબ કહેવાય. 15 ક્રિ.મી.ની એવરેજ માંડ મળતી.

હમણાં થોડા જ સમય પહેલાં અહીંના અતિ લોકપ્રિય મુખ્યમંત્રીનું તવાંગ જતાં હેલિકોપ્ટરના અક્સમાતમાં મૃત્યુ થઈ ગયું છે. હજી પણ લોકો તેમનો શોક મનાવે છે. તેમણે પ્રજા માટે ઘણાં કામો કર્યો હતાં.

આ પ્રદેશમાં પરમિટ વિના પ્રવેશી શકાતું નથી તે સારી વાત કહેવાય, કારણ કે માથા ઉપર શત્રુ જળુંબી રહ્યો છે. સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. અહીં કન્યાઓની જરાય અછત નથી, વધારો છે, પણ ક્યાંય આધકલાઈ દેખાતી નથી. બધાં મર્યાદામાં જીવન જીવે છે. આને ધર્મનો જ પ્રભાવ કહેવાય.

સૌથી વધુ ચિંતાનો વિષય એ છે કે ચીનની તુલનામાં આપણી કશી જ તૈયારી નથી. પેલી તરફ ચીન પૂરેપૂરું તૈયાર છે. હવે તો તેની ટ્રેન પણ છેક સુધી પહોંચવાની તૈયારીમાં છે.

આ પ્રદેશના છેક પૂર્વી છેડે પરશુરામ કુંડ સિવાય બીજું કોઈ હિન્દુ તીર્થ નથી. બૌદ્ધ તીર્થો ઘણાં છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિભાજનવાદી ન હોવાથી અહીં વિભાજનનો પ્રશ્ન નથી તેમ જ ઉગ્રવાદ કે આતંકવાદનો પણ પ્રશ્ન નથી.

આસામ ચૂંથાઈ ગયું છે. આમ તો આ વીરભૂમિ છે. અહીંની મૂળ અહોમ પ્રજા વીર અને ઐતિહાસિક છે. પણ ભારતના બીજા

પ્રાંતોમાંથી આવીને ઘણી પ્રજા અહીં વસી ગઈ છે. ચાના બગીચા અહીંની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે, પણ તે પરપ્રાંતીઓના હાથમાં હોવાથી મૂળ નિવાસીઓને અખરે છે. તેથી તથા બંગાળી નિરાશ્રિતો તથા બાંગલાદેશી મુસ્લિમોના પ્રયંડ ધસારાથી આસામ ખળભળી રહ્યું છે. યુવા વર્ગ વીફર્યો છે અને વિસ્ફોટો કરી રહ્યો છે. આસામના કેટલાક જિલ્લાઓમાં મુસ્લિમોની બહુમતી થઈ ગઈ છે. મુસ્લિમો મોટા ભાગે વિભાજનવાદી અને આતંકવાદી હોવાથી વિશ્વભરમાં બધાં જ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો અશાંતિ ભોગવી રહ્યાં છે. સૌથી વધુ અશાંતિ પાકિસ્તાન ભોગવી રહ્યું છે. ત્યાં મુસ્લિમો જ મુસ્લિમોને મારી રહ્યા છે, કારણ કે મારવા માટે બીજી કોઈ પ્રજા રહી નથી. આવી જ દશા અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, ઈરાક, ઈજિપ્ત, સિરિયા, લિબિયા, ટક્કા વગેરે બધા મુસ્લિમ દેશોમાં છે. ભારતમાં ‘સિમ્મી’ જેવી આતંકવાદી સંસ્થા પૂરા ભારતને મુસ્લિમ બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠી છે. માનો કે પૂરો ભારતદેશ મુસ્લિમ થઈ જાય તો આ દેશ કેવો થાય? પાકિસ્તાન કરતાં પણ ભૂંડી દશા થાય. બાંગલાદેશ માંડ છૂટ્યો છે પણ ત્યાંથી શાંતિ તો નથી જ. ભવિષ્યમાં આસામની પણ આવી દશા થાય તો નવાઈ નહીં. પહેલાં વસ્તીવધારો અને પછી વિભાજન. દિલ્હીને કશી ચિંતા થતી હોય તેવું દેખાતું નથી. દિલ્હી તો હંમેશાં ઊંઘતી જ ઝડપાય છે. આસામનું ભવિષ્ય ચિંતાજનક લાગે છે.

આસામમાંથી અલગ થયેલું મેઘાલય રાજ્ય સંપૂર્ણ પ્રિસ્તી ધર્મી છે. અહીં જ ચેરાપૂંજી આવેલું છે જ્યાં વિશ્વનો સૌથી વધુ વરસાદ પડે છે. અહીંની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ થોડો વિચિત્ર અને જુદ્દો પડે તેવો લાગે છે. તે સાડી કે દુપણો નથી ઓઢતી પણ દુપણો જેવા વસ્ત્રને એક ખભા ઉપર ગાંઠ મારીને અડધા શરીર ઉપર છેક નીચે સુધી લટકાવે છે. અહીં પણ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે.

હંમેશાં વિવાદમાં રહેતું નાગાલેન્ડ ઉકળતા ચરુ જેવું છે. આ અંગ્રેજોની આપેલી ભેટ છે. ચીન અને બર્માને દૂર રાખવા તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક આ પ્રદેશ ભારત સાથે જોડી દીધો હતો. અંગ્રેજો પણ નાગાઓ ઉપર રાજ કરી શકતા નહીં, માત્ર સીમા ઉપર થાણાં રાખીને ભારતને સાચવતા રહેતા. અંદર નાગાઓની જુદીજુદી પંદર મુખ્ય જાતિઓ અને સેંકડો ઉપજાતિઓ લડી મરતી, તેમને લડી મરવા દેતા, કશી ડખલ ન કરતા, પણ ધર્મપ્રચારક પાદરીઓએ જેમજેમ શિક્ષણનો વ્યાપ વધાર્યો તેમતેમ નાગાઓ નાગરિક થતા ગયા અને રાજ્યવરસ્થામાં ભાગ લેતા થયા. હવે તેઓ સંપૂર્ણ અલગ થવા માગે છે. તેમની બૌંગોલિક સ્થિતિ એવી છે કે તે સ્વતંત્ર ન રહી શકે. કોઈ મોટા રાષ્ટ્રમાં ભળવું જ પડે. ભારત માટે આ વિઘાતક પરિસ્થિતિ થાય. તેથી સેના દ્વારા નિયંત્રણ કરીને અત્યારે ભારત અહીં ત્રિરંગો લહેરાવે છે. આજુબાજુનાં નાનાં રાજ્યોમાં પણ નાગાજાતિ વસે છે. તે બધાને એક કરી એક બૃહદ્દ નાગારાજ્ય બનાવવાની ખટપટો ચાલતી રહે છે. અમને સૌથી વધુ ભય નાગાલેન્ડનો હતો, પણ અમને એવો કશો અનુભવ ન થયો. કોહિમા નગર ખરેખર જોવા જેવું સુંદર નગર છે. જે નાગાઓ વસ્ત્રો પણ પહેરતા ન હતા તે અત્યારે 90% શિક્ષણનું પ્રમાણ ધરાવે છે. આ બધું પાદરીઓની તપસ્યા જ કહેવાય.

મિઝેરમ પણ પૂર્ણ પ્રિસ્તી ધર્મી છે. અહીંનું શિક્ષણનું પ્રમાણ શતપ્રતિશત કહી શકાય. અહીંનો મોટો પ્રશ્ન કન્યાઓનું અતિ વધારે પ્રમાણ છે. અમે જે હોટલમાં ઉત્તર્યા હતા તેના એક વેઠટરને અરવિંદભાઈ મારી પાસે લઈ આવ્યા. તેનું કહેવું હતું કે તેને ત્રણ સ્ત્રીમિત્રો છે. લગ્ન તો કોઈ ચોથી સાથે કરવાનો છે. અહીં તો કન્યાઓ જ કન્યાઓ છે. વળી પાણી બધી કમાતી કન્યાઓ. પુરુષોને તો દાડુ પીને કાં તો છોકરાં રમાડ્યા કરવાનાં કાં પછી ઊંઘ્યા કરવાનું. બિચારા ગુજરાતીઓ! કન્યાઓ જ નથી. શું કરે? અહીં પણ 370 જેવી કલમ છે. ભારતનો કોઈ નાગરિક સંપત્તિ ન ખરીદી શકે. ખરીદવી હોય તો અહીંની કન્યા સાથે લગ્ન કરે અને પછી તેના જ નામે ખરીદે. બહુપનીત્વની પ્રથામાં પણ કન્યાઓનું વિપુલ પ્રમાણ ભાગ ભજવતું હશે.

અને મણિપુર તો મણિપુર જ છે. નૃત્ય-ગાન-સૌંદર્ય અને સુઘડતાથી ભરપૂર આ રાજ્ય હિન્દુ મહારાજાઓની દીર્ઘદિશીથી નાગાલેન્ડ કે મિઝેરમ થતાં બચી ગયું કહેવાય. અહીં 75% પ્રજા હિન્દુ છે. શાકત અને વૈષ્ણવધર્મની બે મુખ્ય ધારાઓ વહે છે. ત્રીજો હિન્દુ ધર્મ મૈત્રેય પણ છે. પ્રિસ્તીઓ 20% છે અને મુસ્લિમો 5% છે. મણિપુર રણ્યામણો પ્રદેશ જોવા જેવો તો છે જ. રહેવા જેવો પણ છે.

અને ત્રિપુરા તો સવાયું હિન્દુ રાજ્ય લાગે છે. આ પણ અહીંના બર્મનવંશી મહારાજાઓની રાજ્યવરસ્થાનું પરિણામ જ કહેવાય.

બૌદ્ધ, પ્રિસ્તી અને હિન્દુ પ્રજાઓમાં વહેંચાયેલાં આ સાત રાજ્યોનું અમણ-અવલોકન ખરેખર કરવા જેવું અને ભારતને સમજવામાં

ઉપયોગી થાય તેવું રહ્યું.

અમને બોની ટૂરના મેનેજર ભક્તાજી સારા મળ્યા, ડ્રાઇવરો બધા સારા મળ્યા. પ્રવાસીઓ પણ શિસ્તમાં રહેનારા મળ્યા, તેથી કોઈ જગ્યાએ કશી જ અડચણ વિના અમે 19 દિવસનો પ્રવાસ કરી શક્યા. તે સૌને ધન્યવાદ.

અંતમાં આ બધી સફળતાઓ માત્ર ને માત્ર ઈશ્વરની કૃપાનું જ પરિણામ હતી તેથી તેનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડો કહેવાય. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કોઈ માહિતીદોષ કે બીજો કોઈ દોષ હોય તો સુજ્ઞ વાચકો મારું ધ્યાન દોરશે તો હું તેમનો આભારી થઈશ.

પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ પ્રૂફસંશોધન કર્યું તથા પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું તે માટે બંનેનો આભાર.

ગૂજર પ્રકાશનના શ્રી મનુભાઈ શાહે તત્પરતા બતાવીને ઓછી કિંમતે લોકો આગળ આ પુસ્તક મૂક્યું તે બદલ તેમનો આભાર.

અંતમાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને શત શત પ્રાણામ કરી વિરમું છું. આ તેની જ પ્રસાદી છે.

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ, દંતાલી,

પો. બો. નં. 19, પેટલાદ-388450

જિ. આણંદ (ફોન: 02697-252480)

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે વેબસાઈટ

www.sachchidanandji.org

પૂર્વની સાત બહેનો

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પ્રસ્થાન – ગુવાહાટી

અમે ત્રીસ પ્રવાસીઓ સાથે મળીને ‘સેવન સિસ્ટર’ની યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા છીએ. ‘સેવન સિસ્ટર’ એટલે (1) અરુણાચલ (2) આસામ (3) મેઘાલય (4) નાગાલેન્ડ (5) મિજોરામ (6) મહિષપુર અને (7) ત્રિપુરા. આ સાત નાનાનાનાં રાજ્યો ભારતની છેક ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલાં છે. ત્યાં ભાખ્યે જ કોઈ યાત્રા કે પ્રવાસ કરનારા જતા હોય છે. મુખ્ય કારણ તો ત્યાં કોઈ મોટું યાત્રાધામ નથી. યાત્રાધામોથી આપણાને કેટલો બધો ફાયદો થયો છે! લોકો પૂરા ભારતમાં ઘૂમતા રહે છે. જો યાત્રાધામો ન હોત તો ભારતદર્શન સામાન્ય લોકોને થઈ શકત નહીં. યાત્રાધામોમાં અનેક દૂષણો છે જ, પણ તે આપણાં કરેલાં છે જેને આપણો સુધારી શકતા નથી. માત્ર કકળાટ જ કરીએ છીએ. તોપણ યાત્રાધામોનાં જમાપાસાં પણ છે. તે પૂરા દેશની પ્રજાને એકબીજાની નજીક લાવે છે, જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરાવે છે અને શ્રદ્ધાળુઓને પવિત્રતાનો અનુભવ કરાવે છે.

આ યાત્રા ત્રણ રીતે ખતરનાક લાગે છે: 1. હજુ ચોમાસું ચાલે છે. અહીં ગુજરાતમાં આ વર્ષે પુષ્ટ વરસાદ પડી રહ્યો છે તો ત્યાં તો કહેવું જ શું? એટલે બધા રેઇનકોટ વગેરે પૂરી વ્યવસ્થા કરીને નીકળ્યા છીએ.

2. લગભગ સાતે રાજ્યો પર્વતીય છે. પર્વતોમાં વાહનવ્યવહાર ખાતરીવાળો નથી હોતો. ક્યારે રસ્તો બંધ થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. પર્વતો ધર્સી પડતા હોય છે. વળી અમારે પાંચ સ્કોર્પિયોમાં છ-છના મેળમાં યાત્રા કરવાની છે. ત્યાં બસો નથી ચાલતી.

3. લગભગ આ બધા પ્રદેશોમાં આતંકવાદનો અજંપો ચાલી રહ્યો છે. વારંવાર બોમ્બાબાસ્ટ થયા કરે છે. ક્યારે ક્યાં શું થઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

આમ ત્રણ રીતે આ પ્રવાસ ખતરનાક કહેવાય. સૌને વારંવાર ઠોકી-વગાડીને કહેવામાં આવ્યું કે યાત્રા ખતરનાક છે. સમજવિચારીને આવજો. તોપણ લોકો તૈયાર થઈ ગયા છે.

અમે બધા ત્રીસ પ્રવાસીઓ સવારના સાત વાગ્યે અમદાવાદના સરદાર પટેલ હવાઈ મથકે પહોંચી ગયા. હવે આપણું હવાઈ મથક વિદેશોના જેવું જ સુંદર-સ્વરચ્છ-સુધડ થઈ ગયું છે. વિદેશીઓ આવતાં જ સર્વપ્રથમ હવાઈ મથક જુએ છે. તેની છાપ સ્થાયી થઈ જતી હોય છે. શ્રી મેવાડ અને કાનાલીભાઈ અમને મૂકવા આવ્યા છે. મૂકવા આવવું અને તેડવા આવવું એ લાગણી બતાવવાનો પ્રસંગ કહી શકાય. જે લોકો મૂકવા આવવાના સમયે મૂકવા નથી આવતા અને તેડવા આવવાના સમયે તેડવા નથી આવતા તે કાં તો વ્યવહાર-બુઢા હોય છે કાં પછી લાગણીહીન હોય છે. જીવનમાં લાગણીની અભિવ્યક્તિના પણ પ્રસંગો આવતા હોય છે – ટ્રેન ઉપરે અને હાથ હલાવતોહલાવતો માણસ ટ્રેનના ડબ્બાની સાથે દૂર સુધી દોડતો રહે, અંદરનું માણસ પણ પ્રેમાળ બને તેથી હાથ હલાવતું રહે – આવું વિરલ દશ્ય સૌના નસીબમાં નથી હોતું. ખાસ કરીને શ્રીમંતો અને મોટા અધિકારીઓ આવા અનુભવોથી વંચિત રહેતા હોય છે. અર્થપ્રધાન જીવન લાગણીને ગૌણ બનાવી દેતું હોય છે.

હું હવાઈ મથક ઉપર બેઠો છું. ત્યાં તો લોકોનાં ટોળેટોળાં પગે લાગવા આવવા લાગ્યાં. આ બધાં ચારધામ(હિમાલય)ની યાત્રાએ જઈ રહ્યાં છે. મળી ગયાં. શ્રદ્ધાપ્રધાન જીવનમાં સહજ સાતવિકતા જોવા મળતી હોય છે. ભાવ પ્રમાણે વ્યક્તિનો ચહેરો બદલતો રહે છે. શ્રદ્ધાભાવથી ચહેરા ઉપર સાતવિકતા જબકે છે. અર્થભાવથી અસંતોષ જબકે છે. વૈરભાવથી ચહેરા ઉપર ભયંકરતા જબકે છે. પ્રેમભાવથી ચહેરા ઉપર મધુરતા જબકે છે. વાસનાભાવથી ચહેરા ઉપર મહિનતા જબકે છે. આવા સેંકડો ભાવો આપણી અંદર ઉદ્ભવતા હોય છે અને પ્રત્યેક ભાવ ચહેરાને પોતાના રંગે રંગી દેતો હોય છે. જેને આ ભાવરંગો વાંચ્યતાં આવડે તે મનોવૈજ્ઞાનિક કહેવાય.

અમે સૌ પોતપોતાની સીટો ઉપર ગોઠવાઈ ગયા છીએ. વિમાન ફાંસનિર્મિત એરબસ છે. ખૂબ સારું છે. સૌની આગળ ટી.વી.નો નાનો

પડદો છે, જેમાં ઘણી માહિતી અને મનોરંજન મળ્યા કરે છે. અમદાવાદથી મુંબઈ 444 કિ.મી. બતાવે છે. મને નવાઈ લાગી, કારણ કે ભૂમાર્ગ લગભગ 500 કિ.મી. મુંબઈ થાય છે. ખરેખર તો વિમાન આકાશમાં સીધું જ ઉડતું હોવાથી બહુબહુ તો 200-250 કિ.મી. થાય તેની જગ્યાએ 444 કિ.મી. કેમ બતાવાયા હશે? પછી જ્યાલ આવ્યો કે વિમાન સીધું જ મુંબઈ નથી જવાનું, થોડો અધ્યગોળ રસ્તો બનાવીને જવાનું છે. વિમાનોના આવવા-જવાના રૂટ જુદાજુદા હોય છે, જેથી અજાણતાં ટકરાઈ ન જવાય. વિમાન અમદાવાદથી ભાવનગર તરફ ગયું અને ત્યાંથી સમુદ્ર ઉપર ઉડતાંઉડતાં મુંબઈ પહોંચ્યું. આ ગોળ ચક્કર લગાવવાથી 444 કિ.મી. થયા.

અમારે મુંબઈમાં વિમાન બદલવાનું છે, તે બદલ્યું. લગેજ આપોઆપ બદલાઈ ગયો. ફરી પાછા ઉંડ્યા. મુંબઈથી સીધી લાઈન લેવાની જગ્યાએ વિમાન વડોદરા તરફ ઉત્તરમાં ગયું. ત્યાંથી વળાંક લીધો અને ઈંદોર, ભોપાલ, નાગપુર થઈને બાગડેંગરા, દિલ્હીનું થઈને અમે સમયસર ગુવાહાતી પહોંચ્યો ગયા. દુર્ભાગ્યવશ આપણે ગુજરાતીઓ ગુવાહાતીને ગૌહતી કહીએ છીએ જે તદ્વન ખોટું છે અને અનથેસૂચ્યક છે. હવાઈ મથકનું નામ આસામના પ્રસિદ્ધ કવિ અને લોકસેવક ગોપીનાથજીના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે. જાણીને આનંદ થયો. આપણે નર્મદ, કલાપી કે ગોવર્ધનરામ વગેરેનાં નામે કોઈ વિમાન-પત્તન બનાવ્યું નથી. અસમિયા ભાષા પ્રાચીન છે અને તેના લોકોને પોતાના સાહિત્યકારો તથા લોકસેવકો ઉપર ગર્વ છે તેવું જણાય છે. શ્રી ગોપીનાથ આસામના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી હતા. નવા આસામનો પાયો તેમણે નાખ્યો હતો.

પાંચ સ્કોર્પિયોના કેરિયર ઉપર અમારો સામાન ગોડવાઈ ગયો. સામાન ઘણો હોવાથી જરા વાર લાગી. શક્તિ ટ્રાવેલ્સવાળા શ્રી મહેશભાઈ ગઈ કાલથી જ અહીં આવી ગયા છે. તે 2-4 દિવસ અમારી સાથે રહેશે અને બધી ટૂરની વ્યવસ્થા ગોડવશે. તેમણે સાતે રાજ્યો માટે અહીંની બોની ટૂરને જવાબદારી આપી છે. બોની ટૂરના મેનેજર શ્રી ભક્તાજી આવી ગયા છે અને બધી વ્યવસ્થામાં લાગી ગયા છે. ભક્તાજી અરુણાચલપ્રદેશના એયાનગરના છે. પ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. તે છેક સુધી અમારી સાથે રહીને બધી વ્યવસ્થા કરવાના છે. અમે બધા તેમને ભોક્તાજી કહીને બોલાવીએ છીએ. અંગ્રેજમાં બંગાળી ઉચ્ચારણ ભને ભો કરી દે છે. જેમ કે ભાગિનીને ભોગિની કહે છે. હવે રવાના થવાની તૈયારી જ છે. બધા ગાડીઓમાં ગોડવાઈ ગયા છે. ત્યાં ખબર પડી કે એક માણસ ઓછો છે. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે કાપડિયા નથી. કાપડિયા નવાનવા જ પ્રવાસમાં આવ્યા છે. ચારે તરફ ખૂબ તપાસ કરી પણ કયાંય પત્તો ન લાગ્યો. સૌના જીવ અધ્યર થઈ ગયા. પ્રથમ ગ્રાસે જ મલ્કિકાપાત જેવું થયું. શું થયું? કયાં ગયા હશે? મોબાઇલોની ઘંટડીઓ રણકવા માંડી. કોઈ આત્કવાદીએ કિડનેપ તો નહીં કરી દીધા હોય? શંકા-કુશંકા થવા લાગી. 15-20 મિનિટ દોડાદોડમાં વીતી ગઈ. ત્યાં તો ખબર પડી કે કાપડિયા ટેક્સી કરીને સીધા જ હોટલ ઉપર ચાલ્યા ગયા છે અને સુરક્ષિત છે. હાશ, શાંતિ થઈ. સામૂહિક પ્રવાસમાં આવી ઘટનાઓથી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા થતી હોય છે. તેમનાથી સીધા હોટલે જવાય નહીં. કદાચ જવું જ હોય તો કોઈને કહીને પછી જવાય.

હવાઈ મથકથી અમે બધા સીધા કામાક્ષયામાતાનાં દર્શન કરવા રવાના થયા, કારણ કે ચાર વાગ્યા પછી મંદિર બંધ થઈ જતું હોય છે. ગુવાહાતીનું બજાર જોતાજોતા અમે તો મંદિરે પહોંચ્યો ગયા. પાર્કિંગલોટમાં બધી ગાડીઓ પાર્ક કરીને નવા બનાવેલા પુલ ઉપરથી સીધા જ માતાજીના મંદિર આગળ પહોંચ્યો ગયા. આ સગવડ સારી બનાવી કહેવાય.

બનાસકાંઠાના ભાવેશભાઈ ચૌધરી અમારી રાહ જોઈને ફૂલ વગેરે પૂજાપો લઈને ઉભા છે. ભાવેશ પેરામિલિટરીમાં નોકરી કરે છે. તેમને પ્રથમથી જ ખબર હતી તેથી પત્ની સાથે આવી ગયા છે. બંનેનો ભાવ ખૂબ છે. અમે બધા ઢાળ ચઢવા મંડ્યા. મંદિર ઊંચા ટેકરા ઉપર છે. પુષ્કળ ભીડ છે. લાંબી લાઈન ભક્તોની છે. જ્યાં રોજ બલિદાન અપાય છે તે જગ્યાએ અમે પહોંચ્યા. બલિદાન બાર વાગ્યા પહેલાં અપાઈ જાય છે, એટલે અત્યારે તો કશું જ નથી. પિસ્તાલીસ વર્ષે પહેલાં હું અહીં આવેલો અને અહીં બેસીને બકરા-કબૂતરોનાં બલિદાન જોયેલાં. ત્યારે મને એટલી બધી ઘૃણા થયેલી કે હું મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો ન હતો. દર્શન કર્યા વિના જ વિદાય થઈ ગયેલો.

બલિદાન મંદિરના પૂજારીઓમાંથી કોઈ એક આપે છે. મેં જોયેલું કે એક હણપુષ્પ પંડ્યો. હાથમાં લાંબો ધારદાર ફાંગો લઈને બેઠો હોય છે. ભક્તજનો પોતાપોતાનો બકરો તથા બે કબૂતર લઈને આવે છે. બકરાને અંગ્રેજ વાય (Y) આકારના યૂપમાં માથું નાખીને જોરથી

એંચે છે જેથી તેની ગરદન સીધી કડક થઈ જાય છે. પૂજારી જોરથી પેલા ફંગાનો ઘા કરે છે અને એક જ ઘાથી માથું જુદું થઈ જાય છે. પછી બે કબૂતરની ગરદન ફંગા ઉપર ઘસીને કાપી નાખે છે. માથા વિનાનું કબૂતરનું ધડ થોડો સમય ચોકમાં ફડફડ ફર્યા કરે છે. લ્યો બલિદાન પૂરું થઈ ગયું. પછી બીજો-ત્રીજો-ચોથો એમ વારાફરતી બલિદાનનો બકરો લેવાય છે. રોજનાં 50થી 60 બલિદાનો અપાય છે. માથું પૂજારીના ભાગમાં આવે. બાકીનું ધડ ભક્તજનો લઈ જાય અને પ્રસાદ કરે છે. આ બધું જોઈને ત્યારે મને નફરત અને ઱લાનિ થયેલી તેથી દર્શન કર્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો હતો. મને થયું કે આવો તે ધર્મ હોતો હશે?

પિસ્તાલીસ વર્ષ પછી હું ફરી પાછો આવ્યો છું અને ઘણો બદલાઈ ગયો છું. હજુ પણ હું આવાં ધાર્મિક બલિદાનોનું સમર્થન નથી કરતો. ઈશ્વરને રાજુ કરવા માટે કોઈ પણ પશુ-પક્ષી વગેરેનું બલિદાન હોય જ નહિ. પણ એક બીજો પ્રશ્ન થાય છે. ત્યારે આ બકરાઓનું કરવું શું? અહીં પાંજરાપોળો નથી. ગુજરાત બહાર ભાગે જ પાંજરાપોળો જોવા મળે છે. ક્યાંક છે તો તે કાં તો ગુજરાતી વ્યાપારીઓ અથવા મારવાડી વ્યાપારીઓ ચલાવતા હોય છે. પાંજરાપોળમાં જિવાડવા માટે આપેલા બકરાઓમાંથી કોઈ હષ્ટપુષ્ટ બકરો બહાર નીકળ્યો હોય તેવું ભાગે જ જોવા મળ્યું છે. લોકો કહે છે કે ત્યાં રિબાઈ રિબાઈને એકાદ મહિનામાં બકરા મરી જતા હોય છે. બકરા બચાવવાનો આ સાચો રસ્તો ન કહેવાય. રિબાવીને મારવા તેના કરતાં એક જ ઝટકે નિકાલ કરવો તે દીક લાગે. ખરેખર તો પ્રાચીનકાળમાં વિશ્વભરની બધી પ્રજા અને બધા ધર્મો આવાં બલિદાનો આપતાં. થોડાક અપવાદ સિવાય આજે પણ આપે છે, કારણ કે પ્રજા માંસાહારી છે. જે પોતે ખાય તે ભગવાનને ખવડાવે – તે ન્યાયે આ પ્રજા ચાલતી રહી છે. હવે ઘણી જગ્યાએ સુધારો થયો છે અને આવી બલિદાનપ્રથા બંધ થવા લાગી છે, જે સારું છે.

બલિદાનની ભૂમિ બધાએ જોઈ. ઘણાને બલિદાન થતું જોવું હતું, પણ ઈરણ પૂરી ન થઈ. થોડી વાર ત્યાં બેસીને અમે બધા દર્શનાર્થીઓની લાઈનમાં ઊભા થઈ ગયા. લાઈન ખૂબ લાંબી છે, પણ લોકો કહે છે કે આજે ઘણી ઓછી છે. સ્વચ્છતા નથી અને ચોખ્ખી હવા પણ નથી, પણ શ્રદ્ધાળુઓ તન્મય થઈને આગળ વધી રહ્યા છે. ક્યારે પાર આવશે? ધીરજ રાખીને હું સૌની સાથે આગળ વધી રહ્યો છું ત્યાં એક સજ્જનને મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થઈ. તેમણે આગ્રહ કરીને આગળની લાઈનમાં મને ગોઠવી દીધો. હવે ઘણી લાઈન કપાઈ ગઈ, મંદિર જૂનું છે. દીવાલો રફ અને ખરબચડી છે. નકશીકામ નથી. અંધારું અને ગંદકી બંને લેગાં થયાં છે. હવા તો ગંધ મારી રહી છે. તોપણ જેમતેમ કરતાં-કરતાં છેક માત્રાજી પાસે પહોંચી ગયો. બે-ત્રણ પંડ્યાઓ પૂજા કરાવે છે તેથી વિલંબ થાય છે. મારે તો કશી પૂજા કરવાની ન હતી. થોડી લેટ મૂકીને દર્શન કર્યા. પૂજારીએ મારું કપાળ કંકુના લપેડાથી લાલ કરી દીધું. હું જલદી બહાર નીકળવા માગતો હતો. જેમતેમ કરીને બહાર પ્રકાશ અને હવામાં આવ્યો. હાશ, શાંતિ થઈ.

મંદિરમાં માતાજીની પ્રતિમા નથી, પણ યોનિ છે. ભારતની એકાવન શક્તિપીઠોમાંની આ એક છે. અહીં માતાજીનું યોનિઅંગ પડેલું તેથી યોનિ પૂજાય છે. યોનિ હોવાથી રજસ્વલાના દિવસો પણ મનાય છે. પશુબદિ અને યોનિપૂજા બંને મળીને હચમચી જવાય. પણ મારી દિલ્લિએ માત્ર ઘૃણા કરવાની જ આ જગ્યા નથી, કંઈક પ્રેરણા અને વિચાર કરવાની પણ આ જગ્યા છે. ચાલો, વિચાર કરીએ.

કામાક્ષ્યામાતા

હિન્દુ ધર્મના બે ભાગ છે: 1. નિરાકારવાદ અને સાકારવાદ. નિરાકારવાદમાં પરમેશ્વર બ્રહ્મ છે. તેની કોઈ કથા ન હોય. કથા તો સાકારની જ હોય. નિરાકાર બ્રહ્મ, નિરાકાર ગોડ કે નિરાકાર અલ્લાની કોઈ કથા ન હોય. સાકારમાં પણ એકલા પુરુષની કથા ન હોય. કથા તો સ્ત્રીની જ હોય. કદાચ એકલા પુરુષની કથા હોય તોપણ તે રસભરી ન હોય. કથા સ્ત્રીઓની જ હોય. પુરુષ તે કથામાં પાત્ર હોઈ શકે, પણ મુખ્ય ઘટના સ્ત્રીપાત્રની આજુબાજુ ફરતી રહે. નિરાકાર બ્રહ્મને જ્યારે હિન્દુ ધર્મ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ ત્રિદેવોમાં રૂપાંતરિત કર્યા ત્યારે પ્રત્યેકને માટે એકએક શક્તિ - સ્ત્રીપાત્ર પણ રચ્યું. અહીંથી પરમેશ્વર પતિ-પત્નીરૂપ - સજોડે બન્યો. સ્ત્રી આવે એટલે કથા આવે. હવે કથા સાંભળો: સ્ત્રી પોતે જ કથા છે.

દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની કન્યા સતીનાં લગ્ન શિવજી સાથે કર્યા - એમ કહો કે જમાઈ ન ગમતો હોવા છતાં પણ સતીના આગ્રહથી કર્યા. વ્યક્તિને પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જાય પછી તે ગાંઠને છોડવી બહુ કઠિન થઈ જાય. નવ ગ્રહો કરતાં પણ પૂર્વગ્રહો વધુ નડતા હોય છે. જે પૂર્વગ્રહમુક્ત થઈ શકે તે જ સ્થિતપ્રણ થઈ શકે. દક્ષને જમાઈ શિવજી પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો. શિવજી દરિદ્ર છે. તેમના સાથીદાર ગણો બધા સમાજમાં ઉત્તરતી કક્ષાના છે. તેમને ઘર-બાર નથી, ભાંગ-ધતૂરાના વ્યસની છે - આવા અનેક દોષો દેખાવાથી શિવજી પ્રત્યે નફુરતનો પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો. આ મનમુખ્યવથી તેમના સંબંધો બગડવા લાગ્યા. બગડેલા સંબંધો હીન વ્યક્તિને હીન કૃત્ય કરવા પ્રેરણા આપે. હીન કૃત્યોથી ભયંકર ઈતિહાસ સર્જીતો હોય છે.

એક વાર દક્ષ પ્રજાપતિએ મોટા યજનું આયોજન કર્યું, જેમાં બધા દેવોને આમંત્રણ મોકલ્યું, પણ જાણીકરીને શિવજીને ન બોલાવ્યા. આમંત્રણયોગ્ય વ્યક્તિને જાણીકરીને આમંત્રણ ન મોકલવું તે અપમાન જ કહેવાય. આમંત્રણના ચાર પ્રકાર હોય છે: 1. પ્રેમનું, 2. અધિકારનું, 3. વ્યવહારનું અને 4. સ્વાર્થનું. પ્રેમી વ્યક્તિને આમંત્રણ મોકલો તે પ્રેમનું આમંત્રણ કહેવાય. જે નિકટનાં સગાં-સંબંધીઓ હોય તેમને આમંત્રણ મેળવવાનો હક્ક હોય છે. તેને અધિકારનું આમંત્રણ કહેવાય. જે માત્ર વ્યવહાર ખાતર જ આમંત્રણ અપાય તે વ્યાવહારિક આમંત્રણ હોય. તેમાં આવો તોય ટીક અને ન આવો તોય ટીક - એવું મંદ વલણ હોય અને જે કોઈ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આમંત્રણ અપાય તે સ્વાર્થનું હોય.

શિવજીને જમાઈ તરીકે આમંત્રણ મેળવવાનો હક્ક હતો તોપણ અપમાનિત કરવા જાણીકરીને તેમને યાળવામાં આવ્યા. નફુરતના પૂર્વગ્રહની આ વિકૃત નિશાની કહેવાય.

બધા દેવોને સાજીધજીને દક્ષના રાજ્ય તરફ જતા જોઈને સતીને જિજ્ઞાસા થઈ. તેણે પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે તેના પિતાને ત્યાં મોટો યજ છે તેમાં સૌ જઈ રહ્યા છે. સતીને નવાઈ લાગી. આવડો મોટો યજ હોય અને અમને આમંત્રણ ન હોય! જરૂર કાંઈક ભૂલ થઈ હશે. પણ અમારે એ ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ. પિતાને ત્યાં જવામાં પુત્રીને વળી આમંત્રણની શી જરૂર? સતીએ શિવજીને યજમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. શિવજી દક્ષની નફુરતને જાણતા હતા. “આપણને જાણીકરીને યાળવામાં આવ્યાં છે. હવે ઉપરપડતાં ન જવાય. આપણને પણ સ્વમાન હોય. સ્વમાની વ્યક્તિએ કદી પણ જાણીકરીને યાળવામાં આવેલી જગ્યાએ જવું નહીં.” પણ સતી શિવજીની વાતને માની શકી નહીં. પત્નીનું જીવન દ્વિપક્ષી હોય છે: 1. પિતૃપક્ષી અને 2. પતિપક્ષી. કેટલીક વાર બંને પક્ષોમાં વિરોધ થાય તો મક્કમ પત્ની પતિપક્ષમાં જ રહે, પણ ટૂંકી દસ્તિવાળી અને વધુપડતી લાગણી ધરાવતી પત્ની પિતૃપક્ષ તરફ ઝૂકી જતી હોય છે, જેમાંથી અનર્થો થતા હોય છે. ઘણું સમજાવવા છતાં સતી ન માની અને પિતાના ત્યાં યજમાં જવા તૈયાર થઈ ગઈ. ડાખા પતિએ હંમેશાં સમજવું જોઈએ કે તેણે મોટા ભાગે નાદાન સ્ત્રી સાથે જીવનનું પનાસું પાડવાનું છે. તે ગમે તેટલી પ્રેમાળ હોય, વજાદાર હોય, બધા ગુણો હોય તોપણ થોડીક નાદાની પણ રહેવાની. જે સમય-બેસમય ઉપસી આવે અને અનર્થ કરી બેસે. તેથી સૌથી મોટું નુકસાન તો તેને પોતાને જ થાય, પણ એ બધું પાછળનું. પ્રથમ તો ધાર્યું કરવા પતિની ઉપરવટ થઈને પણ કામ કરે. પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની હઠ એ નાદાની કહેવાય.

શિવજીએ રક્ષા માટે સાથે ગણો મોકલ્યા. આ બધું ટોળું દક્ષના યજમંડપમાં પહોંચ્યું. સતીને કોઈએ આવકાર ન આપ્યો. દક્ષે આંદું જોયું. યજમંડપમાં ક્યાંય શિવજીનું સ્થાપન ન જોયું. હવે સતીને ભાન થયું કે શિવજી સાચા હતા. તેમનું કહેવું માનીને ન આવી હોત તો સારું થત. પણ હવે વાત બગડી ચૂકી હતી. વાતને સુધારતાં તો વાર લાગે, પણ વાતને બગડતાં વાર ન લાગે. સતીને કોધ ચંદ્રો અને મનોમન સંકલ્પ કર્યો કે “હે શિવજી, મને ક્ષમા કરજો! હું તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અહીં આવી અને અસાધ અપમાન ભોગવ્યું. હવે આવતા જન્મે તમે જ મારા પત્ર થજો.” એમ કહીને ભડભડ બળતા યજકુંડમાં સતીએ કૂદકો મારી દીધો. હાહકાર થઈ ગયો. સાથેના ગણો વીજ્યા અને યજનો ધ્વંસ કરવા લાગ્યા. સમાચાર શિવજી સુધી પહોંચ્યા અને પોતાની વહાલી પત્નીને નિહાળવા દોડતા આવ્યા. શિવજીએ રૌદ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. શિવ કલ્યાણકારી છે, પણ રુદ્ર પણ છે. તે જો કોપાયમાન થઈ જાય તો બ્રહ્માંડો હાલી ઊંઠે. શિવજીમાં કલ્યાણકારિતા અને રૌદ્રતા બંનેનો મેળ થયેલો છે. શિવે દક્ષનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. યજધ્વંસ કરી દીધો.

યજધ્વંસ કરીને સતીનું મૃતક શરીર ખભા ઉપર ઉપાડીને શિવજી પ્રેમવ્યાકુલ થઈને ફરવા લાગ્યા. પ્રેમ અને ડહાપણ બંને ભાગ્યે જ એકસાથે રહેતાં હોય છે. પછી દેવોએ મળીને આ સતીના મૃતકમાંથી શિવને મુક્ત કરવા માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. થોડાથોડા સમયે પ્રહાર કરીને સતીના મૃતકનાં અંગો કાપવા લાગ્યા, જે અંગ જ્યાં પડ્યાં ત્યાં એક શક્તિપીઠ થઈ. આવાં 51 અંગો જુદીજુદી જગ્યાએ પડ્યાં જેમાંથી 51 શક્તિપીઠો થઈ. છેક બલોચિસ્તાનમાં હિંગળાજ માત્રાથી માંડીને પૂર્વમાં આસામમાં કામાક્ષયાદેવી સુધી અને ઉત્તરમાં (પાક. કાશ્મીરમાં) શારદાથી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી સુધી 51 જુદાંજુદાં અંગો પડ્યાં જેથી શક્તિપીઠો થઈ. બાર જ્યોતિર્લિંગ, 51 શક્તિપીઠો, ચારધામ, સાત પુરીઓ અને અડસાઈ તીર્થો – આ રીતે પૂરા ભારતમાં તીર્થો થઈ ગયાં.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. અહીં સતીનું મૃતશરીર ઉપાડીને વ્યકૂળ શિવજી આવ્યા ત્યારે સતીની યોનિનો ભાગ અહીં આ નીલાંચલ પર્વત ઉપર પડેલો, તેથી અહીં યોનિ પૂજાય છે. આ કામાક્ષયામાતાનું રૂપ છે.

આપણે ત્યાં ત્યાગ-વૈરાગ્યપ્રધાન માર્ગ ચાલનારા સાધુઓ, ખાસ કરીને શ્રમણોએ શરીરને ખૂબ જ ઘૃણિત બતાવ્યું છે. તેમ બતાવવાથી શરીર પ્રત્યે ત્યાગવૃત્તિ જગે તેવો તેમનો હેતુ હોવો જોઈએ. તેઓ વારંવાર લોકોને સમજાવતા રહે છે કે આ શરીર સાક્ષાત્ નરક છે. તેના નવેનવ દરવાજા દુર્ગધ મારતા પદાર્થોને બહાર છોડે છે. તેમાં પણ મળદ્વાર અને મૂત્રદ્વાર તો સાક્ષાત્ દુર્ગધ અને અપવિત્રતાનું કેન્દ્ર જ છે વગેરે વગેરે.

ત્યાગવૈરાગ્ય કરાવવા માટે આવું કહેવું ટીક હોઈ શકે, પણ વસ્તુતઃ એવું નથી. વૈદિક સંધ્યામાં બધાં અંગોનું અઘમર્ષણ કરવાની, જળ છાંટવાની વિધિ હોય છે. તેમાં ઉપસ્થાલિંગને છંટકાવ કરવાનું પણ આવે છે. ઉપસ્થ એટલે લિંગ. ઉન્નત થઈને સ્થિર થાય તે ઉપસ્થ કહેવાય. માનો કે પૂરુષ બહુ રૂપાળો છે. પણ તેને ઉપસ્થ જ નથી અથવા છે તો ખરું પણ ઉન્નત થવાની ક્ષમતા જ નથી. આવા કલીબ પૂરુષની કેટલી કિંમત? કલીબો કદી મહાન નથી થઈ શકતા. મહાનતા પૌરુષમાંથી આવતી હોય છે. પૌરુષને દબાવવા બ્રહ્માચારીઓ કસીને લંગોટ બાંધતા હોય છે. તેથી પૌરુષ તો દબાય છે, પણ લાંબા ગાળે તે દબાયેલું સ્થાયી થઈ જાય છે. બહુ દબાવેલું પૌરુષ વ્યક્તિને પૌરુષહીન બનાવી શકે છે. બીજું મળદ્વારમાંથી માત્ર મળ જ વિસર્જિત થાય છે, પણ મૂત્રદ્વારમાંથી પુરુષને બે અને સ્વીને ત્રણ તત્ત્વો વિસર્જિત થાય છે: પુરુષને 1. મૂત્ર અને 2. વીર્ય. સ્વીને 1. મૂત્ર 2. રજ અને 3. બાળક. બધા દેહધારી ભગવાનો, આચાર્યો, સંતો, રાજ-મહારાજાઓ વગેરે બધા જ યોનિદ્વારથી જ પ્રસૂત થયા છે. આવી યોનિને અપવિત્ર કે પાપસ્થાન કહેવી તે મૂર્ખતાની ચરમકક્ષા જ કહેવાય.

શું યોનિ અપવિત્ર છે? તો તેમાંથી જન્મ કેમ? શું યોનિ પાપકેન્દ્ર છે? તો-તો પાપમાંથી સૌની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય. માનો કે કોઈ સ્વીને યોનિ જ ન હોય તો કેવી લાગે? તેની કોઈ કિંમત ખરી? માનો કે યોનિ હોય પણ રજોદર્શન ન થતું હોય તોપણ કેટલી કિંમત? માનો કે યોનિ હોય, રજોદર્શન પણ થતું હોય, પણ તેમાં ઉત્તેજના જ ન હોય તો તેની કેટલી કિંમત? કલીબ પૂરુષની માઝક કલીબ સ્વીઓ પણ હોઈ શકે છે. આ ઉત્તેજના એ પૌરુષ છે. પૌરુષને કચરીને પ્રજા મહાન ન થઈ શકે. પૂરી પ્રજાને પૌરુષને કચરીની કરવાની ચરમકક્ષા જ હોઈ શકે.

આપોઆપ નમાલી થઈ જશે. હિન્દુ પ્રજાને નમાલી બનાવવામાં આ પૌરુષદ્રોહે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી કહેવાય. પૌરુષને ખીલવા દી, તેને દબાવો કે કચડો નહીં. તેમાંથી પરાક્રમ પેઢા થશે. પણ હું, તેને બેફામ ન થવા દેતા. ગાંડીતૂર નદી કિનારા તોડીને ચારે તરફ હાહકાર મચાવી મહાવિનાશ નોતરતી હોય છે. પૌરુષ પણ બેફામ થઈ જાય તો બધા કિનારા તોડીને મહાવિનાશકારી થઈ શકે છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. યોનિ મહાન છે, પવિત્ર છે, પૂજનીય છે. આ બધું પોતપોતાની માતાની યોનિ સાથે ઘટાવી જુઓ. અરે! એમ જ માનો કે આ કામાક્ષય મંદિરમાં જે યોનિ પૂજાય છે, તે મારી માતાનું જ અંગ છે. જે અંગમાંથી મારો જન્મ થયો તેને ત્યાજ્ય, ઘૃણિત કે પાપી કેમ કહેવાય? મા મહાન છે, કારણ કે તે જનની છે. જનનાંગ વિના કોઈ જનની ન થઈ શકે. તેથી માનું જનનાંગ પણ મહાન છે. પૂજનીય છે – આવી ભાવનાથી અહીં માની યોનિ પૂજાય છે.

આવું જ લિંગ વિશે પણ કહી શકાય. તે પણ પવિત્ર અને પૂજ્ય છે. તેના પ્રત્યે ઘૃણા કરનારા તેના વિના અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોત ખરા? આ બંને અંગોનું મિલન એ સૃષ્ટિક્રમ છે, જે પવિત્ર છે. મિલન જ ન થાય તો સૃષ્ટિક્રમ ન રહે. તો-તો વિનાશ જ થઈ જાય. પણ સૃષ્ટિરચયિતા આવું થવા દેતો નથી. પશુપક્ષી-જીવજંતુમાત્રમાં તેણે પ્રચંડ કામાવેગ મૂક્યો છે જે ગુરુત્વાકર્ષણના વેગથી પણ પ્રચંડ છે. જો આટલો પ્રચંડ આવેગ ન હોત તો સૃષ્ટિક્રમ ચાલુ રહી શક્યો ન હોત.

એક બીજી મહત્વની વાત સમજવા જેવી છે. પવિત્રતા એટલે માત્ર સ્વર્ણતા નહીં. કઠલખાનું સ્વર્ણ હોય તોપણ પવિત્ર ન કહેવાય. કેશ્યાલય સ્વર્ણ હોય તોપણ પવિત્ર ન કહેવાય. પવિત્રતા એટલે જ્યાં પુણ્યકાર્ય થતું હોય તે સ્થળ, તે માણસ, તે વાતાવરણ પવિત્ર કહેવાય. હાથ પવિત્ર દાન-પુણ્યથી થતો હોય છે. પગ તીર્થાટનથી. નેત્ર હરિદર્શન અને સંતદર્શનથી પવિત્ર થતાં હોય છે. જીબ હરિકિર્તન અને સર્જનોના ગુણ ગાવાથી પવિત્ર થતી હોય છે. આમ પૂરા શરીરનાં બધાં અંગો તે-તે ખાસ પ્રવૃત્તિ કરવાથી પવિત્ર થતાં હોય છે. જેનાં બધાં અંગોથી પુણ્યકાર્યો જ થતાં હોય તે સર્વાંગ પવિત્ર કહેવાય. જે પવિત્ર હોય તે જ અપવિત્ર થાય. ગંગા અપવિત્ર થાય, ગટર અપવિત્ર ન થાય. કારણ કે તે પવિત્ર છે જ નહીં. જેનું નામ હોય તેની બદનામી હોય, જેનું નામ જ ન હોય તેની બદનામી પણ ન હોય. આવી રીતે પાપ કરનારો હાથ સ્વર્ણ હોય તોપણ અપવિત્ર છે. કુદ્દિથી જોનારી આંખ સુંદર હોય તોપણ અપવિત્ર છે. કડવી અને ઝેરભરી વાળી બોલનારી જીબ વિદ્વાની હોય તોપણ અપવિત્ર છે. હરામનું અને અખાદ્ય વસ્તુ ખાનારું મુખ અપવિત્ર છે. આમ આખા શરીરનાં બધાં અંગો પવિત્ર અને અપવિત્ર થયા કરતાં હોય છે. પણ આ બધાં અંગોમાં સૌથી વધુ પવિત્ર અને અપવિત્ર યોનિ છે. પતિક્રતાધર્મનું ચુસ્ત પાલન કરનારી સ્ત્રીની યોનિ સૌથી પવિત્ર છે. યોનિની પવિત્રતાના કારણે જ કોઈ સતી સાવિત્રી, સતી અનસૂયા થાય છે. યોનિ અપવિત્ર ન થઈ જાય તેટલા માટે હજારો રાજપૂતાણીઓ ધગધગતી ચિત્તમાં કૂદી પડીને જૈહરવત કરતી હતી. જેણે પતિક્રતાધર્મ પાળીને પોતાની યોનિને પવિત્ર રાખી તે ભલે કાળી-કલૂટી, કદરૂપી કે ઉત્તરતી જાતિની હોય તોપણ તે સતી – મહાસતી જ કહેવાય. તેનાં સ્થાનકો પૂજાય. લોકો બધા તેની માનતા માને અને પૂરી થાય. તે મહાન વંદનીય કહેવાય. પણ જેણે આ પવિત્રતા ખોઈ નાખી તે રૂપરૂપનો અંબાર હોય, ઉચ્ચ કુળની હોય તોપણ કૂતરાની ચાટ જ કહેવાય, જ્યાં ગમે ત્યારે ગમે તે કૂતરો મોહું ભરતો રહે. તે પવિત્ર ન કહેવાય, તેથી પૂજ્ય પણ ન કહેવાય. તેમાં ભગવાનનો થાળ ન ધરાવાય. 45 વર્ષ ઉપર જ્યારે હું અહીં કામાક્ષયાદેવીના મંદિરે આવ્યો હતો અને ઘૃણા કરીને દર્શન કર્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો હતો તે જ મંદિરમાં આજે મને તેનાં રહસ્ય અને મહત્વ સમજાયાં. કામાક્ષયામાતા તો માત્ર પ્રતીક જ છે. પ્રત્યેક માતા કામાક્ષય છે અને વંદનીય છે. સ્ત્રીઓ અહીંથી પોતાના અંગને પવિત્ર રાખવાની પ્રેરણા લે, તો દર્શન સફળ થઈ જાય. ફરીથી કહું છું કે સ્ત્રી મહાન છે. પત્ની મહાન છે. માતા મહાન છે. જો તે તેની યોનિને પવિત્ર રહેવા દે તો તે પૂજનીય છે, વંદનીય છે.

જે લોકો પતિ-પત્નીના દેહસંબંધોને પણ પાપ માને છે અને તે પાપમાંથી છૂટવા માટે પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન બનાવી દે છે તે જીવનદ્રોહી છે. તે જીવનને સમજ જ શક્યા નથી. ઊંઘે રસ્તે ચઢેલા આવા લોકો હજારોને ઊંઘે રસ્તે ચઢાવે છે. આથી વધુ મૂર્ખતા અને અધમતા બીજી કઈ હોઈ શકે? તેમાં પણ જ્યારે આ કામ કોઈ સ્ત્રીઓ કરતી હોય ત્યારે તે પોતાના જ અંગને પાપી અને હીન બનાવે છે.

અમે બધાં દર્શન કરીને મંદિર બહાર નીકળ્યા. બહાર પુષ્ટ ભિખારીઓ બેઠા છે. તે સૌને દક્ષિણા આપી. અહીં કુમારિકાઓનો મહિમા છે તેથી કુંવારી કન્યાઓ પણ ઘણી બેઠેલી છે. બંને તરફ ઘણી દુકાનો છે. બધું પાર કરીને પુલ ઉપર થઈને પાછા અમે અમારી ગાડીઓ પાસે આવ્યા. શ્રી ભાવેશ ચૌધરીને વિદાય કરીને અમે બધા બ્રહ્મપુત્રા-નદીના કિનારે પહોંચી ગયા. ઘણો વિશાળ પટ છે. 45 વર્ષ પહેલાં હું આ નદીમાં નાખ્યો હતો તે યાદ આવ્યું. આ નદી તિબેટમાંથી આવે છે અને જ્યારે પુષ્ટ પાણી આવે ત્યારે હાહાકાર મચાવી દે છે. સામે પેલો બેટ દેખાય છે, ત્યાં લોકો રહે છે. જુઓ, પેલા મોટા જહાજમાં પોતપોતાનો સામાન-સાઈકલો-વાહનો વગેરે લઈને જઈ રહ્યા છે. બ્રહ્મપુત્ર અહીંથી બાંગલાદેશમાં થઈને પછી બંગાળની ખાડીમાં મળે છે. આટલી મોટી નદી હોવા છતાં ધાર્મિક દસ્તિઓ જે મહત્ત્વ ગંગા કે નર્મદાનું છે તે આનું નથી. તેથી જે યાત્રાળુઓનાં કીડિયારાં પેલી નદીઓના કિનારે ઉભરાય છે તે અહીં નથી ઉભરાતાં.

હવે થોડો મંદિરનો ઈતિહાસ જોઈએ.

આ પ્રદેશને પ્રાચીનકાળમાં કામરુપ્રદેશ કહેવાતો હતો. તેનું પૌરાણિક કારણ એવું છે કે શિવજીને ચલિત કરવા કામે જ્યારે પોતાનું પુષ્પધનુષ છોડ્યું તો તેનાથી શિવજી કામોતેજક થવાની જગ્યાએ કોધપૂર્ણ થઈ ગયા. મહાદેવનો કોધ ભભૂકી ઉડ્યો. તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું અને સૌને બાળનારો કામ પોતે સ્વયં બળીને ખાખ થઈ ગયો. કામની પત્ની રતિએ શિવજીને બહુ કાલાવાલા કર્યા તો તેને પાછો સંજીવન કર્યો, પણ તે કાન્તિહીન થઈ ગયો. આ ઉપરથી બે બોધપાઠ લેવાના છે કે કોઈ મહાપુરુષને ચલિત કરવાના કોઈ સામાન્ય માણસ પ્રયત્ન કરે તો તેની આવી દશા થાય. બીજો બોધપાઠ એ લેવાનો કે કામથી બળેલો માણસ કાન્તિહીન થઈ જતો હોય છે. કામ તત્ત્વ તાપે છે: 1. જો સંયમ અને પ્રેમપૂર્વક સેવન કરાય તો આરોગ્ય, આયુષ્ય અને પ્રસન્નતા આપે છે. 2. જો સંયમ વિના બેઝામ રીતે સેવાય તો રોગ, અલ્યાયુ અને ગલાનિ આપે છે. 3. પ્રેમ અને સંયમ વિના ધર્મમર્યાદા અને સમાજમર્યાદા તોડીને પાત્ર-કુપાત્રનો ભેદ માન્યા વિના બેઝામ સેવાય તો કાન્તિને બાળી નાખે છે.

કાન્તિહીન થયેલો કામ રતિને લઈને પાછો શિવજી પાસે ગયો, ખૂબ અનુનય-પ્રાર્થના કર્યા: મને મારી પૂર્વકાન્તિ આપો, કારણ કે કાન્તિ વિના જીવનું મડદા બરાબર થઈ જતું હોય છે. કાન્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. દેહકાન્તિ, 2. વિદ્યાકાન્તિ અને 3. જીવનકાન્તિ. દેહકાન્તિ આરોગ્યથી પ્રાપ્ત થાય. જેનું આરોગ્ય સારું હોય તેનું શરીર ચમકતું હોય. હિમોળોબિનનું પ્રમાણ વધે તો દેહમાં ચળકાટ વધે. આહાર-વિહાર બંનેનો પૂરો સંયમ હોય તો જ દેહને કાન્તિ પ્રાપ્ત થાય. વિદ્યાકાન્તિ વિદ્યાપ્રાપ્તિથી થાય. પણ તે શરીરની માફક ચમકે નહીં. સમય આવ્યે જ તેનો ચમકારો થાય. તેથી વિદ્વાનોને બધા ઓળખી શકતા નથી. જીવનકાન્તિ યશ-કીર્તિથી થાય. યશસ્વી કાર્યો કરનારાને આવી કાન્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. જેને આ ત્રણે કાન્તિઓ મળી તે ધન્યાતિધન્ય થઈ ગયા. જે ત્રણે કાન્તિઓથી વંચિત રહ્યા તે જીવન હારી ગયા.

કામ અને રતિની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને શિવજીએ કહ્યું કે “જા, નીલાંચલ પર્વત ઉપર સતીનો ગુપ્ત ભાગ – યોનિ – પડ્યો છે. ત્યાં જઈને તેની માતૃરૂપમાં ઉપાસના કર, તો તને તારી કાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ જશે.”

કામ અને રતિ બંને અહીં આ નીલાંચલ પર્વત ઉપર આવ્યાં અને યોનિ-અંગને પ્રતિષ્ઠિત કરી તપ કરવા લાગ્યાં. તપ સફળ રહ્યું. કામને પૂર્વવત્ત કાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. ત્યારથી આ પ્રદેશને કામરુપ્રદેશ કહેવાય છે. અર્થાત્તુ દગ્ધ થઈને રૂપહીન થઈ ગયેલા કામને અહીં પુનઃ નવી કાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેથી ‘કામરૂપ’ નામ પડ્યું.

અર્વાચીનકાળમાં અર્થાત્તુ બૌદ્ધ ધર્મના પતન પછી અહીં પાલવંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. 1150માં પાલવંશના ધર્મપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પશ્ચિમમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવીને અહીં વસાવ્યા હતા – જેમ ગુજરાતમાં મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તરથી હજાર બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુરમાં વસાવ્યા હતા તેમ. રાષ્ટ્રના વિકાસમાં પ્રતિભા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. દીર્ઘદ્રષ્ટા રાજીવી પ્રતિભાને આવકારતો હોય છે તથા સન્માનતો હોય છે. પ્રતિભા જ પૂરા રાષ્ટ્રને પ્રત્યેક દિશામાં નવું ઉજ્જવળ રૂપ આપતી હોય છે. જ્યારે રાજા તરફથી પ્રતિભા હડધૂત થવા લાગે તો સમજવું કે રાષ્ટ્ર ગૌરવહીન થઈને વિનાસ થઈ જશે. પ્રતિભાની ઉપેક્ષા થવાથી હવે ભારતની

પ્રતિભા વિદેશો તરફ ઘસડાઈ જાય છે તે ચિંતનીય જ કહેવાય.

પાલવંશ પછી હૈહયવંશીય હરિદાસ અથવા હરિયા રાજા થયો. તેના પછી ઈ. સ. 1495માં કાજો વંશનો વિશુ રાજા થયો. તેણે ઘણાં યુદ્ધો કર્યો અને રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. આ રાજા વિશ્વસિંહ છેક કૂચબિહારથી અહીં કામરૂપદેશ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

એક વાર વિશ્વસિંહ, અહોમરાજા સાથે યુદ્ધ કરતાં-કરતાં સેનાથી જુદ્દો પડી ગયો અને રખડતો-ભટકતો અહીં નીલાંચલ પર્વત ઉપર આવી ચંદ્રો. અહીં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને માતાજીની પૂજા કરતી જોઈ. વૃદ્ધ સ્ત્રીના કહેવાથી તેણે પણ પૂજા કરી જળ પીધું, થાક ઉતાર્યો અને ભૂલી પડેલી સેના પાછી તેને મળી ગઈ. તેણે અહીં માતાજીનું મંદિર બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિશ્વસિંહે પર્વત ઉપર શોધખોળ શરૂ કરી અને દેવીમાતાની પીઠ શોધી કાઢી. અહીં ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું અને અહીંના બાસતરિયા બ્રાહ્મણોને પૂજારી બનાવ્યા. ઈ. સ. 1485થી 1534 સુધી રાજ્ય કરીને વિશ્વસિંહ દેવલોક પામ્યો.

વિશ્વસિંહના અવસાન પછી તેનો પુત્ર મલ્લદેવ, નરનારાયણ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાના ભાઈ શુક્લધ્વજને સેનાપતિ બનાવ્યો. આ શુક્લધ્વજ પાછળથી ચીલારાય નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. બંને ભાઈઓએ મળીને આસામ રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો અને સ્થાનિક અહોમરાજાને હરાવી પિતાનું વેર વાળ્યું.

આ સમયે બંગાળમાં નવાબી રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું. નવાબો મોટા ભાગે અફ્ઘાનો હતા. દિલ્હી ઉપર સર્વપ્રથમ મુસ્લિમ રાજ્યની સ્થાપના શાહબુદ્દીન ઘોરીએ કરી હતી. ઘોરી અફ્ઘાન હતો. અફ્ઘાનોના જુદાજુદા વંશો ચાલતા રહ્યા. પણ પછી તુર્કો અને મોગલો આવ્યા. આ વંશોએ અફ્ઘાનોને પૂર્વ તરફ ધકેલ્યા, જેમાંથી અવધના નવાબ, બંગાળ અને ઉડિસાના નવાબની રાજગાદીઓ શરૂ થઈ. ઘણાને ખબર નહીં હોય કે આજે પણ બાંગલાદેશમાં રાજ કરનારાં શેખ હસિના, શેખ મુશ્લબુર રહેમાન અને બીજા શાસકો અફ્ઘાનવંશનાં છે. સ્થાનિક મુસ્લિમો ઊંચાં પદો ઉપર નથી. બિહારમાં પણ મુસ્લિમોના બે ભાગ છે. જે અફ્ઘાન વંશીય છે તે ‘ખાન’ કહેવાય છે. તે ઊંચા-પહોળા ભરાવદાર શરીરવાળા છે, અને તેમની સ્ત્રીઓ બુરખો પહેરે છે તથા જાહેરમાં કામ નથી કરતી. જે દેશી મુસ્લિમો છે તે ઘોતિયું વગેરે સામાન્ય કપડાં પહેરે છે. તેમની સ્ત્રીઓ સાડી પહેરે છે અને જેતરો તથા કિડિયાકામ વગેરેમાં મજૂરી કરે છે. રાજકારણમાં આગળપડતો ભાગ ‘ખાન’ મુસ્લિમો ભજવે છે.

ત્યારે બંગાળનો નવાબ નુશરત શાહ હતો. તેના અવસાન પછી તેનો પુત્ર ઝીરોજ શાહ ત્યારે ગૌડ દેશનો નવાબ હતો. તે ગાદીએ બેસશે તેવી આશંકા કરીને ઈ. સ. 1532માં તેની હત્યા કરી મહમૂદ શાહ ગૌડદેશનો નવાબ બની ગયો. 1538માં શેરખાંએ તેને ભગડી મૂક્યો. આમ નવાબોમાં અંદરોઅંદર ભારે વિખવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ તકનો લાભ લઈને નરનારાયણો અહોમરાજા ઉપર આકમણ કરી દીધું. ખરેખર તો બંને હિન્દુ રાજાઓએ એક થઈ જવાનો સમય હતો. પણ એકત્તા અને હિન્દુત્વનો મેળ ભાગ્યે જ જામતો રહ્યો છે. જ્યારે નરનારાયણ અહોમરાજા સાથે લડી રહ્યો હતો ત્યારે મૂળ બ્રાહ્મણ પણ પછી નવાબનો જમાઈ બનેલો કાલાપહાડ મોટી સેના લઈને કામરૂપ ઉપર ચઢી આવ્યો. રાજસત્તામાં વેક્યુમ આત્મધાતી બનતું હોય છે. કામરૂપમાં વેક્યુમ હતું. રાજા નરનારાયણ અહોમરાજા સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો હતો.

વટલાયેલો બ્રાહ્મણ કાલાપહાડ, મૂર્તિ અને મંદિરોના વિધંસ માટે કુખ્યાત છે. તેણે કામાક્ષયમાતાનું મંદિર ધ્વસ્ત કરી નાખ્યું. ભયંકર વિનાશ કરીને હાહકાર મચાવી દીધો. જ્યારે નરનારાયણ તથા ચીલારાય પાછા ફર્યા ત્યારે મંદિરનો ધ્વંસ તથા મહાવિનાશ જોઈને ભારે દુઃખી થયા. તેમણે પઠાણો સાથે બદલો લેવાનું નક્કી કર્યું. ચીલારાય મોટું સૈન્ય લઈને બંગાળના નવાબ ઉપર ત્રાટક્યો. ભયંકર યુદ્ધ થયું. પણ ચીલારાય હારી ગયો અને તેને કેદ કરી લેવાયો. આવેશમાં, ઉત્તાવળમાં, યોજના વિના કરેલું આકમણ ભાગ્યે જ સફળ થતું હોય છે. હવે કદી ન હારનારો મહાન સેનાપતિ ચીલારાય નવાબનો કેદી હતો; પણ એવામાં એક ચ્યામતકારક ઘટના ઘટી. નવાબની માતાને સર્પ કરડક્યો. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ ઝેર ન ઉત્તર્યું ત્યારે ચીલારાયે માતા કામાક્ષયાને યાદ કરીને વિષ ઉત્તારવાનો પ્રયોગ કર્યો. ચીલારાયને સફળતા મળી. વિષ ઉત્તરી ગયું. માતા સારી થઈ ગઈ. માતાના આગ્રહથી નવાબે ચીલારાયને મુક્ત કર્યો અને બંને ભાઈની માફની રહેવા

લાગ્યા.

ચીલારાય પાછો કામરૂપ આવી ગયો અને બંને ભાઈઓએ મળીને માતાજીના મંદિરનું નવનિર્માણ કરાયું. આ રીતે કામાક્ષયામાત્રાનું વર્તમાન મંદિર નિર્મિત થયું છે.

આસામ વિશે કેટલીક જાણવા જેવી માહિતી

પહેલાં વિશાળ આસામમાંથી પાંચ ભાગ કરીને પાંચ નાનાં- નાનાં રાજ્યો કરવામાં આવ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે: 1. આસામ, 2. અરુણાચલ, 3. નાગાલેન્ડ, 4. મિજોરમ અને 5. મેઘાલય. આપણે અહીં માત્ર આસામની જ માહિતી આપીશું.

1. આસામની રાજ્યાની દીસપુર અર્થાત્ ગુવાહારી છે. ગુવાહારીનું પૌરાણિક નામ પ્રાગ્જ્યોતિષ્પુર હતું. પહેલાં વિશાળ આસામની રાજ્યાની શિલોંગ હતી. પણ મેઘાલય નામનું નવું રાજ્ય બનતાં હવે શિલોંગ મેઘાલયની રાજ્યાની બન્યું છે અને આસામ માટે દીસપુર નામની નવી રાજ્યાની ગુવાહારીની સમીપમાં બનાવાઈ રહી છે.

2. ક્ષેત્રફળ: 78438 વર્ગ કિલોમીટર.

3. જનસંખ્યા: લગભગ સાડાત્રણ કરોડ.

4. પ્રતિ કિલોમીટર વસ્તીનું પ્રમાણ 397 માણસો છે.

5. વસ્તીવધારો 17 પ્રતિશત છે.

6. શિક્ષણનું પ્રમાણ 74 ટકા છે.

7. અહીં આસામી, બંગાળી, ઢિલિલશ ભાષાઓ ચાલે છે.

8. આસામનું રાજ્ય-પ્રાણી ગેંડો છે.

9. આસામમાં 13 પ્રકારની આદિવાસી વસ્તી વસે છે, જે પ્રત્યેક પોતાની અવગ ઓળખ ધરાવે છે; જેમાં: 1. બોડોકચારી, 2. કરબી, 3. રાભા, 4. મિશિંગ. 5. સોનોવલ કચારી, 6. તિવાસ, 7. દીમાસા, 8. ગારો, 9. દેવુરિસ, 10. ચુટિઆસ, 11. વરમનસ, 12. હાજોંગ વગેરે.

10. આસામમાં બે મુખ્ય નદીઓ છે: 1. બ્રહ્મપુત્ર અને 2. બારાક.

11. આસામમાં ચાના બગીચા ઘણા છે.

12. અહીં એક હજાર પુરુષે 956 સ્ત્રીઓ છે.

આસામની પાસે ઘણા સાહિત્યકારો, કવિઓ, ધર્મગુરુઓ અને પરાકમી અહોમરાજાઓનો વિશાળ ઇતિહાસ છે.

આસામમાં પુષ્કળ વરસાદ પડતો હોવાથી ધરતી લીલીછમ વનરાજીથી ભરપૂર છે. અહીં પુષ્કળ જંગલો છે અને રેલવેના સલેપાટ તથા ઇમારતી લાકડું મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

શક્તિનાં 51 અંગો જ્યાં-જ્યાં પડ્યાં ત્યાં-ત્યાં એકએક શક્તિપીઠ થઈ. તેની આધી માહિતી આ પ્રમાણે છે:

1. હિંગળાજ માતા: બલુચિસ્તાન. અહીં બ્રહ્મરંધ્ર પડ્યું છે.

2. ભુવનેશ્વરીદેવી: કિરીટસ્થાન. અહીં માતાનો કિરીટભાગ (મુંડ) પડ્યો હતો.

3. મહા: મધ્યભાગ - ઉદર. આ ભાગ વક્સસ્થાનમાં પડ્યો હતો.

4. ત્રિનેત્ર: મહિષમંદિની, કરવીપુરમાં ત્રિનેત્રભાગ પડ્યો હતો.

5. તારાદેવી: તારામાં નેત્રાંશ પડ્યો હતો.

6. ધામકર્ણમાં વામકર્ણ પડ્યો હતો. અહીં અપર્ણમાતા કહેવાય છે.
7. વારાણસીમાં જમણો કાન પડ્યો હતો. અહીં અન્નપૂર્ણા નામથી માતા પૂજાય છે.
8. નાક: બારિસાલ – ગૌદાવરીમાં વ્યંબકેશરમાં સુનનંદા નામથી પૂજાય છે.
9. ડાબો ગંડ: ગૌદાવરીમાં વિશ્વમાતૃકા પૂજાય છે.
10. ડાબા-જમણા બંને ગંડોના અંશો: ગંડકીમાં ગંડકીચંડી થઈને પૂજાય છે.
11. ઉપરના દાંત: અચલદેશમાં નારાયણી થઈને પૂજાય છે.
12. નીચેના દાંત: પંચસાગરમાં વારાહી થઈને પૂજાય છે.
13. જિલ્લા: જવાલામુખી પર્વતમાં અંબિકા થઈને પૂજાય છે.
14. ઓષ્ઠ: અવન્તીદેશમાં અવંતી થઈને પૂજાય છે.
15. અધર: પ્રભાસમાં ચંદ્રભાગ થઈને પૂજાય છે.
16. ચિબુક: મધ્યપ્રદેશ જનસ્થાનમાં ભામરી પૂજાય છે.
17. કંઠ: કાશમીરમાં અમરનાથ. મહામાયા પૂજાય છે.
18. શ્રીવા: શ્રી હંમાં મહાલક્ષ્મી પૂજાય છે.
19. ડાબો ખભો: મિથિલામાં મહાદેવી પૂજાય છે.
20. જમણો ખભો: રત્નાવલીમાં શિવા પૂજાય છે.
21. ચર્મ: પ્રભાસમંડળમાં સિદ્ધેશરી પૂજાય છે.
22. ડાબું સ્તન: જલંધર ત્રિપુરમાલિની પૂજાય છે.
23. જમણું સ્તન: રામગિરિ-ચિત્રકૂટમાં શિવાની પૂજાય છે.
24. હૃદય: વૈદ્યનાથમાં નવદુર્ગા પૂજાય છે. કોઈકોઈ લોકો ગુજરાતના અંબાજમાં હૃદય પડ્યું એમ માને છે અને અંબિકા રૂપે પૂજાય છે.
25. પીઠ: વૈવશ્વત-કાલિકાશ્રમમાં ત્રિપુરા પૂજાય છે.
26. ડાબો હાથ: બાહુલાત-કેતુગ્રામમાં બાહુલા પૂજાય છે.
27. જમણો બાહુ: વકેશરમાં વકેશરી પૂજાય છે.
28. ડાબી કનુઈ: ઉજ્જ્વિનીમાં મંગલચંડી પૂજાય છે.
29. જમણી કનુઈ: રણખંડમાં બહુલાક્ષી પૂજાય છે.
30. ડાબો હાથ: માનસરોવરમાં દાક્ષાયણી પૂજાય છે.
31. જમણો હાથ: ચંદ્રગાંધમાં (બાંગલાદેશ ચિતાગોંગ) ભવાની થઈને પૂજાય છે.
32. ડાબો મણિબંધ: મણિબંધમાં ગાયત્રી પૂજાય છે.
33. મણિબંધ: મણિબંધમાં સાવિત્રી પૂજાય છે.
34. બે હસ્તાંગુલિઓ: પ્રયાગમાં કમતા પૂજાય છે.
35. નાભિ: ઉત્કલમાં – પૂરી, વિજય થઈને પૂજાય છે.
36. જઠર: હરિદ્વારમાં ભૈરવી પૂજાય છે.

37. કક્ષા: ફૂખ કોકમાં કંકેશ્વરી પૂજાય છે.

38. કંકાલ: કોશાઈ-કંચીપુરી

39. વામનિતમબ: શોણનદી - કાલમાધવમાં કાલી.

40. જમણો નિતમબ: નર્મદામાં શોણાક્ષી પૂજાય છે.

41. મહામુદ્રા-યોનિ: કામરૂપમાં કામાક્ષયાદેવી પૂજાય છે.

42. ડાબો ઢીંચણા: માળવામાં શુભચંડી પૂજાય છે.

43. જમણો ઢીંચણા: નેપાળમાં ચંડિકા પૂજાય છે.

44. ડાબી જાંઘ: જયંતીમાં જયન્તી થઈને પૂજાય છે.

45. દક્ષિણ જાંઘ: નેપાળમાં મહામાયા થઈને પૂજાય છે.

46. ડાબો પગા: તિરોતામાં અમરી થઈને પૂજાય છે.

47. જમણો પગા: ત્રિપુરામાં ત્રિપુરાસુંદરી પૂજાય છે.

48. જમણો પદાંગુજુઝ: વર્ધમાન-બંગાળમાં યોગાદ્યા પૂજાય છે.

49. ડાબો પદાંગુજુઝ: વિંધ્યાચલમાં વિંધ્યવાસિની પૂજાય છે.

50. જમણા પગની ચાર આંગળીઓ: કાલીઘાટ - કલકત્તામાં કાલિકા પૂજાય છે.

51. ડાબો ગુલ્ફ: વિભાસમાં ભીમરૂપા પૂજાય છે.

52. જમણો ગુલ્ફ: કુરુક્ષેત્રમાં સંબરી પૂજાય છે.

આ થઈ એકાવન/બાવન પીઠોની માહિતી. આ સિવાય ચામડી, કટકમાં, રુંવાડાં પુષ્વરમાં, લોમખંડ તેલગુમાં, ભગનાંશ શેતુબન્ધમાં પડ્યાં મનાય છે.

ભગવાન બુદ્ધના મરણ પછી તેમના શરીરના આઠ ભાગ કર્યા હતા અને આઠ સ્તૂપો બનાવાયા હતા. તે પછી તે આઠમાંથી 76000 સ્તૂપો બનાવાયા. આ રીતે બૌધ્ધ સ્તૂપોનાં તીર્થો બન્યાં.

આવી જ રીતે શક્તિના પણ 51 ખંડ કરવાથી 51 શક્તિપીઠોની રચના થઈ. આ ઘટનાને કોઈ ઐતિહાસિક ઘટના ન માને; આ રૂપક છે, મિથ છે, કારણ કે શિવ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી, કારણ કે શિવ કે શંકરનાં કોઈ માતા-પિતા નથી. જન્મસ્થાન કે જન્મતારીખ નથી. તે પરમેશ્વરનું પ્રતીક છે.

આમ જુઓ તો શક્તિ-ઉિર્જને 51 ક્ષેત્રોમાંથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે તે જ શક્તિપીઠો છે. જો શક્તિને ઉિર્જને વીજળી માનવામાં આવે તો 51 પ્રકારે વીજળીનું ઉત્પાદન કરી શકાય, જેમાં હજુ આપણે માંડ જળ, પવન, સૂર્ય, કોલસો, તેલ, યુરેનિયમ વગેરે પાંચ-દશ પ્રકારો જ શોધ્યા છે. હજુ ઉિર્જને ઉત્પન્ન કરનારાં ઘણાં તત્ત્વો શોધવાનાં બાકી છે, જે એકાવન હોઈ શકે, આ ઉિર્જને શક્તિને શિવની સાથે પરણાવવામાં આવે તો તે એકાવન રીતે કલ્યાણકારી થઈ શકે તેવો ભાવ પણ ગ્રહણ કરી શકાય. આમ જુઓ તો ગુજરાતમાં એકે શક્તિપીઠ નથી, પણ આપણે અંબાજી વગેરેને શક્તિપીઠ માનીએ છીએ.

આ કામાક્ષય મંદિર 525 ફૂટ ઊંચા નીલાંચલ પર્વત ઉપર સ્થિત છે. અમે કામાક્ષયમાતાનાં દર્શન કરીને તથા બ્રહ્મપુત્રાનાં પણ દર્શન કરીને હવે પોતાના ઉતારા તરફ જઈ રહ્યા છીએ.

ગુવાહાટી સુંદર શહેર છે, પણ જ્યાં-ત્યાં ઘણી પોલીસ ઉભી છે તેથી સમજાય છે કે અહીં જોઈએ તેવી શાંતિ નહીં હોય. આ

રાજ્યમાં માનવસર્જિત રાજકીય અશાંતિ ઉભી થઈ છે, જે વર્ષોથી શાંત થવાનું નામ નથી લેતી. રાજાને જો રાજ્ય કરતાં ન આવડે અને ખોટા નિર્ણયો દે તો રાજકીય અશાંતિ ઉત્પન્ન થઈ જતી હોય છે. અંગ્રેજો જે રીતનું આસામ મૂકીને ગયા હતા તે આપણે રહેવા ન દીધું. તેના ચાર-પાંચ ટુકડા કરી નાખ્યા. વાત અહીંથી જ ન અટકી. પોતાની બહુમતી કાયમ રાખવા શાસક પક્ષે પૂર્વપાકિસ્તાન અને પછી બાંગલાદેશથી મુસ્લિમોને આવકાર્ય. હિન્દુ નિરાશ્રિતો તો પ્રથમથી જ આવેલાં હતાં તેમાં આ બાંગલાદેશી મુસ્લિમોનો ઉમેરો થયો. વાતાવરણ બગડવા લાગ્યું. તેમાંથી અસંતુષ્ટ યુવાનોએ ‘ઉલ્ફા’ નામની હિંસક સંસ્થા બનાવીને હવે જ્યાં-ત્યાં – ગમે ત્યાં બોમ્બવિસ્ફોટ કરી અશાંતિ કરી રહ્યા છે. તેમને ભય છે કે અમે અમારા જ પ્રદેશમાં અલ્યુમતમાં આવીને ગુલામ થઈ જઈશું. તેથી પ્રત્યેક બીજા પ્રાંતવાળાને ‘બહિદેર’ માને છે, અર્થાત્ બહારથી આવેલા તે બધાને બહાર કાઢવા માગે છે, તેથી અશાંતિ થયા કરે છે. અહીં મારવાડી બ્યાપારીઓ મોટા પ્રમાણમાં છે. તેમની છાપ સારી નથી. ચાના બળીચા પણ બહારના લોકોની પાસે છે તેથી અહીંના લોકોના મનમાં ઉશ્કેરાટ છે કે અમારી બધી સંપત્તિ બહારના લોકોની પાસે પહોંચી ગઈ છે. અમે તો દરિદ્ર જ રહી ગયા છીએ. પાછી અહીં 370 જેવી કલમ નથી એટલે ગમે તે લોકો આવીને વસી શકે છે, જેથી પ્રજાનો ‘રેશિયો’ બગડી જાય છે. રાજકીય સંતોષ આપ્યા વિના લોકશાહીમાં લાંબો સમય તમે રાજ કરી શકો નહિં. બહુમતી અલ્યુમતીમાં ફેરવાય તે કેમ સહન થાય? ‘ઉલ્ફા’ના ઉગ્રવાદીઓને ભારતવિરોધીઓનો સાથ મળી રહે છે. જ્યારે આસામમાં સખત પગલાં લેવાવા લાગ્યાં ત્યારે ઉગ્રવાદીઓ ભૂતાન, સિક્કીમ અને બાંગલાદેશમાં ઘૂસી ગયા અને ત્યાં રહીને આતંક ચલાવવા લાગ્યા. ભૂતાન અને સિક્કીમની સરકારે તેમને ખદેડી મૂક્યા અને હવે બાંગલાદેશમાં શેખ હસીનાની સરકાર ભારત પ્રત્યે કૂણું વલણ રાખતી હોવાથી તેણે પણ ‘ઉલ્ફા’ના કાર્યકર્તાઓ તરફ કઠોરતા બતાવવા માંડી છે. હવે ‘ઉલ્ફા’વાળા પણ કોઈ સમાધાન શોધવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. મૂળ પ્રશ્ન છે: આસામની મૂળપ્રજાને સંતોષ આપવાનો. વોટ માટે બાંગલાદેશી મુસ્લિમોને વસાવીને સરકાર પોતાની જ ઘોર ખોદી રહી છે.

અમારી હોટલનું નામ ‘રાજમહેલ’ છે. રાત્રે જમીને બધાએ કામાક્ષ્યમાતાના અંગ ‘યોનિ’ ઉપર ચર્ચા કરી. લોકોને ઘણી જિજ્ઞાસા હતી. સૌએ યોનિનું મહત્વ સ્વીકાર્યું. યોનિ વિનાની પત્ની હોય તો કોણ સ્વીકારે? અને યોનિ વિનાની માતા તો શક્ય જ ન બને. તેથી નારીદેહમાં યોનિ સર્વાધિક મહત્વનું અંગ છે. તે પવિત્ર છે, કારણ કે તે મહાપુરુષોને જન્માવે છે અને તેથી જ પૂજ્ય પણ છે. તેના પ્રત્યે ખોટી ઘૃણા કરાવવામાં આવી છે. તે દૂર થવી જોઈએ. નારીત્વ અને માતૃત્વનું પ્રતીક તે શક્તિરૂપા હોવાથી અહીં તીર્થ બન્યું છે. માત્ર હિન્દુધર્મે જ નારીના આ પ્રતીકને આટલી પૂજ્યતા આપી છે.

ચર્ચા કરીને સૌ સૂઈ ગયા.

મેધાલય

3

હવે અમે મેધાલયની રાજ્યાની શિલોંગ જવાના છીએ. રાત્રે અમારી પાંચે સ્કોર્પિયો ગાડીના ડ્રાઇવરોએ મીટિંગ કરી, કેરિયર ઉપર સામાન બાંધવાનો વિરોધ કર્યો. પહાડી રસ્તો હોવાથી અને વારંવાર વળાંકો આવતા હોવાથી ઊંચો સામાન ગાડીનું સંતુલન બગાડી શકે છે. મહેશભાઈ તથા મેનેજર ભક્તાજીને વાત યોગ્ય લાગી તેથી માત્ર સામાન ભરનારી છઢી ગાડી વધારાની કરી લીધી. હવે અમારો કાફલો છ ગાડીઓનો થઈ ગયો. પાંચમાં છ-છ પ્રવાસીઓ અને છઢીમાં બધાનો સામાન.

એક બીજો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થયો. અમારે મણિપુરમાંથી રોડ દ્વારા નાગાલેન્ડ જવાનું છે, પણ સમાચાર મળ્યા કે નાગાલોકોએ રસ્તો ખોટી નાખ્યો છે તેથી હવે રોડ દ્વારા જઈ શકાશે નહીં. હવે તો વિમાન દ્વારા જ જઈ શકાશે. એટલે એક વધારાની ફ્લાઈટ બુક કરવાની થઈ. આ બધી વ્યવસ્થામાં મહેશભાઈ લાગી ગયા. અમને પ્રથમથી જ ખબર હતી કે આ પ્રવાસમાં અનેક વિઘ્નો આવવાનાં છે. માનસિક તૈયારી હોય તો વિઘ્નો હળવાં થઈ જાય.

સવારે બધાંએ સરસ ચા-નાસ્તો કર્યો. અમારા માટે સવારનો નાસ્તો જ પૂરું ભોજન હતું. બપોરે લંચની વ્યવસ્થા નથી. પોતાની જાતે જ કાંઈક કટકબટક કરી લેવાનું છે. સાંજે જમવાની વ્યવસ્થા છે. પણ અહીં ગુજરાતી થાળી શક્ય નથી એટલે જ કાંઈ શાકાહારી વસ્તુઓ થઈ હોય તે જમી લેવાની હોય છે. સવારે ચા-નાસ્તો છૂટથી હોય છે. આજે માખણ પરીકામાં નહીં વાસણમાં મૂક્યું હતું. ચમચાથી ઈચ્છા પ્રમાણે સૌઅં લેવાનું હતું. અમારામાં ચાર-પાંચ ભીમના ભાઈઓ પણ છે. તેમણે માખણનો ઉપયોગ શાક તરીકે કર્યો. એક ભાઈએ મને કાનમાં કદ્દું કે ફ્લાણાભાઈએ તો 250 ગ્રામ માખણ લીધું હતું, તોય હોટલવાળા કોઈને કશું બોલ્યા નહીં, કારણ કે બ્રેકફાસ્ટ અમર્યાદિત હોય છે. અમર્યાદામાં જ મર્યાદા શોભતી હોય છે. બેઝામ થનારા જ કડક નિયમોને આમંત્રણ આપતા હોય છે.

અમે બધા સૌ-સૌના વાહનમાં ગોઠવાયા. આ પ્રવાસમાં ઉમેશ નથી તેથી જય બોલાવવાની જવાબદારી તેના મિત્ર અજિત શાહની થઈ ગઈ છે. અજિત જૈન છે તોપણ “ગિરિરાજધરણ કી જય” બોલાવે છે, કારણ કે વૈષ્ણવ ઉમેશ એ જ બોલાવતો. અજિતમાં કદ્દર સાંપ્રદાયિકતા નથી. કદ્દરતા એલજી વિનાની નથી હોતી અને એલજી ભારોભાર અણગમાથી ભરેલી હોય છે.

અમે બધા વિદાય થયા. પ્રત્યેક પ્રવાસમાં હું સૌના પ્રત્યેક નાના-મોટા લગેજને એક ભગવા રંગની ચીંદરડી બંધાવું છું જેથી અમારો સામાન તરત જ ઓળખાઈ જાય. હજુ ગાડીઓ સ્ટાર્ટ થઈ જ હતી ત્યાં હોટલનો કર્મચારી એક ચીંદરડીવાળી બેગ લઈને ઢોડતો આવ્યો: “આ તમારી બેગ રહી ગઈ હતી..” બેગ સુરતના છગનલાલની હતી. સારું થયું બેગ મળી ગઈ.

અમે ગુવાહાટી પાર કરી રહ્યા છીએ. બાંધકામો ચાલી રહ્યાં છે. જ્યારે રાષ્ટ્રમાં સારી સરકાર હોય છે ત્યારે ખૂબ નિર્માણકાર્યો થતાં હોય છે. ભારતમાં અત્યારે નિર્માણયુગ ચાલી રહ્યો છે. નિર્માણયુગમાં રોજીઓ ઘણી વધી જતી હોય છે જેથી પ્રજા સુખી થતી હોય છે. કોઈકોઈ વાર વિધંસયુગ પણ આવતો હોય છે, જ્યારે બધું ધ્વસ્ત કરી દેવાતું હોય છે. ખાસ કરીને જન્મનૂની - ધર્મજનૂની આકાન્તાઓ વિજ્યી થતા હોય છે, ત્યારે તે મહાવિનાશ કરી મૂક્તા હોય છે.

અમે ગુવાહાટી પાર કરી દીધું. હવે રોડની એક તરફ મેધાલય અને બીજી તરફ આસામ છે. બંને રાજ્યોની સીમા રોડની વચ્ચે છે. અહીં ડીજલ સરસ્ટું છે. લિટરનો ભાવ 40.98 છે. ગુજરાત કરતાં પાંચ-છ રૂપિયા સરસ્ટું કહેવાય. પેટ્રોલપંપ ઉપર બધી છોકરીઓ જ કામ કરે છે. બધી ટીંગણી છે. અહીંની પ્રજાની ઊંચાઈ ઓછી છે.

આસામ તરફ એક આરસપહાણથી નિર્મિત સરસ ભવ્ય શિવમંદિર આવ્યું. આસામમાં હજુ હિન્દુઓની સારી સંખ્યા છે. મેધાલયમાં બધા પ્રિસ્ટી છે. હિન્દુઓમાં મારવાટી વ્યાપારીઓ વધુ ધર્મિક હોવાથી આવાં મંદિરો વગેરે બાંધે છે.

હવે એક નવું કલ્યાર પૂરા દેશમાં શરૂ થયું છે. રોડની બંને બાજુએ લોકો મકાનો બાંધીને રહે છે અને પ્રત્યેક ચાર રસ્તા - ચોકડીએ નાનુંમોટું બજાર હોય છે. અમારી બંને બાજુએ મકાનોની હારમાળા ચાલી રહી છે, જે પૂરી જ નથી થતી. અહીંનાં મકાનો સાવ નાનાં અને સસ્તાં હોય છે. મકાનો અને વાહનો ઉપરથી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિનું માપ કાઢી શકાય. અહીં પુષ્કળ જંગલો છે અને જંગલોમાં વાંસ બહુ થાય છે એટલે મકાન-બાંધકામમાં વાંસનો ભરપૂર ઉપયોગ થાય છે. ઈંદોની દીવાલ નથી બનાવાતી. ઓરડાના માપ પ્રમાણે જડા વાંસની ખપાટો એકબીજમાં ગુંથીને મજબૂત સાદડી બનાવાય છે જેને દીવાલ તરીકે જડી દેવાય છે. તેમાંથી જ બારી-બારણાં પણ બને છે. લ્યો, મકાન તૈયાર થઈ ગયું. સાંદું જીવન રોજાઓ પેદા નથી કરતી. અનાવશ્યક સાદાઈ અંતે તો ગરીબાઈ જ લાવતી હોય છે. કશું જ ન ખર્ચો તો રોજાઓ પણ ન થાય. ગામડામાં જ્યાં પશુપાલન પણ થતું હોય છે ત્યાં બે માળનાં મકાન હોય છે. નીચે પશુઓ અને ઉપર માણસો રહેતાં હોય છે. પશુઓમાં ગાયો-ભૂંડ-બકરાં મુખ્ય હોય છે.

રોડ ઉપર ટ્રકોનો ટ્રાફિક ઘણો છે. અહીં આસામથી જ બધે માલ-સામાન પૂરો પડાય છે. નાની કારો જવલ્યે જ દેખાય છે તે બતાવે છે કે કારમાલિકો ઓછા છે અને પરિણામે આ પ્રદેશમાં શ્રીમંતોનું પ્રમાણ ઓછું છે. વસ્તી બધી ઈંગણી છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તો બહુ જ ઈંગણી છે.

સવારના દશ વાગ્યા છે. એક ગામમાં બધી ગાડીઓ ઊભી રહી. હું રોજ સૌ પ્રવાસીઓને મુછી ભરીને કાજુ-કિસમિસ-મેવાનો પ્રસાદ વહેંચું છું. પ્રસાદ તો નાસ્તિકોને પણ ગમે. તેમાં પણ આવો પ્રસાદ તો સૌને ગમે. પ્રવાસીઓની સાથે આજુબાજુ જે કોઈ હોય તે સૌને પ્રસાદ આપું છું તેથી આનંદ થઈ જાય છે. હજુ દુકાનો ખૂલી નથી પણ વસ્તીની અવરજવર ખૂબ થઈ રહી છે. આ પ્રજા આપણાથી થોડી જુદી દેખાય છે. વંશ જુદો છે. અમે આગળ વધ્યા છીએ. બંને તરફ લીલીછીમ હરિયાળી છે. ગીય જંગલ છે. દશ્યો મનોરમ છે. એક વિશાળ તળાવ પાર કર્યું. અહીં તળાવ એ માત્ર જળસંગ્રહ જ નથી પણ મત્સ્યઉદ્યોગ પણ છે. મુખ્ય ખોરાક જ માછલી છે. નૌકાવિહાર થઈ રહ્યો છે. અહીં બહુ ઓછા અક્સમાત થતા હોય છે. પહાડી માર્ગો વાંકાચૂકા હોવાથી ડ્રાઇવરને તન્મય થઈને જ ગાડી ચલાવવી પડતી હોય છે. જ્યાં વળાંક વિનાના સીધા રસ્તા હોય છે, ત્યાં ડ્રાઇવરને ઝોકું આવી જતું હોય છે જેથી અક્સમાત થઈ જતો હોય છે. એક મોટી ટ્રક ફૂટપાથ ઉપર ચઢી ગયેલી પડી છે. ડ્રાઇવરને ઝોકું આવી ગયું હશે. જીવનમાં પણ ઝોકું આવી જાય તો અક્સમાત થઈ શકે છે. એટલે તો ‘જાગતે રહો’ની આલબેલ પોકારાતી હોય છે.

લ્યો, ત્યારે અમે શિલોંગ પહોંચી ગયા. આ નગરી પહેલાં બૃહદ્ય આસામની રાજધાની હતી. પછી વિભાજન થવાથી હવે તે મેઘાલયની રાજધાની બની છે. આ પ્રદેશમાં ચેરાપુંજી આવ્યું હોવાથી અહીં વાદળો છવાયેલાં રહે છે, તેથી પ્રદેશનું નવું નામ મેઘાલય પાડવામાં આવ્યું છે. નગરી હિલસ્ટેશન છે તેથી સુંદર છે. અમે નગરી પાર કરી રહ્યા છીએ. સરુનાં જડાં અને ઊંચાંઊંચાં વૃક્ષોની લાઈનો છે. કાશ્મીર કરતાં પણ ઊંચાં અને ભવ્ય છે. વિશ્વમાં સૌથી વધુ વરસાદ થનારી જગ્યા ચેરાપુંજી છે. અમે બધા અત્યારે ચેરાપુંજી જ જઈ રહ્યા છીએ. આ પ્રદેશ પૂરો પ્રિસ્તી થયેલો છે. મેઘાલયના એક ભાગમાં બોડો આદિવાસીઓ વસે છે. તે પણ પ્રિસ્તી છે તોપણ પોતાનો અલગ ‘બોડોલોન્ડ’ મારો છે. ચળવળ ચાલે છે.

બીજી કોઈ આતંકવાદી પ્રવૃત્તિ હાલ ચાલી રહી નથી. અહીંનાં માણસો ઘઉંવણી-ગોરાં છે. ઊંચાઈ ઓછી છે. સ્ત્રીઓ એક પછેડા જેવું વસ્ત્ર ડાબી બગલમાં થઈને જમણા ખભા ઉપર લાવી બંને છેડાની ગાંઠ વાળે છે. આ વસ્ત્ર છેક નીચે પગ સુધી લટકતું હોય છે તે અંદરનાં વસ્ત્રોને ઢાંકે છે. સાધુઓ ગાલી લગાવે તેવું દેખાય છે. નાની કુમારિકાઓ પશ્ચિમી કપડાં પહેરે છે. માથું ઉઘાંડું રાખે છે. જો આ પ્રજા મુસ્લિમ થઈ ગઈ હોત તો બધાં બુરખો પહેરતાં હોત. પ્રિસ્તી ધર્મ સ્ત્રીઓ માટે ત્રણ રીતે લાભદાયી થઈ શકે છે: 1. બુરખાથી મુક્તિ મળે છે, 2. ભજવાની અને નોકરીની છૂટ મળે છે, 3. શોકયથી પણ મુક્તિ મળે છે. અર્થાત્ પ્રિસ્તી પુરુષ એક જ લગ્ન કરી શકે છે, બેત્રાણ-ચાર નહીં. ધર્મવ્યવસ્થાથી પણ લોકો સુખી કે દુઃખી થતા હોય છે.

અમે બધા બાંગલાદેશની સીમા નજીક પહોંચી ગયા છીએ. જ્યાં સુધી પર્વતાળ પ્રદેશ છે તે આપણો ભારતનો છે અને જ્યાંથી સમતળ

ભૂમિ શરૂ થાય છે તે બાંગલાદેશની છે. અહીંથી દેખાય છે. અમે જોઈ રહ્યા છીએ. ત્યાં તો ગુજરાતના ત્રણ જુવાનિયાઓ મારી નજીક આવ્યા. તે મહેસાણાના મોખાસણ ગામના હતા. અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર રિસર્ચ કરવા આવ્યા છે. મને ઓળખી ગયા. બધાને આનંદ થયો.

અહીં પુષ્કળ ઘાસ છે પણ ઠોરાં નથી. જો ગુજરાતના માલધારી-ઓને અહીં સ્થળાંતર કરાવાય તો ગાયોને લીલાલહેર થઈ જાય.

અમે ચેરાપુંજી પહોંચી ગયા છીએ. અહીં 500 ઈંચ વરસાદ પડે છે. હજુ વરસાદની સીઝન ચાલે છે પણ અમારે છત્રી ખોલવી પડી નથી. સરસ વાતાવરણ છે. અહીંથી સામેના પર્વતોમાં સાત ઝરણાં - ધોધ - પડે છે, જેથી લોકો ‘સેવન સિસ્ટર્સ’ કહે છે. પર્વતો હોય, પુષ્કળ વરસાદ હોય એટલે ધોધ તો હોય જ. આને ખાસી ટેકરીઓ પણ કહે છે. ખાસી આદિવાસી જાતિ છે. અમે વિદાય થયા. જીવનમાં ચેરાપુંજી જોવાનો સંતોષ થયો. જોકે ધાર્યા પ્રમાણે અત્યારે ધોધમાર તો શું છાંટોય વરસાદ નથી.

હવે અમે માવસમાઈ ગુફાએ પહોંચ્યા છીએ. 150 મીટર ઊંડી પથ્થરની ગુફા છે. અમે બેપાંચ માણસો બહાર બેસી રહ્યા, બાકીના બધા ગયા અને જોઈને પાછા ફર્યા. મેઘાલયમાં પણ ઘણી જગ્યાએ વીર કે મહાવીરચક્વિજેતા સૈનિકોનાં સ્મારકો છે, જે જોઈને ધન્ય થવાય છે. રાષ્ટ્રરક્ષાથી મોટું કોઈ તપ નથી. આ સાચા બલિદાની પુરુષો કહેવાય. નમન કર્યા. બધે ફરીને પાછા શિલોંગ આવ્યા. અહીંનું પોલીસબજાર જોવા જેવું મનાય છે. કેટલાક લોકો ગયા. અમે ના ગયા. બે માળનું પાર્કિંગ સેન્ટર હતું તેમાં બધાએ ગાડીઓ પાર્ક કરી. અમે તો ગાડીમાં જ બેસી રહ્યા. હજુ આવું બહુમાળી પાર્કિંગ સેન્ટર ગુજરાતમાં થયું નથી. અડધા કલાકમાં બધા પાછા આવ્યા. કાંઈ ખાસ હતું નહિ. જેમતેમ કરીને બધા પાછા હોટલ પહોંચ્યા.

મેઘાલયની થોડી માહિતી જાણીએ. મેઘાલયનું ક્ષેત્રફળ 22429 ચો. કિ.મી. છે. રાજ્યની વસ્તી 30 લાખ જ માત્ર છે. પ્રતિ કિલોમીટર 132 માણસો વસે છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ 78 ટકા જેટલું છે. અહીંની રાજકીય ભાષા ઈંગ્રિલશ છે. બીજી આદિવાસી ભાષાઓમાં ખાસી, પનાર, ગારો વગેરે છે. આ પૂરો પ્રદેશ પહાડી અને આદિવાસીઓનો છે. લગભગ બધા જ ખિસ્તી ધર્મી થયા છે, તેથી હિન્દુ મંદિરો વગેરે જોવા મળતાં નથી. અહીંની પ્રજા તિબેટિયન તથા બર્મિસ પ્રજાને મળતી આવે છે.

અહીં મુખ્ય ઉદ્યોગ જેતી છે, જેમાં ડાંગર વધુ પાકે છે. વાંસનાં જંગલો ઘણાં છે.

રાત્રીરોકાણ લેન્ડમાર્ક હોટલમાં થયું.

તेजपुर

આજે તા. 12-9-2011 છે. શિલોંગમાં રાત્રીરોકાણ કરી, સવારે ચા-નાસ્તો કરીને હવે અમારી છે છ ગાડીઓ તેજપુર જવા તૈયાર થઈ ગઈ છે. રોજના નિયમ પ્રમાણે હોટલના નાના-મોટા બધા કર્મચારીઓને બક્ષિસ આપી સૌને પ્રસન્ન કર્યા. સારું કામ કરનારને હંમેશાં પુરસ્કૃત કરવા જ જોઈએ. જે લોકો સારા કામને પુરસ્કૃત નથી કરતા તે કદરદાન નથી હોતા. કદરહીન માણસો કદી યશસ્વી થઈ શકતા નથી. મોટા ભાગે તે લુખા હોય છે. લુખાનું જીવન લુખાનું જ હોય છે. જીવનમાં રસ ભરનારાં તત્ત્વોમાં ઉદારતા મુખ્ય છે. ઉદારતા વિનાની શ્રદ્ધા કે પ્રેમ પણ તેજસ્વી નથી હોતાં. હોટલો, અતિથિભવનો, ધર્મશાળાઓ વગેરેના સેવકો પ્રવાસીઓ પાસે કાંઈક આશા રાખે તો તે તેમનો હક્ક કહેવાય. રોજ નવાનવા પ્રવાસીઓ આવતા-જતા હોય. બધા પોતપોતાની ખરી-ખોટી છાપ મૂકતા જતા હોય છે. જીવનમાં છાપ મહત્વની વસ્તુ છે. તમારી છાપ તમારી કિતાબનું કામ કરે છે. જો છાપ બગડી તો જીવન બગડું. જો છાપ સુધરી તો જીવન સુધર્યું. સદ્ગુણો અને સદાચારથી છાપ સુધરતી હોય છે અને દુર્ગુણો અને દુરાચારથી છાપ બગડતી હોય છે.

આજે અમારે 260 કિ.મી. દૂર તેજપુર જવાનું છે. અમે શિલોંગ પાર કરી રહ્યા છીએ. રોડની બાજુમાં ફૂટપાથ છે તેના ઉપર જ લોકો ચાલે છે, રોડ ઉપર નથી ચાલતા. નગર સુંદર છે. આ પર્વતીય નગર હોવાથી માર્ગો ઊંચાનીચા, વાંકાચૂકા ચાલે છે, છતાં ગાડીઓ તેજગતિથી ડ્રાઇવરો ચલાવે છે. રોજનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે.

પૂર્વ કહ્યું તેમ શિલોંગ મેઘાલયની રાજ્યાની છે અને મેઘાલય સંપૂર્ણ ભિસ્તી રાજ્ય છે. સામ્રાજ્યના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. ધર્મસામ્રાજ્ય, 2. અર્થસામ્રાજ્ય અને 3. રાજસામ્રાજ્ય.

1. ધર્મસામ્રાજ્ય

ધર્મ દ્વારા પ્રજાને સંગઠિત કરવામાં આવે અને એ સંગઠનનો ઉપયોગ સત્તા તરીકે કરવામાં આવે તો ધર્મસામ્રાજ્ય બની શકે છે. મારી સમજણ પ્રમાણે સર્વપ્રथમ ભિસ્તીઓએ ધર્મને સામ્રાજ્યનું રૂપ આપ્યું. ભિસ્તી ધર્મ યરુશલેમમાંથી રોમ ગયો અને રોમમાં તેનું પ્રશાસકીય માળખું રચાયું: 1. પોપ, 2. કાર્ડિનલ, 3. આર્ચિબિશપ, 4. બિશપ, 5. પાદરીઓ અને 6. અનુયાયીઓ. છેક તળિયેથી શિખર સુદી આખું બ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવાયું અને મક્કમ સંગઠન બન્યું. આ સંગઠન એટલું મજબૂત બન્યું કે તેમાંથી ધર્મસામ્રાજ્ય બન્યું. પૂરા યુરોપના રાજાઓ પોપને આધીન રહ્યા. આ સંગઠને વિશ્વવ્યાપી ધર્મ-પ્રગચાર-પ્રસાર શરૂ કર્યો અને સફળ રહ્યા, આજે પણ આ સામ્રાજ્ય છે. પહેલાં પાદરી આવે, ધર્મ ફેલાવે, પછી સત્તા આવે અને જામે. આ પ્રક્રિયા આજે પણ ચાલી રહી છે. ધર્મ દ્વારા સત્તા પ્રાપ્ત થાય અને સત્તા ટકાવાય. જો સામે કોઈ પ્રતિસ્પદ્ધ ધર્મ હોય તો ધર્મસંગ્રહ પણ થાય.

આવું જ ઈસ્લામે કર્યું. મક્કા અને મદીનાના થોડાક પરિવારોથી શરૂ થયેલો ધર્મ જોતજોતાંમાં રાજસત્તાનું માધ્યમ બની ગયો. ભિસ્તી ધર્મના પોપની માફક ઈસ્લામમાં પણ સર્વોચ્ચ સ્થાને ખલીઝા રહેતા. તેમની આજ્ઞા - ફિતવા પ્રમાણે પૂરું માળખું કામ કરતું. આજે હવે ખલીઝા તો નથી રહ્યા તોપણ વડા ઈમામ દ્વારા પૂરી પ્રજાને આજ્ઞા - ફિતવા અપાય છે. લોકોને ધર્માત્મિરિત કરીને પોતાની સંખ્યા વધારવામાં આવે છે. આ વધેલી સંખ્યા છેવટે રાજસત્તા બને છે. ભિસ્તી અને ઈસ્લામમાં નાના-મોટા થોડાક સંપ્રદાયો છે પણ તે બહુ થોડાક જ છે અને બધા સંપ્રદાયો ધર્મગ્રંથ તરીકે બાઈબલ અને ઇશ્રૂને સ્વીકારીને જ આગળ ચાલે છે. મુસ્લિમોમાં પણ બધા ફિરકાઓ કુરાન અને પયગમ્બરને માનીને જ આગળ ચાલે છે. થોડાઘણા આચાર તથા વિચારના ભેટ હશે, પણ અલ્લા, કુરાન અને પયગમ્બરમાં કોઈ ભેટ નથી, તેથી બધા સંપ્રદાયોનો મૂલાધાર એક જ થઈ જાય છે.

આવું જ કાંઈક થોડાક અંશમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ થયું છે. મહાયાન-હીનયાન જેવા સંપ્રદાયો હોવા છતાં ઉપાસ્ય દેવ સૌના માત્ર ને માત્ર બુદ્ધ જ રહ્યા છે. બૌદ્ધો પણ પોતાની સંખ્યા વધારી શકે છે, તે રાજધર્મ પણ બની શકે છે, પણ ભિસ્તી ધર્મ કે ઈસ્લામ જેવો કંઈ

નથી થઈ શક્યો. તેણે ભાગઝોડ, વિધવંસ કે ધર્મિક અત્યાચારો કર્યા જાણ્યા નથી. તેણે તિબેટમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને દલાઈ લામાને સ્થાપિત કર્યા હતા અને આજે પણ મહાયાનના તે સર્વમાન્ય સર્વોચ્ચ એકમાત્ર વડા છે. આમ છતાં પણ તેણે રાજસત્તાનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. નેપાળમાં બૌદ્ધ ધર્માઓની મોટી સંખ્યા હોવા છતાં કોઈ બૌદ્ધ ધર્મ જ રાજ બને તેવું આંદોલન કર્યું નથી. સદીઓ સુધી હિન્દુ રાજને તે પૂરી નિષ્ઠાથી સ્વીકારતા રહ્યા છે. તેથી તે ખતરનાક થયા નથી.

જ્યારે હિન્દુ ધર્મ ધર્મસામ્રાજ્ય બની શક્યો નથી. તેની પાસે કોઈ પોપ કે ખલીઝા નથી, કોઈ વ્યવસ્થિત ધર્મશાસનતંત્ર નથી, તેથી હજારો સંપ્રદાયો બની ગયા છે. આ સંપ્રદાયો કોઈ એક દેવ કે એક શાસ્ત્રને માનતા નથી. સૌસૌના દેવ જુદાજુદા છે. શાસ્ત્રો પણ જુદાં છે. એટલે મૂળગામી એક કેન્દ્રબિંદુ નથી, જેથી મૂળગામી એકત્ર પણ નથી. એક થવા કરતાં જુદા દેખાવામાં અનુયાયીઓને વધુ રસ લાગે છે. જુદા દેખાવા માટે તો તિલકબ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તિલક કરવું જ જોઈએ. તિલકને જોતાં જ સંપ્રદાયનો ખ્યાલ આવે. તેથી આત્મીયતા અને અનાત્મીયતા સ્પષ્ટ થાય. આમ પ્રત્યેક સંપ્રદાય-પંથ-પરિવાર-મંડળ વગેરે બાધ્યલક્ષણો દ્વારા પોતાની બિન્નતા પ્રગટ કરે છે. એકત્ર પ્રગટ થાય તેવું કોઈ ચિહ્ન નથી. હજારો દોરીઓ છે પણ બધીને એક કરીને વળ ચઢાવીને જાડું એક દોરડું બનાવનાર તત્ત્વ નથી. પ્રત્યેક દોરી અલગ - એકલી તેના મૂળ પુરુષ સુધી પહોંચે છે. મોટા ભાગે મૂળ પ્રવર્તક પુરુષ જ પરમેશ્વર થઈને પૂજાતો હોય છે. કેટલાકના વારસદારો પણ ભગવાન થઈને પૂજાતા હોય છે. જ્યારે કોઈ વક્તિને ભગવાન બનાવવી હોય ત્યારે ચમત્કારો તો ઘડવા જ પડે. આમ ચમત્કારોનાં જાળાં રચાઈ જાય પછી તે જ ધર્મગ્રંથ થઈ જાય. તેનો જ રોજ પાઠ કરવાનો. આટલું જ નહિ, બીજા ગ્રંથોનું કે બીજા ભગવાનોનું નામ પણ ન લેવાય.

આ બધા સંપ્રદાયો અનુયાયીને મોક્ષ સુધી લઈ જવાની ગોરન્ટી આપતા રહે, એટલું જ નહીં, આવો મોક્ષ માત્ર ને માત્ર અમારા દ્વારા જ મળી શકે છે તેવું દફ્તાથી ઠસાવે. આ બધું તો ઠીક પણ આવી ધર્મશક્તિથી રાજસત્તાને કાંઈ લેવાહેવા નહીં. લગભગ બધા જ સંપ્રદાયો રાજસત્તા ત્યાગવાનો ઉપદેશ આપે. એટલે રાજસત્તા વધારવાની તો વાત જ ન રહી.

આ રીતે હિન્દુ પ્રજા ધાર્મિક સામ્રાજ્ય ઊભું કરી શકતી નથી તેથી તે ધર્મને રાજસત્તાનું કારણ પણ બનાવી શકતી નથી. ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોવા છતાં પણ હજારો વિભાજનોને કારણે સંગઠિત શક્તિ થઈ શકતી નથી. આ તત્ત્વ હિન્દુઓને સમજાવું જોઈએ. જો હિન્દુઓએ રાજસત્તા મેળવવી હોય તો પ્રથમ ધર્મસામ્રાજ્ય ઊભું કરવું જોઈએ, કોઈ પોપ કે ખલીઝા કે ઈમામ બનાવવો જોઈએ. જે પૂરી પ્રજાને આજ્ઞા - ફતવો આપે. અત્યારે તો બધા મનમુખી છે. જેને જેમ ફાવે તેમ વર્તે છે. નવો પંથ-સંપ્રદાય ઊભો કરે છે અને પોતે જાતે જ ભગવાન થઈને પૂજાય છે. આ અનર્થોને કોઈ રોકનાર નથી. દિનપ્રતિદિન આ અનર્થ વધી જ રહ્યો છે.

પૂર્વ કહ્યું તેમ મેઘાલય સંપૂર્ણ ખિસ્તીધર્મી છે. વર્ષો સુધી પાદરીઓએ ધર્મપ્રચાર કર્યો, લોકોને દીક્ષિત કર્યો, સંગઠિત કર્યો અને હવે રાજસત્તા ભોગવતા કર્યો. આવી પ્રક્રિયા આપણી પાસે નથી. આપણે ત્યાં જે ધર્મપ્રચાર થાય છે તે ધર્મસામ્રાજ્ય સ્થાપવા કે વધારવા કે મજબૂત કરવા નહિ, પણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય-ભક્તિ, યોગ, યજો વગેરે વધારવા થાય છે. માનો કે એક ભાગવત સપ્તાહમાં હજારો માણસો ઊમટી પડે છે. ગદ્ગદ થઈને કથા સાંભળે છે. તેથી બહુબહુ તો તેમની ભક્તિ વધે છે. તે રાજસત્તામાં નિમિત્ત નથી બનતા, કારણ કે તેવું લક્ષ્ય જ નથી. ઊલયાનું રાજસત્તાથી દૂર રહેવાનું પ્રબોધવામાં આવે છે.

માનો કે હજારડુંડીનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. હજારો માણસો ભેગા થયા, કરોડો ખર્ચાઈ ગયા, પણ આમાંથી રાજસત્તાની પ્રેરણા કે પ્રયત્નો થવાના નથી. પૂર્ણાહૃતિ કરીને બધા વીખરાઈ જવાના. કોઈ શક્તિ ઊભી થવાની નથી. માનો કે તમે હજારો યોગશિબિરો કરી લોકોને આસન શિખવાડ્યાં. તેમાં પણ વિપશ્યના જેવી શિબિરો તો લોકોને ઈચ્છાશક્તિનો ક્ષય કરવાનું શિખવાડે જેથી શાંતિ મળે. પણ આ બધાના અંતે તો પ્રજામાં રાજસત્તા જગાવવાની જુંબેશ ઊભી થતી નથી, ઊલયાનું વિમુખ થવાની જુંબેશ ઊભી થાય છે. લોકો વધુ દુર્બળ થાય છે. કદાચ શાંતિ મળે તોપણ દુર્બળ શાંતિ જ થઈ જાય. સંઘર્ષની વાત જ નથી.

માનો કે તમે વેદાંતના કલાસ લીધા, મહિનાઓ સુધી ઘયાકાશ-મઠકાશ, રજું-સર્પની વાતો કરી. તમારે બે વાતો ઠસાવવી છે: 1. જગત

મિથ્યા છે. અને 2. હું પોતે જ બ્રહ્મ છું. માનો કે આ બંને વાતો ઠસાવવામાં તમે સફળ રહ્યા, પણ આમ કરવાથી જીવનનો કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો? જો જગત મિથ્યા જ હોય તો હું બ્રહ્મ થઈને શું કરીશ? પ્રજા જ ન હોય તો કોઈ કોનો રાજા થાય? પણ ચાલે છે. આથી દુર્ભળ પલાયનવાએ આવે છે. અન્યાય સામે સંઘર્ષ વિના શાંતિ નહીં. આવાં બધાં સેંકડો પ્રકારનાં સામૂહિક આયોજનો ચાલ્યા કરે છે, જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તેથી ધર્મ સંગઠિત થઈને ધર્મસામ્રાજ્યનું રૂપ ધારણ કરી શકતો નથી. આ જ કારણે તે રાજસામ્રાજ્ય પણ મેળવી શકતો નથી. હિન્દુ ધર્મવિરોધી નેતાઓ બિંદાસ્ત રીતે પ્રધાનમંત્રી થઈ શકે છે, ધર્મને ગાળો દઈ શકે છે, તેમની સામે કોઈ ચું નથી કરતું, કારણ કે ધર્મસામ્રાજ્ય નિર્ભિત થયું જ નથી. દુર્ભળતા સહિષ્ણુતા બની ગઈ છે.

મુસ્લિમ દેશોમાં કોઈ ઈસ્લામવિરોધી બ્યક્ઝિત પ્રધાનમંત્રી ન થઈ શકે, ન તો ધર્મને ગાળો દઈ શકે, કારણ કે તેને રોકનારું ધર્મસામ્રાજ્ય ઊભું છે.

જો આ વાત ગળે ઊતરે તો મેઘાલય – મિઝોરમ – નાગાલેન્ડ કેમ સંપૂર્ણ ખ્રિસ્તી ધર્મી બની ગયાં તે વાત સમજાશે. એક વાત યાદ રાખજો કે સાત સમુદ્ર પારથી જે પાદરી અહીં આવ્યા અને પ્રચાર કર્યો તે તદ્વન પાડોશમાં હોવા છતાં આપણો કોઈ ગુરુ અહીં ન ગયો, કારણ કે આપણે તો અભિડાઈ જતા હતા. પવિત્ર દેશ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણાદિ લોકો વચ્ચે જ ધર્મપ્રચાર થાય!!! હવેય ખરી વાત ન સમજાય તો ઉપરથી બ્રહ્મા આવે તોપણ નહીં સમજાય. વેક્યુમને તમે નહીં ભરો તો બીજા ભરી દેશે. આ પ્રદેશોમાં ધર્મ-વેક્યુમ હતું. તમે ન ભર્યું એટલે બીજાએ ભરી દીધું. હવે ધર્મ જ સત્તાધારી થઈ ગયો. હવે માથાં ફૂટવાનો શો અર્થ? ધર્મસામ્રાજ્યથી રાજસામ્રાજ્ય બનતું હોય છે તે વાત હજુ પણ સમજાય તો સારી વાત કહેવાય. કોઈ એવું ન માની બેસે કે આ ધર્મસામ્રાજ્ય ખ્રિસ્તીઓને તૈયાર થાળીમાં ભેટ મળી ગયું હતું. આ સામ્રાજ્ય મેળવવા માટે 65 પાદરીઓએ અહીં બલિદાન આપ્યાં હતાં. અહીંની આદિવાસી – જંગલી પ્રજાએ એક પછી એક બધાને જીવતા જ ભૂંજુ ખાધા હતા. તોપણ પ્રયત્નો બંધ કર્યા ન હતા, જેના પરિણામે આજે તે અહીં ધર્મસામ્રાજ્ય મેળવી શક્યા છે. આપણો બિનહિન્દુઓને હિન્દુ બનાવવામાં કયાં માનીએ છીએ? જે છે તેને પણ સાચવી શકતા નથી. આપણે ઘટતી પ્રજા છીએ. આત્મશ્લાઘાનું ગૌરવ લઈને નશાપૂર્વક જીવતી પ્રજા છીએ.

2. અર્થસામ્રાજ્ય

બીજું સામ્રાજ્ય આર્થિક છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગ વગેરે દ્વારા રાજ્યનું અર્થતંત્ર કબજે કરવામાં આવે તો તેમાંથી અર્થસામ્રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પશ્ચિમની પ્રજા વ્યાપાર કરવા માટે કંપનીઓ બનાવીને અહીં આવી હતી. ત્રાજવાં દ્વારા તેમણે રાજસત્તા મેળવી હતી. આપણે આવું ક્યારેય કર્યું હોય તેવું જણાતું નથી. અંગ્રેજો સો વર્ષ સુધી અહીં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના માધ્યમથી વ્યાપાર કરતા રહ્યા, સાથેસાથે રાજસત્તા પણ મેળવતા રહ્યા. આજે પણ વિશ્વમાં ઘણી જગ્યાએ ઘણી પ્રજાઓ અર્થસામ્રાજ્ય ભોગવે છે. ડોલર અને પાઉન્ડ વિશ્વમુદ્રા બન્યા છે. રૂપિયો હજુ વિશ્વમુદ્રા થઈ શક્યો નથી, કારણ કે અર્થસામ્રાજ્ય ઊભું થયું નથી.

3. રાજસત્તા સામ્રાજ્ય

આ સામ્રાજ્ય તો પ્રસિદ્ધ છે જ. ભારતમાં અત્યારે ધર્મનિરપેક્ષ રાજસામ્રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે, કારણ કે હિન્દુઓ પાસે ધર્મસામ્રાજ્ય છે જ નહીં. બીજા પોતાનું ધર્મસામ્રાજ્ય વધારી રહ્યા છે. જ્યારે પૂરેપૂરું વધી જ્શે ત્યારે અહીંનું ધર્મનિરપેક્ષ સામ્રાજ્ય આપોઆપ આટોપાઈ જવાનું છે. માત્ર સમયની જ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે; પછી ધર્મસામ્રાજ્ય વિનાની પ્રજા ગુલામ કે અર્ધગુલામ જેવી થઈ જ્શે. આ ખ્રિસ્તી પ્રદેશો પાસેથી આ બોધપાઠ લેવાય તો લેવાનો છે.

અમે શિલોંગ પાર કરી રહ્યા છીએ. ફૂટપાથ રોડ કરતાં દોઢથી બે ફૂટ ઊંચા હોય છે અને લોકો ફૂટપાથ ઉપર જ ચાલે છે, જેથી અક્ષમાત થતા નથી. મોટા ભાગે સ્વીઓ વજન ઊંચ્યકતી હોય છે. તે પીઠ પાછળ વાંસના કરંડિયામાં કે પછી સીધું જ થેલી કે ગૂણ વડે મૂકીને માથા ઉપર પડ્યી બાંધીને તેના જોરે વજન ઊંચ્યકે છે. પુરુષો પણ વજન ઊંચ્યકે છે પણ પ્રમાણમાં થોડા છે. સ્વીઓ નાનાં બાળકોને પણ આવી જ રીતે પીઠ પાછળ ઊંચ્યકે છે. બાળકો પણ ચૂપચાપ પીઠ પાછળ પડવાં રહે છે. કોઈ રોતું દેખાતું નથી. આપણી જૂની સ્વીઓ

આજકને કેડમાં કે છાતી સાથે તેડીને ફરતી હોય છે, જેમાં તેના બંને હાથ રોકાયેલા રહે છે, જ્યારે અહીં હાથ ધૂય રહે છે. પ્રજાની ચામડી પીળાશ પડતી ગોરી છે, પણ નાક ચપટાં અને ટુંકાં છે. આ લોકો મંગોલવંશીય મનાય છે. પહાડોમાં પાણીની તકલીફ રહે છે. કુવાથતા નથી તેથી અઠવાડિયે એક વાર પીવાનું પાણી અપાય છે. પાણી ભરનારાની લાંબી લાઈન લાગી છે. ચેરાપુંજીમાં પણ પાણીની તકલીફ હતી. હવે આ લોકો પ્રત્યેક ઘરની આગળ દશ-વીસ હજાર લિટરની મોટી ટંકીઓ મૂકે છે જેમાં ઘરના છાપરા ઉપરનું વરસાદી પાણી સંગૃહીત થાય છે. આપણે પણ જ્યાં પાણીનો ત્રાસ હોય ત્યાં આવું કરવું જોઈએ. તામિલનાડુમાં તો મુખ્યમંત્રી જ્યલદિતાએ ઘરની સાથે જ વરસાદનું જી સંગ્રહ કરનારી વિશાળ ટંકી બનાવવી અનિવાર્ય બનાવી દીધી છે. પછી જ ઘરનો પ્લાન મંજૂર થાય છે.

એક વિશાળ તળાવ આવ્યું. નામ છે 'બડાપાની લેક'. બધા ઊભા રહ્યા, નીચે ઉત્તર્યા અને ફોટાઓ પાડ્યા. પ્રવાસની મેમરી ફોટાઓ સાચવી રાખતા હોય છે. ફરી પાછું એક નગર આવ્યું. સૌએ ચા-નાસ્તો કર્યા. ચા-નાસ્તો, ભોજન કરવાથી શાંતિ થાય. ભૂખે શાંતિ ન હોય. ભૂખ-તરસના આવેગો અશાંતિ જગાવે છે. અશાંતિનું નિવારણ એ જ શાંતિ. જેને અશાંતિ ન હોય તેને શાંતિ પણ ન હોય. અશાંતિ ન હોવા છતાં પણ શાંતિની સાધનામાં લાગી જાય તે જાણીકરીને પેટ ચોળીને પીડા - અશાંતિ ઊભી કરે.

એક મોટી નદી આવી. તેને પાર કરી રહ્યા છીએ. હવે ફરીથી રોડની એક તરફ આસામ અને બીજી તરફ મેઘાલય છે. આસામ કરતાં મેઘાલયની પ્રજા વધુ સુખી છે, કારણ કે અહીં આતંકવાદ નથી. બોડો લોકો જુદું રાજ્ય માગે છે, પણ આસામમાં નાગાલેન્ડ જેવો આતંકવાદ નથી. અહીં ડગલે ને પગલે દાડની દુકાનો આવે છે. કોઈ પ્રતિબંધ નથી, પણ અમે એક પણ લથડિયાં ખાતો માણસ જોયો નથી. અત્યારે ચારે તરફ નિર્માણકાર્ય ચાલી રહ્યું છે. નિર્માણ માટે રેતી નદીઓમાંથી નથી લાવતા. રેતના પહાડોને ખોદીને રેતી કઢાય છે. બિહારી મજૂરો જગ્યા-જગ્યાએ જોડી-જોડીને રેતીના ડગલા કરી રહ્યા છે. હું ગાડી ઊભી રખાવીને તેમને બિસ્કિટ વહેંચતો રહું છું. જ્યાં જાઓ ત્યાં બિહારી મજૂરો દેખાતા રહે છે. એવું લાગે છે કે બિહાર મજૂરો પૂરા પાડતું રાજ્ય બની ગયું છે. તેના પછી બીજા નંબરે બાંગલાદેશના મજૂરો હોય છે. ગુજરાતી, મારવાડી, સિંધી-પંજાਬી વગેરે વ્યાપારીઓ પૂરા પાડે છે. મજૂરો પેટ ભરે છે, વ્યાપારીઓ તિજોરીઓ ભરે છે. બંનેમાં આટલું અંતર છે. ફરી પાછા ચાપાણી કરવા ઊભા રહ્યા. અહીં આ પેપરમિલ છે. વનો હોય ત્યાં પેપરમિલો પણ કરી શકાય.

અત્યારે બપોરના બે વાગ્યા છે. અમે બધા એક બજારમાં મોટી હોટલ આગળ ઊભા છીએ ત્યાં પેટલાદથી શ્રી જ્યંતીભાઈ પટેલનો મારા ઉપર મોખાઈલ ફોન આવ્યો કે સુપ્રીમ કોર્ટ મોદીને ફલાણા કેસમાં કલીનચીટ આપી દીધી છે. અમારા બધા પ્રવાસીઓ મોદીપ્રેમી છે (એક-બે સિવાય). સમાચાર સાંભળીને તિરુપતિ ખુશખુશ થઈ ગયા. તરત જ બધાને આઈસકીમ ખવડાવવાનો ઓર્ડર કર્યો. આઈસકીમનો સ્વાદ જરા જુદો લાગ્યો. પછી જાણવા મળ્યું કે આ આઈસકીમ છેક અમેરિકાથી અહીં આવેલો છે. મને નવાઈ લાગી. એક કપના અડસઠ રૂપિયા થયા. અત્યારે મોદીને ચારે તરફ લોકો બચકાં ભરી રહ્યા છે. મીડિયા તો બહુ જ વિરોધી થઈ ગયો છે. તેમ છતાં એકલા હાથે આ એકલવીર સૌની સામે જીઝુમે છે. તેમને મુસ્લિમવિરોધી ચીતરવામાં બધા મેદાને પડ્યા છે. સરદારસાહેબને પણ આવી જ રીતે ચીતરીને બદનામ કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ ત્યારે આવું મીડિયા-સાંસ્કૃતિક ન હતું. અંદરના, બહારના, આજુબાજુના - બધા જ બચકાં ભરે છે, પણ મોદી મંદ-મંદ હસ્તાંહસતાં અડીખમ ઊભા છે. શિવાળ મહારાજ અને રાજા પ્રતાપને પણ મુસ્લિમાનો કરતાં હિન્દુઓએ વધુ પજવ્યા છે. જે હિન્દુઓ માટે તે જીજુમતા હતા તે જ હિન્દુઓમાંથી કેટલાક તેમને પજવતા હતા. પ્રતાપ સાથે યુદ્ધ કરવા અકબર આવ્યો ન હતો, માનસિંહ આવ્યો હતો. હલ્દીઘાટીમાં માનસિંહે પ્રતાપને ભીસમાં લીધો હતો. શિવાળ મહારાજ સાથે ઔરંગજેબ કદી યુદ્ધ કરવા નથી આવ્યો, રાજ્યપૂતોની સેના લઈને જયસિંહ આવ્યો હતો. આજે પણ માનસિંહ અને જયસિંહના માનસિક પુત્રો હયાત છે, જે ઓસામા બીન લાદેન જેવા મહાઆતંકવાદીને લાદેનજી કહીને બહુમાન આપે છે. અને કેટલાક તો ચૂંટણીપ્રચારમાં ડમી લાદેનને સાથે લઈને ફરે છે. માથું જુકી જાય છે.

આજના કેટલાક સિંહો મોદીને જેલમાં પુરાવવા અધીરા થયા છે. લોકો કહે છે કે ચૂંટણીમાં તો મોદીને હરાવી શકાય તેમ નથી, તેથી કોઈ આડા રસ્તે તેમનું કરિયર ખતમ કરવું જોઈએ. આ આડો રસ્તો એટલે ગોધરાકંડ પછી થયેલાં તોફાનાં. તેમાંથી જુદાજુદા કેસો

ઉભા કરીને મોઢી પણ તેમાં સંમિલિત હતા તેવું બતાવીને તેમને જેલભેગા કરવાના પ્રયત્નો છે. આવો જ એક કેસ છેક સુપ્રીમ કોર્ટ સુધી પહોંચાડ્યો, પણ સુપ્રીમ કોર્ટ મોઢીને કલીનચીટ આપી દીધી વિરોધીઓના હાથ હેઠા પડ્યા. પાછળથી સ્પષ્ટતા થઈ કે કેસ ગુજરાતમાં પાછો મોકલાયો છે.

ગોધરાકંડમાં લોકો બે વાતોને તદ્દન ભૂલી જાય છે: 1. રેલડબ્બામાં 56 યાત્રાળુઓને જીવતા ભૂંછ નાખવામાં આવ્યા હતા અને 2. તે પછી જે તોફાનો થયાં તેમાં જે માણસો મરાયાં તેમાં એક-તૃતીયાંશ હિન્દુઓ મરાયા હતા, જેમને કશું વળતર મળ્યું નથી. આ બે મુદ્દા બધા જ ભૂલી જાય છે. આના પહેલાં દિલ્હીમાં ચાર હજાર શીખોની કલેઓામ થઈ હતી તે યાદ નથી કરતા. શીખોએ સામા પક્ષે હિન્દુઓ કે બીજાઓને માર્યાં ન હતા. ધાર્યું હોત તો તે મોટું નુકસાન કરી શકે તેમ હતા. માત્ર દિલ્હીમાં જ નહીં, પંજાબ-હરિયાણામાં હાહકાર મચાવી શક્યા હોત, પણ તેઓએ તેવું કર્યું જાણ્યું નથી. પૂરી હિંસા એકતરઝી થઈ હતી.

બંનેનો બેદ પણ સમજવા જેવો છે. અનુગોધરાકંડ ગોધરાકંડની તીવ્ર પ્રતિક્ષિયા હતો, જેમાં 56 કારસેવકોને જીવતા બાળી નાખ્યા હતા. જ્યારે દિલ્હીમાં પ્રધાનમંત્રી ઇન્દ્રાબહેનની હત્યાની પ્રતિક્ષિયા હતી. આ હત્યા એક શીખ રક્ષકે કરી હતી તેનો બદલો પૂરી કોમ ઉપર લેવાયો હતો, જેમાં શાસક પક્ષનાં મોટાંમોટાં માથાં પણ ભજ્યાં હતાં, જેના કેસ હજી સુધી ચાલી રહ્યા છે.

આવી જ રીતે ભાગવપુરમાં દોઢ-બે હજાર મુસ્લિમોની હત્યા થઈ હતી. અને ગુજરાતમાં તો પહેલાં નાનાં-મોટાં કેટલાંય રમખાણ થયાં છે, જે મોઢી કે મોઢીના પક્ષની સરકારમાં થયાં ન હતાં. માત્ર ને માત્ર ગોધરાકંડ જ વારંવાર રીપીટ કરવામાં આવે છે. માંડ બંને કોમો વચ્ચે શાંતિ થાય છે કે મીડિયા ગૂમડાને ફરી-ફરીને ખરોંચીને ઘાને તાજો કરી દે છે.

તિરુપ્તિના આઈસકીમથી સૌને આનંદ થયો. ભલે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ગમે તે રીતે સાચા-જૂઠા કેસો કરીને મોઢીને જેલમાં મોકલે અથવા તેમનું બલિદાન લેવાય તોપણ મોઢી ઐતિહાસિક પુરુષ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તેમણે ઇતિહાસમાં પોતાની જગ્યા મેળવી લીધી છે. જેલ જવાથી કે બલિદાન થવાથી તે જગ્યા વધુ ભવ્ય થવાની છે તે સૌને યાદ રહે. અમે વિદાય થયા. નવા ચારમાર્ગીય રસ્તાનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. સરસ રસ્તો બને છે. ઘણો વહેલો થઈ જવો જોઈતો હતો, કારણ કે સામે જ ચીન તૈયાર ઊભું છે, પણ આપણને કયાં જલદી છે?

કાળરંગાનો રસ્તો છોડીને અમે તેજપુરનો રસ્તો પકડ્યો. બ્રહ્મપુત્રા નદી આવી. ભારતનો બીજા નંબરનો લાંબો પુલ અહીં બંધાયો છે. ત્રણ કિલોમીટર લાંબો પુલ પાર કરીને અમે સામે કિનારે પહોંચ્યા. 1984માં તેનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું.

અમે તેજપુર પહોંચી ગયા. ભાગોળમાં જ આવેલા મહાભૈરવ મહાદેવના મંદિરનાં દર્શન કર્યો.

તેજપુર પૌરાણિક નગર પણ છે. પ્રાચીનકાળમાં અહીં બાણસુરની રાજધાની હતી. તેને ઉષા નામની રાજકુમારી હતી. તેને સ્વખનમાં શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધ સાથે પ્રેમ થઈ ગયો હતો. ઉષાની સખીએ ચિત્રો દોરીને અનિરુદ્ધનું ચિત્ર બતાવ્યું હતું. બાણસુર અને શ્રીકૃષ્ણ પરસ્પર શત્રુ હતા. પણ પ્રેમ આંધળો હોય છે. તેમાં પણ મુંધાવસ્થાની કન્યા શત્રુ-મિત્ર કશું જોતી નથી. તે આંધળી થઈને દુશ્મનપક્ષના પાત્રને પણ પ્રેમ કરવા લાગતી હોય છે. તેનાં પરિણામ તેનાં માતા-પિતા-પરિવારને ભલે ગમે તે ભોગવવાં પડે તેની તેને ચિંતા હોતી નથી. ઉષાને અનિરુદ્ધ પ્રત્યે એટલું તીવ્ર આકર્ષણ થયું કે સખીના માધ્યમથી તેણે અનિરુદ્ધનું હરણ કરીને અહીં લાવી દીધો. કદાચ કોઈ કન્યાએ કરેલું પ્રિયતમનું આ પ્રથમ અપહરણ હશે. બંને મહેલમાં એકબીજામાં તરબોળ થઈ ગયાં. બાણસુરને ખબર પડી ગઈ. શત્રુનો છોકરો પોતાના ઘરમાં ઘૂસીને પોતાની કન્યા સાથે રંગરેલિયાં કરે તે કેમ સહન થાય! તેણે અનિરુદ્ધને બંદી બનાવી દીધો. શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં ખબર પડી. તે સેના લઈને પૌત્રની વહારે ચઢ્યા. અહીં ભયંકર યુદ્ધ થયું. કહેવાય છે કે અહીં એટલું બધું લોહી વહેલું કે આ નગરનું નામ જ શોણિતપુર પડેલું. અનિરુદ્ધ ઉષાને દ્વારકા લઈ ગયો. તેને ‘ઓખા-હરણ’ કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને બાણસુર આ રીતે અનિષ્ટાએ પણ વેવાઈ થયેલા. અહીં આ પૌરાણિક ઘટનાની પ્રદર્શની પણ છે. આપણાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો સ્વીઓ માટે થયેલાં છે. એક પ્રશ્ન થાય કે ક્યાં દ્વારકા અને ક્યાં તેજપુર? બંને વચ્ચે બે-ત્રણ હજાર કિલોમીટરનું અંતર કહેવાય. ત્યારે આવા રોડ નહિ, પુલો પણ નહિ. તોપણ

શ્રીકૃષ્ણ અને પાછળ બલરામ મોટી સેના લઈને અહીં આવેલા. પૌરાણિક કથાઓમાં રસ લેવાનો હોય, તર્ક કરવાના ન હોય.

એક બીજો બોધપાઠ એ લેવાનો કે કૃષ્ણ-બલરામે અનિરુદ્ધને ઠપકો ન આપ્યો કે તેં આવું લફરું કયાં કર્યું? અમને મુશ્કેલીમાં મૂક્ખ દીધા! પણ તેઓ તરત જ પૌત્રની વહારે ચઢ્યા અને બંધનમુક્ત કરીને તેને અને ઉષાને લઈ આવ્યા. ઉષાનો સ્વીકાર કર્યો. દ્વારકા આવીને તેમનાં વિધિવત્તુ લગ્ન પણ કરાવ્યાં. કેટલી ઉદારતા હશે? અસુરકુળની કન્યા પણ ગ્રાહ્ય મનાઈ!

5 દિરાંગ

આજે તા. 13-9-2011 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરીને બધા તૈયાર થઈ ગયા. હવે અમારે અરુણાચલપ્રદેશમાં દિરાંગ, તવાંગ, બોમદિલા વગેરે સ્થળોએ જવાનું છે. આ પ્રવાસ વિશેષ રૂપથી મેં ગોઠવાબ્યો છે, કારણ કે અહીં 1962માં ચીન ધસી આવ્યું હતું. ત્યારે હું કાશીમાં ભણતો હતો. (લગભગ 50 વર્ષ થઈ ગયાં.) આ યુદ્ધ આપણે ભૂંડી રીતે હારી ગયેલા અને તેની મારા ઉપર એટલી ખરાબ અસર પડેલી કે મેં મારા રૂમમાંથી ગાંધીજીનું મોટું ચિત્ર ગંગાજીમાં પદરાવી દીધું હતું. આ ઘટનાએ મને ઈતિહાસ વાંચતો કર્યો હતો, જેના પરિણામે હું મોક્ષમાર્ગમાંથી રક્ષામાર્ગ તરફ વળી ગયેલો. મારે આ યુદ્ધનું ક્ષેત્ર જોવું છે. આપણે અહીં ભૂંડી રીતે કેમ હારેલા તેનું વિશેષજ્ઞ તો ઘણું થઈ ચૂક્યું છે, પણ મારે પ્રત્યક્ષ ભૂમિ જોવી હતી, તેથી વિશેષરૂપથી આ કાર્યક્રમ ગોઠવાબ્યો છે.

તેજપુર મોટું નગર છે. અહીં સેનાનું મોટું મથક છે. હવાઈમથક પણ છે અને નાગરિક વિમાનો માટે પણ હવાઈ મથક થઈ રહ્યું છે. તેજપુરમાં યુનિવર્સિટી છે. 1962માં ચીનની નીયત તેજપુર લઈ લેવાની હતી, પણ બોમદિલાથી તે પાછું વળી ગયું. આ ચર્ચા પછી કરીશું. રસ્તો બહુ જ ખરાબ છે. કાચો તો છે જ પણ મોટીમોટી ઘાંચો છે. પર્વતીય વળાંકો હોવાથી વાહનો હચમચી ઊંઠે છે. માંડ પંદર કિલોમીટરની એવેજ મળે છે. બધા ખંડાઈ રહ્યા છે. નવાઈ લાગે છે કે 50 વર્ષ પછી પણ આપણે કેમ તૈયાર થયા નથી? અમે જોરસંગ નદી પાર કરી. રોડની બંને બાજુએ મોટામોટા ગોળગોળ પથરોના ઢગલા પડ્યા છે, જેને મજૂરો તોડીને કપચી બનાવી રહ્યા છે. લોકોની ફરિયાદ છે કે નરેગાયોજના થયા પછી હવે મજૂરો મળતા નથી. ઘરે બેઠાં જ મજૂરી મળી જાય છે. પછી શું કામ કરવા આવે? ગાંધી-વિનોબા બંને શ્રમના હિમાયતી હતા. શ્રમ કરીને જ રોટલો ખવાય. પણ હવે વોટ-લક્ષી રાજકારણ બની ગયું છે તેથી પોતાના વર્ગના મતદાતાઓને અનેક પ્રકારના લાભો આપવાની યોજનાઓ સરકાર બનાવે છે. નરેગાયોજના પણ આમાંનો જ એક ભાગ કહેવાય છે. બેકારોને રોજ આપવા માટે આ યોજના બનાવાઈ છે, પણ હવે લોકો બેકાર થવા માટે આ યોજનાનો લાભ લઈ રહ્યા છે. મજૂરો કામે ન આવે એટલે ઉત્પાદનને ફટકો પડે. બેકારોને ઘેર બેઠાં રોજ આપવા કરતાં એવી યોજના બનાવવી જોઈએ કે જે મજૂર વધુમાં વધુ કામ કરશે તેને સરકાર વિશેષ પ્રોત્સાહન-ભથ્યું આપશે.

આજે એક મોટી રેલી વાહનોમાં સામી મળી છે. ઘણાં વાહનોમાં સેંકડો-હજારો નર-નારીઓ વિરોધપ્રદર્શન કરવા જઈ રહ્યાં છે. જાણવા મળ્યું કે કોઈ નદી ઉપર સરકાર એક ડેમ બનાવી રહી છે, તેમાં જમીન ડૂબવાથી વિરોધ થઈ રહ્યો છે. ડેમ જરૂરી છે. લોકોને વીજળી જોઈએ, પાણી જોઈએ. આ બંને વિકાસ માટે જરૂરી છે. આપણી પાસે શક્તિના જે ખોતો છે તેમાં નદીઓ પણ મહત્વનો સ્પોત છે. નદીઓને નાથ્યા વિના વીજળી કે સિંચાઈ શક્ય નથી. ડેમ બાંધવાથી કેટલાક પરિવારોની ભૂમિ તો ડૂબવાની જ. તેમને સહન કરવું જ પડે. પણ તેના બદલામાં તેમને અન્યત્ર ભૂમિ વગેરે અપાય અને પ્રશ્ન ઉકેલાય. આવું બધે જ થાય છે. પણ હવે વિકાસવિરોધી વિચારધારા જોર પકડવા લાગી છે. ગાંધીવાદીઓ આવાં મોટાં આયોજનો પસંદ નથી કરતા. હજુ પણ તેમનું ચિંતન ચરખા સુધી સીમિત રહ્યું છે. બીજા પર્યાવરણવાદીઓ પર્યાવરણને નિમિત્ત બનાવીને વિરોધ કરતા રહે છે. આ રીતે જે ઝડપથી કામ થવું જોઈએ તે થઈ શકતું નથી. આવી જ ઝંઝટમાં નર્મદાયોજના 20 વર્ષ મોડી પડી રહી છે. કેટલીક નવરી દિશાશૂન્ય સ્વીઓ આવાં કામોમાં અંડગો લગાવવાનો ધંધો લઈ બેઠી છે અને પક્ષીય રાજનીતિ તેને જાણતાં-અજાણતાં પ્રોત્સાહન આપે છે.

મોટી રેલીમાં જોડાયેલાં માણસોને ન્યાય મળવો જ જોઈએ, પણ વિકાસ ન અટકવો જોઈએ.

રેલી પૂરી થઈ.

સુબંધસીડી નદી ઉપર વીજળી માટે ડેમ બની રહ્યો છે. મોટાં-મોટાં ટર્ભાઇનો વગેરે આવ્યાં છે. તેમને રોકી દેવાયાં છે. ટર્ભાઇનો ન બેસાડાય તેવું લોકો ઈચ્છે છે. ડેમની બધી મોટી મશીનરી અહીં પડી છે. આગળ જવા દેતા નથી.

આસામ પૂરું થયું. હવે અમે અરુણાચલની સીમા ઉપર પહોંચ્યી ગયા છીએ. પરમીટ વિના જવાતું નથી તેથી બધાં વાહનો ઊભાં છે. પરમીટ પાસ થયા પછી જ આગળ જઈ શકાય છે. આ પ્રદેશ સેન્સેટિવ છે તેથી ગમે તેને અંદર જવા દેવાય નહીં. પરમીટ જરૂરી છે અને અમારી પરમીટ પાસ થઈ અને અમે અરુણાચલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રદેશમાં ઉત્ત્રવાદ નથી. પ્રજા બૌદ્ધધર્મ છે. ક્ષેત્રફળની દસ્તિએ બીજાં છ રાજ્યો કરતાં આ પ્રદેશ મોટો છે. આનું ક્ષેત્રફળ 13,82,611 વર્ગ કિ.મી. છે. પણ વસ્તી સાવ ઓછી છે. ચૌદેક લાખ જેટલી માંડ વસ્તી હશે. પ્રત્યેક કિલોમીટરે 17 માણસો જ વસે છે. આનું પાટનગર ઈયાનગર છે અને શિક્ષણનો રેશિયો 67% છે. આમ તો અહીં રાજકીય ભાષા દુંહિલશ છે, પણ લોકો મોમ્પા, મીજી, શેરડૂકપેન, આદિ, આકા, હિન્દી વગેરે ભાષાઓ પણ ચાલે છે. આ પ્રદેશનું રાષ્ટ્રીય પ્રાણી મિથુન છે. મિથુન ગાયને મળતું પ્રાણી છે. આ પ્રદેશમાં લગભગ 21 આદિવાસી જાતિઓ વસે છે. અહીં રબ્બર, ચા અને કોઝી થાય છે અને કોલસો નીકળે છે. અહીં ઓપલ, કેળાં, પાઈનેપલ, સંતરાં વગેરે ફળો ઘણાં થાય છે.

પહેલાં આ પ્રદેશને નેફા (NEFA) કહેવાતો, જેનો અર્થ થાય છે નોર્થ-ઇસ્ટ ફિનિયર એજન્સી. સાચું કહીએ તો આ પ્રદેશ અંગ્રેજોની ભારતને ભેટ કહેવાય. અંગ્રેજોએ ભારતની ચારે તરફ દૂરદૂર સુધી સીમાનો વિસ્તાર કર્યો હતો, જે રાષ્ટ્રરક્ષા માટે જરૂરી હતો. અંગ્રેજોએ આ જ માર્ગથી બે વાર તિબેટ ઉપર આકમણ કર્યો હતાં અને દલાઈ લામા સાથે સમજૂતી કરીને એક મેકમોહન રેખા દોરી હતી જેથી આ પ્રદેશ બન્યો હતો. હવે ચીન આ મેકમોહન રેખાને માનતું નથી. તે પૂરો પ્રદેશ તિબેટમાં અર્થાત્ ચીનમાં બતાવે છે. આવી જ બીજી રેખા પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં પખ્તુનિસ્તાનમાં દોરી હતી જેને 'ડુરન્ડ'-રેખા કહેવાય છે. ડુરન્ડ-રેખા હવે પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે આવી છે. જો તમારે રાષ્ટ્રની સચોટ રક્ષા કરવી હોય તો સીમારેખાને બને તેટલી દૂર રાખો. આ કામ પરાકમથી થાય. આ જ રીતે સમુદ્રમાં આંદામાન-નિકોબાર ટાપુઓ અને લક્ષ્ણીપના ટાપુઓ લઈને સમુદ્રમાં દૂર સુધી ભારતનાં થાણાં સ્થાપ્યાં હતાં. આ રીતે સો વર્ષ સુધી ભારતને યુદ્ધમુક્ત રાખી સુરક્ષિત રાખ્યો હતો. આજાદી પછી સરદારસાહેબની અવગણના કરીને પં. નેહરુએ લહાસામાંથી ભારતનું સેનાથાણું ઉઠાવી લીધું. તિબેટ ચીનને સોંપી દીધું. પં. નેહરુને "હિન્દી-ચીની ભાઈ-ભાઈ"નું ઘેલું લાગ્યું હતું. તેમની ધારણા હતી કે એશિયામાં ભારત-ચીન અને રશિયા થઈને પશ્ચિમના દેશો - ખાસ કરીને અમેરિકાને હંફાવી શકશે, તેથી તે હંમેશાં ચીન અને રશિયાના પક્ષે નમતું જોખ્યા કરતા. પણ તેમની ધારણા ઊંઘી નીકળી. ચીને ભારતને બિનઆવડતવાળો દેશ માનીને લદાખ અને નેફામાં ભૂમિ હડપી લીધી. કશી જ પૂરી તૈયારી ન હોવાથી પં. નેહરુ ભારે વિમાસણમાં પડી ગયા. 1962ના યુદ્ધમાં પરાજિત થયા પછી તે દેશ-વિદેશ બંનેમાં પ્રભાવહીન થઈ ગયા. આ બધી વાતો પછી કરીશું, પણ ચીન પોતાની મેળે જ બોમદિલા સુધી આવીને પાછું ચાલ્યું ગયું. તે પછી ભારત સરકારે આ પ્રદેશને નેફાની જગ્યાએ 'અરુણાચલ' નામ આપી નવું રાજ્ય બનાવી દીધું. અહીં સૂર્યોદય થાય છે એટલે અરુણાચલ નામ આપ્યું.

હવે આગળ યાત્રા કરીએ. અમે કામિન્ગ નદીના કિનારે પહોંચ્યા છીએ, અરુણાચલમાં મુખ્ય દશ નદીઓ વહે છે: જેમ કે 1. કામિન્ગ, 2. સુબનસરી, 3. કમલા, 4. સિયાંગ, 5. ડિબાંગ, 6. લોહિત, 7. તિરાપ, 8. નાઓ-ડિહિંગ, 9. સિયુમ, 10. કમલાંગ.

નદી વિશાળ અને સુંદર છે. એક હોટલ આગળ બધા ચા-પાણી કરી રહ્યા છે. હું તો ચા-પાણી કરતો નથી. તેથી હોટલની બહાર ખુરશી નાખીને બેઠો છું. હોટલની બંને બહેનો આવીને પગે લાગી ગઈ તેથી જ્યાલ આવ્યો કે આ પ્રદેશ ધાર્મિક છે. બંનેએ ચાંલ્યો કર્યો હતો. ધાર્મિકતામાં સહજ નમતા હોય છે, જો કંઈકતા ન હોય તો.

રોડનિર્માણનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. મજૂરો સામાન્ય ઝૂંપડાં બાંધીને રહે છે. કામ પ્રમાણે સ્થળાંતર કરતા રહે છે. રસ્તો બહુ જ ખરાબ આવ્યો છે. સીધી ચાંદી ચાંદીને પહાડ પાર કરવાનો છે. ઘાંચો એટલી બધી છે કે અમે કુદ્યા જ કરીએ છીએ. અહીં વારેવાર નાગમંદિરો આવે છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રજા બુદ્ધની સાથે નાગદેવતાની પણ પૂજા કરતી હશે. એક બહુ ઊંચી જગ્યાએ બધી ગાડીઓ ઊભી રહી. ફરી પાછાં ચા-નાસ્તો કર્યો. ડ્રાઇવરો હંમેશાં નોનવેજ જમે છે. અહીં શતપ્રતિશત પ્રજા નોનવેજ ખાય છે. બૌદ્ધ ધર્મની અહિંસા આડે આવતી નથી. અમારો ડ્રાઇવર શિવા છે. તેનું કહેવું છે કે જો તમે શાકાહારી ભોજન જમો તો 40-50 રૂપિયા થાય, પણ માંસાહારી જમો તો 120 થાય. અમે તો અમારી પાસે જે ભાથું છે તેમાંથી જ કટક-બટક કરી લઈએ છીએ.

રસ્તામાં વારંવાર સૈનિકોના કેમ્પ આવે છે. આ પ્રદેશ પહેલાં કરતાં પણ અત્યારે વધારે ચિંતનીય છે. સીમા પાર ચીને પૂરી તૈયારી કરી લીધી છે. તે ક્યારે આકમણ કરશે તે કહેવાય નહીં. આપણી કશી તૈયારી નથી. સારો રસ્તો પણ નથી. પેલી તરફ સીમા સુધી ફોરલેન રોડ બની ગયો છે. 120 કિ.મી.ની સ્પીડમાં વાહનો ઢોડે છે. આપણે 15 કિ.મી.ની સ્પીડથી પૂગ્યાએ છીએ. જાણો કે કશો જ બોધપાઠ ન લીધો હોય તેવું દેખાય છે. આ ટેંગા નામની મોટી છાવણી પાર કરી રહ્યા છીએ અને હવે અમે બોમદિલાને બાજુમાં મૂકીને આગળ વધી રહ્યા છીએ. બોમદિલા વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું. અમારો રસ્તો એટલો ઉંચો છે કે વાદળો નીચે દેખાય છે. આ વિકટ રસ્તે જેમતેમ ફૂદાકૂદ કરતા આગળ વધી રહ્યા છીએ. મહાયાન બૌદ્ધ ધર્માઓ જ્યાં રહેતા હોય ત્યાં ઊભા વાંસડા સાથે જુદાજુદા રંગની ધજાઓ મૂળથી ઉપર સુધી ફરફરતી હોય. બૌદ્ધોનું માનવું છે કે આવી ધજાઓને સ્પર્શને વાયુ ગામમાં આવે તો ગામનું કલ્યાણ થાય. જુદાજુદા હેતુઓ માટે જુદાજુદા રંગની ધજાઓ હોય છે. ધર્મ શ્રદ્ધાથી ભરેલો હોય અને શ્રદ્ધા તર્કોથી પર હોય. આ ભાગમાં મોબાઈલના બધા ટાવરો બંધ થઈ જાય છે, માત્ર B.S.N.L. જ ચાલે છે. તેનો ભાવ પણ સરસો છે. ફરી પાછું નાગદેવતાનું મોટું મંદિર આવ્યું છે.

જેમતેમ કરીને અમે રાત પડતાં સુધીમાં દિરાંગ પહોંચી ગયા અને એક ઉંચી હોટલમાં ઉતારો કર્યો. હોટલની માલિક કોઈ બહેન છે. તે મને જોઈ ગઈ. તેણે નોકરોને સૂચના આપી કે સ્વામીજી માટે બધી સારી વ્યવસ્થા કરજો. બૌદ્ધ હોવા છતાં પણ તે હિન્દુ સાધુઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખે છે તે જમાપાસું કહેવાય. આવો અનુભવ બીજે થવો કઠિન લાગે છે. હોટલ બહુ જ સરસ છે. મને સરસ મોટો રૂમ અપાયો છે. બધા થાક્યાપાક્યા છે તોપણ રાતે ધર્મચર્ચા થઈ. પછી બધા સૂર્ય ગયા.

સવારે સૌઅં ચા-નાસ્તો કર્યો. હોટલ તરફથી મને ધાર્મિક ઝેસ ઓફાડવામાં આવ્યો. આ શ્રદ્ધા અને વિવેકનું પ્રતીક હતું. અમે બધા તવાંગ જવા રવાના થયા.

અહીં કાલચક ગોમ્પા નજીકમાં જ છે, પણ સમય ન હોવાથી અમે જોઈ ન શક્યા. બૌદ્ધ આશ્રમને ગોમ્પા કહેવાય છે, જેમાં સાધુઓ રહે છે.

૬ તવાંગ

અમે તવાંગ જઈ રહ્યા છીએ. તવાંગ અમારું આ પ્રદેશનું છેલ્લું લક્ષ્ય છે. પછી આગળ ચીનની સીમા છે. મારે તવાંગ અને બોમટિલા ખાસ જોવું છે, કારણ કે 1962માં અહીં ચીન સાથે યુદ્ધ થયું હતું. થોડી પૃષ્ઠભૂમિ જોઈએ.

પં. નેહરુજીના પ્રધાનમંત્રીકાળમાં ‘હિન્દી-ચીની ભાઈભાઈ’નો નશો બરાબર ચઢ્યો હતો તે જ સમયે ચીને પ્રથમ નકશાયુદ્ધ શરૂ કરી દીધેલું. સર્વપ્રથમ ‘નેફા’ને તથા લદાખના વિશાળ ભાગને ચીનનો ભાગ બતાવ્યો. ભારતે ઊહાપોહ કર્યો તો જગ્ઘાવ્યું કે આ નકશા ભૂલથી છિપાઈ ગયા છે, નેહરુજીને સંતોષ થઈ ગયો. ચીનની દાનતને સમજી શક્યા નહીં. જે દાનતને સમજી શકે તે જ ખરો નેતા થઈ શકે. ધીરેધીરે ચીને બંને સીમાઓ ઉપર સેના ખડકવા માંડી. તે વખતે નિવૃત્ત થયેલા જનરલ કરિઅપ્પા ફરી-ફરીને સરકારને સાવધાન કરતા હતા કે હિમાલય ઉપર કદી ન આવી હોય તેવી મુશ્કેલી આવવાની છે, માટે પહાડી રેજિમેન્ટોની રચના કરો. નીચે મેદાનમાં લડનારી સેના ઊંચા પહાડોમાં બરાબર લડી ન શકે, તેથી પહાડી સેના જ બનાવવી જરૂરી હતી. જનરલ કરિઅપ્પા ફરી-ફરીને વારેવારે પોકાર પાડતા રહ્યા. તેમના પોકારોથી નેહરુજી ચિંગાઈ ગયા હતા. તેમણે જાહેરમાં કહ્યું હતું કે “કરિઅપ્પાનું મગજ બગડી ગયું છે.” ત્યારે હું કાશીમાં ભાજાતો અને સમાચારપત્રો વાંચતો. મને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો કવિ ચંદ બારોટ યાદ આવ્યો. જ્યારે અફઘાનિસ્તાનનો શાહબુદ્દીન ઘોરી દિલહીની ભાગોળે સેના ખડકી રહ્યો હતો ત્યારે કવિ ચંદ પૃથ્વીરાજને વારંવાર ચેતવ્યો હતો, પણ પૃથ્વીરાજ સંયુક્તા સાથે રંગરેલિયાં મનાવવામાં ગળાડૂબ હતો. તે ચંદની દખલગીરીથી ચિંગાઈ ગયો હતો અને તેણે ચંદના મહેલમાં પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. તે રંગરેલિયાંમાં ગળાડૂબ હતો. ચંદે પ્રતિબંધની પરવા કર્યા વિના મહેલની પાછળ જઈને પૃથ્વીરાજને જગાડવા બૂમો પાડવા માંડી હતી. અંતે પૃથ્વીરાજની આંખ ઊંઘડી અને તે સંયુક્તાના મોહમાંથી બહાર નીકળીને યુદ્ધે ચઢ્યો, પણ ઘણું મોંદું થઈ ગયું હતું. આ યુદ્ધમાં પૃથ્વીરાજ હરાયો, કેદ પકડાયો, તેની આંખો ઝોડી નાખવામાં આવી અને પછી હત્યા કરી નાખવામાં આવી. છેવટમાં ચંદ બારોટ, પૃથ્વીરાજને મળવા અફઘાનિસ્તાન ગયેલો ત્યારે પૃથ્વીરાજને પારાવાર પસ્તાવો થયો હતો. બંને પરસ્પર ભેટીને રડી પડ્યા હતા. ચંદ બારોટની કદર તરીકે અમે અમારા આશ્રમમાં ચંદ બારોટની પ્રતિમા મૂકી છે. રાષ્ટ્રને ઘોર વિપત્તિઓમાંથી જાગૃત કરનારને હંમેશાં યાદ કરવા જોઈએ. દાન-દક્ષિણા માટે હંમેશાં મીઠાંમીઠાં વખાણ કરનારા બારોટો કરતાં આ બારોટ જરા જુદો જ હતો. પૃથ્વીરાજની નારાજગીની પરવા કર્યા વિના તેણે અળખા થઈને તેને જગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. ધન્ય છે ચંદ બારોટને! ધન્ય છે જનરલ કરિઅપ્પાને!

તે સમયે ચંદ બારોટની ભૂમિકા જન. કરિઅપ્પા કરી રહ્યા હતા અને પં. નેહરુજી મૈત્રીમોહમાં ઊંઘતા હતા. એક વાર તો તેમણે એવું પણ કહી દીધું કે ચીન જે ભૂમિ ઉપર દાવો કરે છે ત્યાં ઘાસનું તણખલું પણ થતું નથી, બંજર ભૂમિ છે, વગેરે. ચીને સર્વપ્રથમ લદાખની કેટલીક જમીન હડપી લીધી અને ત્યાં રોડ પણ બાંધી દીધો, એટલું જ નહીં, સીમા ઉપર ચોકી કરવા ગયેલા 12-13 સૈનિકોની હત્યા કરી તેમનાં શબ ભારતને ભેટમાં આપેલાં, દેશ કકળી ઊઠેલો, તોપણ નેહરુજીનો મૈત્રીમોહ ઓછો થયો ન હતો. જ્યારે ગળા સુધી પાણી ભરાયું ત્યારે વાસ્તવિકતાનું ભાન થયું, પણ ત્યારે ઘણું મોંદું થઈ ગયું હતું. તેમને પ્રિય સલાહકાર શ્રીકૃષ્ણ મેનન મળ્યા હતા, જે સામ્યવાદી વલણના હતા અને અમેરિકાવિરોધી હતા. અમેરિકાએ પણ વારંવાર ભારતને ચેતવ્યું હતું કે સાવધાન થઈ જાઓ, હિમાલય સળગવાનો છે. શ્રીકૃષ્ણ મેનન ચિંગાઈ ગયેલા અને તેમણે અમેરિકાને જવાબ આપેલો કે “તમે અમારી ચિંતા ન કરો. જો ચીન ચિંગાઈ કરશો તો અમે લાઠી લઈને લડવા જઈશું, પણ તમારી પાસે મદદ માગવા નહીં આવીએ.” અંતે યુદ્ધ શરૂ થયું જ. ચીને આપણી ઢેલાચોકી લઈ લીધી. ચારે તરફ અફરાતફરી મચી ગઈ. ચીનનાં ધાડાં ને ધાડાં આવવા લાગ્યાં. આપણી સેના પાછળ હટતી ગઈ. અંતે તવાંગનું પતન થયું, તવાંગની આગળ મેજર જનરલ પદાનિયા ભારે જંગ જેલી શહીદ થયેલા. અમેરિકાનો નૌકા-બેડો બંગાળના સમુદ્રમાં આવી ગયો. ત્યાંથી અને બ્રિટનના સૈનિકમથક સિંગાપોરથી આપણા સૈનિકો માટે ધાબળા-મોજાં વગેરે પૂરાં પાડવા લાગ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ મેનન ચૂપ થઈ ગયા હતા અને પં. નેહરુજી રેડિયોપ્રવચનમાં બરાબર બોલી શકતા ન હતા. વારંવાર ગળે ડૂમો ભરાઈ આવતો હતો. આ

ચીન આગળ વધતું જ ગયું. આપણે પાછળ હતા જ ગયા. ભૂતાનના ગુપ્ત રસ્તે ચીની સૈનિકો સ્થાનિક નાગરિકોના વેશમાં માથે લાકડાંના ભારા ઉપાડીને બોમદિલામાં પ્રગટ થયા. ખરેખર તો લાકડાંના ભારામાં શાસ્ત્રો હતાં, તેમણે બોમદિલા લઈ લીધું. હવે તેજપુરનો વારો હતો. પછી દિબ્બુગઢની તેલ રિફાઇનરીનું લક્ષ્ય હતું. પશ્ચિમી દેશો કોઈ પણ ભોગે ચીનને આગળ વધવા દેવા માગતા ન હતા. તે તૈયાર થઈ ગયા હતા. નેહરુની ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ હતી. જો બોમદિલાથી ચીન આગળ વધે તો અમેરિકાનાં લડાકુ જહાજો તિબેટની તેની છાવણી ઉપર હુમલો કરી પુરવડો તોડી નાખે. હજુ સુધી વાયુયુદ્ધ થયું ન હતું. ભારતને રણિયા મીગ-21 વિમાનો આપવાનું હતું, પણ તેણે જાહીકરીને ડિલિવરી રોકી દીધી, ચીન નારાજ થઈ જાય એટલા માટે. ખબર નહીં, ચીનને શું સૂઝ્યું કે 20 દિવસ સુધી ભારતની ભૂમિ ઉપર રહીને તે પોતાની મેળે જ પાછું વળી ગયું. હાશ, શાંતિ થઈ. પં. નેહરુને આ ઘટનાથી ભારે આઘાત લાગ્યો. હોળીનું નાળિયેર કૃષ્ણ મેનનને બનાવી તેમનું રાજ્ઞામું લીધું. પછી પં. નેહરુ લાંબું જીવ્યા નહીં. જેટલું જીવ્યા તેમાં પહેલાં જેવાં જોમજુસ્સો ન રહ્યાં. પરાજિત યોદ્ધો તેજ વિનાનો થઈ જાય તેવું થયું.

આ બધું ઘટ્યું ત્યારે હું પણ ભારે આઘાત અનુભવતો હતો. આ તો માત્ર બંદૂકોની જ સામાન્ય લડાઈ હતી. ટેન્કો, વિમાનો કે જળજહાજોનો ઉપયોગ થયો ન હતો. તોપણ આપણે કેમ હારી ગયા?

1. આપણે યુદ્ધ માટે તૈયાર જ ન હતા. ચીને ઓચિંતું આકમણ કર્યું ન હતું. પાંચ વર્ષ સુધી કરિઅપા આપણને ચેતવતા હતા પણ આપણે તૈયારી ન કરી.
2. તૈયારી કેમ ન કરી? કારણ કે આપણે ગાંધીજીના વિચાર-વારસાથી પૂર્ણ પ્રભાવિત હતા, તે એટલે સુધી કે વિનોબાએ તો સેના વિભેરી નાખવાની દરખાસ્ત કરેલી અને પં. નેહરુજીએ સૈનિકોને ફેકટરીઓમાં કામ કરવા મોકલવાનું સૂચન કરેલું, જેના વિરોધમાં જનરલ થિમેયાએ રાજ્ઞામું આપી દીધેલું. પૂરો દેશ હચમચી ઊઠેલો. માંડ તેમણે રાજ્ઞામું પાછું જેંચ્યું હતું.
3. અંગ્રેજો ભારતમાં શાસ્ત્રાંત્રાદનનાં સોળ કારખાનાં મૂકી ગયેલા. આપણા અહિંસાવાદી નેતાઓએ તેમાં દારુગોળો અને શાસ્ત્રોનું ઉત્પાદન બંધ કરાવી, લોકોપયોગી સ્ટીમકૂકર, કાતરો વગેરે બનાવવા માંદેલાં.
4. આપણી પાસે પહાડોમાં લડનારી સેના ન હતી, તેવાં વાહનો પણ ન હતાં, કશી જ તૈયારી ન હતી. આ રીતે આપણો કરુણ રકસ થયો હતો.

હવે આગળ વધીએ.

રોડ બહુ જ ખરાબ છે તેથી તેનું સમારકામ ઘણી જગ્યાએ થઈ રહ્યું છે. મોટા ભાગના મજૂરો બિહારીઓ અને બાંગલાદેશીઓ હોય છે. અરુણાચલની સરકારે એવો નિર્ણય કર્યો છે કે બાંગલાદેશીઓ અહીં મજૂરી પૂરતા રહી તો શકે પણ કાયમી વસવાટ કરીને નાગરિક ન થઈ શકે. તેથી અરુણાચલમાં મુસ્લિમ પ્રોબ્લેમ નથી. હું આગળની સીટમાં બેસું છું અને મજૂરોને બિસ્કિટ તથા બાળકોને ચોકલેટ આપતો રહું છું. મને તેથી આનંદ આવે છે. કામિંગ નદી વહી રહી છે. અમે તેના કિનારેકિનારે આગળ જઈ રહ્યા છીએ. એક મારુતિ ફન્ટીવાળાએ દુઃસાહસ કર્યું છે, જ્યાં જ્યપ બરાબર ચાલી શકતી નથી ત્યાં આ ભાઈ મારુતિ લઈ આવ્યા છે. કાદવમાં ફસાઈ ગઈ છે. બધાએ મળીને ઊંચીકીને બહાર કાઢી. જોઈએ હવે લક્ષ્ય સુધી પહોંચે છે કે નહીં. રોડની હાલત જોઈને ચિંતા થાય છે કે આપણી સેના કેવી રીતે લડી શકશે? સીમાપાર ચીને ચાર લાઈનો સુપર રોડ બનાવી લીધો છે અને શાસ્ત્રો, સેના, હવાઈ જહાજોનો ફ્લાઇ કરી દીધો છે. શું થશે?

અરુણાચલમાં પણ 370 જેવી કલમ છે. બીજા પ્રાંતનો માણસ અહીં જમીન રાખી શકે નહીં. કદાચ જમીન રાખવી હોય તો અહીંની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં પડે અને તે કન્યાના નામે જ જમીન રાખી શકાય, પરપ્રાંતીય વ્યક્તિ અહીંની નાગરિક થઈ શકતી નથી, જેથી અરુણાચલનું સ્વરૂપ સચ્ચવાઈ રહે છે. જમ્મુ-કાશમીરમાં 370મી કલમ હયાવવાનું જે આંદોલન શરૂ કરાયું હતું તે પ્રૌઢ રાજીનીતિના

અભાવનું પરિણામ હતું. ચીનમાં હોંગકોંગ ભણ્યું છે. તેની શરતો સમજવા જેવી છે. હોંગકોંગનો ધર્જ જુદ્દો, કરન્સી જુદ્દી, સંસદ જુદ્દી. હોંગકોંગનો માણસ વિઝા વિના ચીન જઈ શકે, પણ ચીનના માણસે હોંગકોંગ આવવા માટે વિઝા લેવા પડે. બંનેના પાસપોર્ટ અલગ-અલગ, તેમ છતાં હોંગકોંગ ચીનનું અવિભાજ્ય અંગ બન્યું છે. વિશ્વમાં ઘણી જગ્યાએ આવી વ્યવસ્થાઓ છે તેથી રાષ્ટ્ર ગણતંત્ર બને છે. આ પ્રૌઢતા આંદોલનકારીઓમાં આવવી જરૂરી છે.

અહીંની મુખ્ય જાતિ મોમ્પા છે. તેમની સ્ત્રીઓ કામ કરતી હોય છે. અહીં સ્ત્રીઓ પુરુષસમોવડી જ નહીં, પુરુષ કરતાં સવાઈ છે. પણ કામ કરીને, પૈસા કમાઈને, દુકાનો, હોટલો, ખેતી વગેરે બધા ધંધા સ્ત્રીઓ કરે છે. વહીવટ પણ સ્ત્રીઓ કરે છે. પુરુષો દારુ પીને આરામ કરતા હોય છે. આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષકમાણીથી શોપિંગપ્રેમી બનીને મોલે-મોલે ફરતી રહે અને પાછી સમોવડી પણ થાય. આ બંનેમાં ફરક છે. આપણે ત્યાં પણ હવે સ્ત્રીઓ ટેબલવર્ક કરીને કમાણી કરતી થઈ છે. પણ અહીંની માફક પુરુષ નવરો થઈને દારુ ઢીંચતો હોય તેવું ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

જે.સી.બી.એ રસ્તો બ્લોક કરી નાખ્યો છે. રસ્તો ચોખ્ખો થાય, જે.સી.બી. એક તરફ હટે પછી અમારાથી આગળ જવાય. બંને તરફ જામ લાગ્યો છે. યંત્રવિરોધી ચરખાચિંતન અહીં કશું કરી ન શકે. અમે સાંગ્રીલાની થેચ પાર કરી. વાદળો અમારાથી ઘણાં નીચે છે. વાદળો એટલાં બધાં ઘટાટોપ છે કે આગળ કશું દેખાતું નથી. વાહનો બતીઓ કરીને ધીમાં પડી ગયાં છે. જરાક ચૂક્યા તો નીચે ખીણમાં.

સૈનિક કેંપ બાજુમાં છે. તારની ઊંચીઊંચી વાડ લગાવી છે, જેથી કોઈ અંદર ઘૂસી ન જાય. અહીં બરફ જામી જાય છે, તેટલી ઊંચાઈવાળી જગ્યા છે. અહીં મેદાની સૈનિકો ચીની સેના સાથે યુદ્ધ લડ્યા હતા. હું કોઈ વૃદ્ધ માણસને શોધું છું જોણે 1962ની લડાઈ જોઈ હોય, પણ મળતો નથી. અહીંની પ્રજા બહુ ઓછું બોલે છે. મોટા ભાગે તેનો જવાબ હોય છે “હમકો માલૂમ નહીં.”

લ્યો ત્યારે અમે 13,700 ફૂટની ઊંચાઈવાળા સેલાઘાટ ઉપર આવી ગયા. બધી ગાડીઓ ઊભી રહી. બે છોકરીઓ હોટલ ચલાવે છે. તેમની ચાં બધાએ પીધી. બંને છોકરીઓએ મને નમન કર્યા અને ફોટો પડાવવાની ઇચ્છા બતાવી. તેમાંથી એકે વિગત આપી.

અહીં ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું હતું. આપણી સેના ચીનાઓ સામે ટકી શકતી ન હતી તેથી સેનાના કમાન્ડરે પીછેહઠનો હુકમ કર્યો. બધી સેના પાછી હઠી ગઈ, પણ જશવંતસિંહ નામનો સૈનિક પાછો ન હક્કો. તેણે કશું કે “મેં મર જાઉંગા મગાર પીછે નહીં હઠુંગા.” તે અહીં ડટ્યો રહ્યો. ચીની સૈનિકોને તેણે 72 કલાક સુધી એકલા હાથે રોકી રાખ્યા હતા. ચીની ઘાડાં વારંવાર એક પછી એક સમુદ્રનાં મોંઝાંની માફક ધસમસતાં આવતાં પણ જશવંતસિંહ પેલા બંકરમાં ઊભોઊભો હેવી મશીનગનથી બધાને રોકી દેતો હતો. કહે છે કે તેને કારતૂસ વગેરે દારુગોળો પૂરું પાડવાનું કામ અહીંની મોમ્પા જાતિની બે છોકરીઓ કરતી હતી. એકનું નામ સેલા અને બીજાનું નામ નૂરા હતું. ચીની સૈનિકો જગ્યારે થાક્યા ત્યારે પહાડને ચક્કર મારીને તેઓ પાછળ પ્રગટ્યા. સેલાનો બાપ બધાને માટે ખાવાનું ટિફિન લઈને જતો હતો તેને પકડી લીધો, તેની પૂછતાછ કરી, તો જશવંતસિંહનું બંકર બતાવ્યું. ચીનાઓએ પાછળથી જશવંતસિંહને ગોળી મારી દીધી અને બંને છોકરીઓને કેદ કરી લીધી. કહે છે કે નૂરા સાથે બળાત્કાર કર્યો અને તેને કયાંક લઈ ગયા, જેનો પત્તો જ ન લાગ્યો. સેલાને મારઝૂડ કરીને દારુગોળાનું કેન્દ્ર બતાવવાનું કશું. સેલા માની ગઈ. તે ચીની સૈનિકોને લઈને કેન્દ્ર બતાવવા અહીં લઈ આવી અને પછી દોડીને પેલી જગ્યાએથી નીચે કૂદકો મારી દીધો. સેંકડો ફૂટ નીચે તેણે કૂદકા-જૌહર કરી લીધું, પણ દારુગોળાનું કેન્દ્ર ન બતાવ્યું. તેની સ્મૃતિમાં આ પાસને સેલાપાસ કહેવાય છે. અમે મનમાં ને મનમાં સેલાને નમન કર્યા. મેં એટલા જ માટે આ પુસ્તક સેલા-નૂરા અને જશવંતસિંહને અર્પણ કર્યું છે. બધાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કેવું અદ્ભુત બલિદાન! વાત પૂરી ન થઈ. ના, હજુ બાકી છે. કેપ્ટનનો હુકમ ન માનવા બદલ જશવંતસિંહ ઉપર કોઈ માર્શિલ થયો. પાછળથી ખબર પડી કે તેણે 76 કલાક સુધી ચીની સેનાને એકલે હાથે રોકી રાખી હતી. પછી મરણોપરાંત મહાવીરચક એનાયત થયું. આપણી એ બલિહારી જ કહેવાય ને!!!

અમે હવે સેલાપાસથી નીચે ઊતરી રહ્યા છીએ. અહીં યાક પ્રાણી બહુ થાય છે. યાકની પૂંછિદીમાંથી ચમ્મર બને છે. યાક સવારી માટે તથા પોઠ માટે કામ આવે છે. અહીં યાકનું જ દૂધ, ઘી, દહીં વગેરે વપરાય છે. યાક અને ગાયની વચ્ચેનું એક પ્રાણી છે ‘મિથુન’ જે અહીં

જ થાય છે. અહીંની પ્રજા યાક, મિથુન અને ગાય વગેરે બધાં પ્રાણીઓનું માંસ ખાય છે. વાદળાં જ વાદળાં છે. કશું દેખાતું નથી. સેનાની ગાડીઓ આવે ત્યારે બધો ટ્રેફિક એક તરફ ઊભો થઈ જાય છે. એક-દોઢ-બે ફૂટના ખાડા છે. ઢીચમઢીચ થઈ રહ્યું છે. યુદ્ધ વખતે આપણી સેના કેવી રીતે મોરચે પહોંચ્યી શકશે? કે પછી ચીનાઓ આ તરફ પુરપાટ ધસી ન આવે એટલા માટે આવો રોડ રહેવા દીધો હશે? ભગવાન જાણો! આ વિશાળ કુદરતી સરોવર છે, જેનું નામ પણ સેલાલેક રાખવામાં આવ્યું છે. બલિદાન અમર હોય છે, પણ જો તે રાષ્ટ્ર માટે, ધર્મ માટે, સત્ય માટે દેવાયું હોય, પણ બલિદાન ત્યારે જ અમર થતું હોય છે જ્યારે બલિદાનીને કદરદાની પ્રજા મળે ત્યારે.

અહીં અરુણાચલપદેશના મુખ્યમંત્રી દોરજી બંડુનું હેલિકોપ્ટર તૂઠી પડ્યું હતું તેથી તેમનું અવસાન થયું હતું. તે પછી હેલિકોપ્ટર સર્વિસ બંધ કરી દેવાઈ છે. પહેલાં બોમદિલાથી તવાંગની હેલિકોપ્ટર સર્વિસ ચાલતી હતી. મુખ્યમંત્રી દોરજી બંડુને લોકો ભગવાન જેવી માન્યતા આપે છે.

અમારી એક ગાડીની કલચ બગડી છે તેથી બધા ઊભા રહ્યા. અમારા પ્રવાસીઓમાં એક શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલ ઓંટો ગૌરેજ ચલાવે છે. તે કુશળ કારીગર પણ છે. તેમણે કલચને ઠીક કરી આપી, જેથી કાફલો આગળ ચાલ્યો. અમે નૂરાજોંગ પહોંચ્યા. અહીં જશવંતસિંહ અને બીજા શહીદ થયેલા સૈનિકોની સ્મૃતિમાં સ્મારક બનાવેલું છે. આ સ્મારક જોનાર દેશભક્તનું હદ્ય ભરાઈ આવે છે. જશવંતસિંહ, અજિતસિંહ અને ગોપાલ ગુસાંઈએ અહીં કેવું પરાકમ કરેલું તેનું વર્ણન છે. ચીનીઓએ એક કલાકના અંતરે અહીં પાંચ વાર આકમણો કરેલાં. તેમનાં ચાર આકમણો પાછળ ધકેલી દેવામાં આવેલાં. ચીનીઓના 360 સૈનિકો અહીં માર્યા ગયા હતા. જશવંતસિંહ સ્મારકમાં ઘણા શહીદ થયેલા સૈનિકોનાં ચિત્રો તથા નામો લખેલાં છે. તિરુપતિ ધ્યાનથી બધાં નામ વાંચે છે. મેં કહ્યું કે બહુ ધ્યાનથી વાંચો છો? તો કહે કે કોઈ પટેલનું નામ છે કે કેમ તે જોઉં છું. જોકે 5-10 ગુસાંઈ નામો છે તથા 5-10 બ્રાહ્મણોનાં પણ નામ છે, પણ પટેલ કે શાહ એક નથી. તે દિવસ 17-11-1962નો હતો. અમે બધા ગમળીન થઈ ગયા. દેશના વડાની અણઆવડત, બેકળજી અને વૈચારિક ભ્રમથી આપણો કેટલું મોટું નુકસાન સહન કર્યું હતું! હજુ પણ આ ત્રણ દોષો દૂર થયા નથી. નજીકના જ ભવિષ્યમાં ફરીથી અહીં યુદ્ધ થાય તો નવાઈ નહીં. દુર્ભગતા યુદ્ધને આમંત્રણ આપે છે અને પ્રબળતા યુદ્ધને દૂર રાખે છે. 1962ની તુલનામાં ભારત ઘણું બળવાન થયું છે. પણ 1962ના ચીનીઓ અત્યારે ભારત કરતાં ઘણા બળવાન થઈ ગયા છે. એટલે આપણો બળવાન થઈને પણ શત્રુની તુલનામાં તો કમજોર જ છીએ. અને આ વખતનું યુદ્ધ માત્ર બંદૂકોનું યુદ્ધ નહીં હોય તે પણ નક્કી છે.

દરવાજા ઉપર લખ્યું છે ‘જય જશવંત’. જશવંત ધન્ય થઈ ગયો. તેનાં માતા-પિતા ધન્ય થઈ ગયાં. સેલા અને નૂરાં ધન્ય થઈ ગઈ. યોગીઓના મોત કરતાં પણ આ શહીદી હજારોગણી દુર્લભ કહેવાય. જે ધર્મ શહીદ થવાની પ્રેરણા નથી આપતો તે કાયરોનો ધર્મ છે. તેનાં સોનાનાં શિખરવાળાં મંદિરો ધમરોળાઈ જતાં વાર નહીં લાગે. અહીં ‘અહિંસા પરમો ધર્મः’ નહીં પણ ‘વીરતા પરમો ધર્મः’ જ કામ આવે છે. જે દિવસે હિન્દુ પ્રજા અહિંસાની જગ્યાએ વીરતાનો આદર્શ સ્વીકારશે તે દિવસે કોઈ હુમલો કરવાની હિંમત નહીં કરે અને કદાચ કરશે તો હજારો જશવંતો, સેલાઓ અને નૂરાંઓ તેનું માથું છૂંદી નાખશે. બસ એક જ શરત છે કે ‘વીરતા પરમો ધર્મः’ ગામેગામ ગુજું ઊંઠે.

આ પહાડી માર્ગ છે. સામે જ તવાંગ દેખાય છે. પણ હજુ તવાંગ પહોંચ્યતાં ત્રણેક કલાક લાગવાના છે. પેલી ગાડીની કલચ બગડી, પણ ડ્રાઇવરે કલચ વિના જ ગાડી ચલાવવા માંડી. તવાંગ જઈને જે થાય તે ખરું. જોકે આ સાહસ જ કહેવાય. ઢળ ઉપર ચઢતાં તો ઠીક પણ ઢળ ઊતરતાં કલચ જરૂરી હોય છે.

રોડની બાજુમાં મજૂર ખીઓ પથ્થરો તોડી રહી છે. લાંબા હાથાવાળી હથોડીઓથી ઊભીઊભી પથ્થરો તોડે છે. અમે જંગ પાર્ક પાર કરી રહ્યા છીએ. 1962માં અહીં જંગ ખેલાયો હતો તેથી ગામનું નામ જંગ રાખવામાં આવ્યું છે. અહીં સરકારની એક સારી યોજના છે. B.A. કર્યા પછી પણ જેને નોકરી ન મળતી હોય તેને સરકાર એક બોલેરો જેવી ગાડી આપે છે, જેના દ્વારા તે રોજ કમાતો થાય છે. ગાડી ઉપર ‘મુખ્યમંત્રી’ લખ્યું હોય છે. ઘણા યુવાનો આ રીતે રોજ મેળવે છે. અહીં મોમ્પા આદિવાસીઓ વધુ રહે છે. આપણી માફક અહીંની

સ્વીઓ પણ ખળાં લેવા રોડ ઉપર કણસલાં પાથરી હેતી હોય છે. આ કયું ધાન છે તેની તપાસ કરતાં જાગવા મળ્યું કે આ ધાનમાંથી લોકો દેશી દારુ બનાવે છે. નવાઈ લાગી. માઈલો સુધી રોડ ઉપર આવાં ખળાં પથરાયેલાં હતાં. ગાડી ઊભી રખાવીને મેં એક મૂઠી ધાન જોવા માગ્યું. એક બહેન મુહી ભરીને ધાન લઈ આવી. મેં તેને 20 રૂપિયાની નોટ આપી તો તેણે જીબ કાઢીને નવાઈ બતાવી. તેનો ભાવ હતો કે વેચવા નથી આપતી, માત્ર જોવા જ આપું છું. નોટ આપીને અમે આગળ ચાલ્યા. આપણા બાવટા જેવું ધાન લાગ્યું.

અહીં બધી બૌદ્ધ વસ્તી રહે છે. બધા જ માંસાહારી છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં અહિંસા અને માંસાહારનો સારો મેળ જામ્યો છે. કોઈ માણસ મરી જાય તો તેની અંતિમ વિધિ ત્રણ રીતે થાય છે: 1. આર્નિદાહ, 2. ભૂમિદાહ અને 3. જળદાહ.

શ્રીમંત માણસ હોય તો અર્નિદાહ કરે છે, કારણ કે તેમાં વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે. શ્રીમંત ન હોય તો ભૂમિદાહ કરવામાં આવે છે. ભૂમિદાહ એટલે જમીનમાં દાટવાનું નહીં પણ પહાડની કોઈ ગુફામાં મૃતકને મૂકીને ગુફા બંધ કરી દેવાની. ત્રીજો જળદાહ છે, જેમાં મૃતકના 108 ટુકડા કરીને જળમાં માછલીઓને ખવડાવી દેવાના. વિધિ માટે લામા આવે. તે પોતે જ મંત્રો બોલી-બોલીને પ્રથમ માથું કાપે, પછી જુદાંજુદાં અંગો કાપે અને મંત્રો બોલીને નદીના જળમાં ફેંકતો જાય. આ રીતે જળદાહ થાય.

લગ્નમાં પહેલાં સગાઈ થાય. વરપક્ષવાળા દારુ લઈને કન્યાપક્ષના ત્યાં જાય, દારુ આપે, પછી કન્યા પક્ષવાળા દારુ લઈને વરપક્ષને ત્યાં આવે. બસ સગાઈ થઈ ગઈ.

અમે તવાંગ પહોંચી ગયા છીએ. તવાંગ મોટું શહેર છે. હવે જિલ્લાનું મથક બન્યું છે. પહેલાં બોમહિલા જિલ્લો હતો. હોટલમાં જમવાનું ઓછું અનુકૂળ આવે છે. મેંદાની રોટલી લાવતાંલાવતાં હંડી થઈ જાય છે અને પછી તાણીયે તૂટતી નથી, પણ શું થાય? પ્રવાસ એટલે પ્રવાસ. પહેલેથી જ માનસિક રીતે નક્કી થઈ ગયું હતું તેથી બહુ વાંધો નથી આવતો. શ્રી શક્તિસિંહજી ઘણા પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેથે શું કરે?

રાત્રે ધર્મચર્ચા થઈ. બે રજાઈઓ ઓફ્વી પડે તેટલી હંડી હતી. શિયાળામાં શું થતું હશે?

સવારે ચા-નાસ્તો કરીને હવે અહીંની પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ મોનેસ્ટરી જોવા ગયા છીએ. મોનેસ્ટરી ઘણી મોટી છે. એક લામાજી અમને બધું બતાવી રહ્યા છે. અહીં 500 લામાઓ અને 250 બાળક લામાઓ રહે છે. પહેલાં અહીં એવી ધાર્મિક પ્રથા હતી કે ત્રણ બાળકમાંથી વચ્ચેલું બાળક લામા બનાવવા અનિવાર્ય રીતે મોનેસ્ટરીને આપી દેવું પડે. નિર્વાણનું આકર્ષણ સર્વાધિક મહત્વનું હોવાથી લોકો આપતા. આ રીતે મોનેસ્ટરી સેંકડો લામાઓથી ઊભરાતી થઈ જતી. બધા ધર્મોમાં નિર્વાણ(ભોક્ષ)નું પ્રબળ આકર્ષણ મૂકેલું છે. મોક્ષ દીક્ષા વિના મળે નહીં તેથી સ્વી-પુરુષો મોટા પ્રમાણમાં દીક્ષા લેતાં હોય છે. એક પ્રશ્ન થાય કે માનો કે મોક્ષ ન હોય તો? તો દીક્ષાનો શો અર્થ રહે? પણ “ના હોય તો” એવું બોલાય જ નહીં. હોય જ.

મોનેસ્ટરીના ચોકમાં એક જ લાકડામાંથી બનેલો લગભગ સો ફૂટનો થાંભલો ઊભો છે. તેના ઉપર ધજા ફરકી રહી છે. જ્યાં ઘણા સાધુઓ રહેતા હોય અને અધ્યયન-અધ્યાપન થતાં હોય તેને મોનેસ્ટરી કહેવાય છે. જ્યાં 2-5 સાધુઓ રહેતા હોય અને બુદ્ધની પૂજા થતી હોય તેને ગોમ્યા કહેવાય છે. પ્રિસ્તી મિશનરીની માફક બૌદ્ધોની પાસે પણ ધર્મનું વ્યવસ્થિત તંત્ર છે. બધી પૂરી વ્યવસ્થા છે. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં સાધુઓ રહડતા-ભટકતા જોવા ન મળે. એક લામાગુરુ પાસે 8-10 વિદ્યાર્થી લામાઓ રહે છે.

અમે ભોજનાલય જોઈ રહ્યા છીએ. ઈંડાંનો મોટો ઢગલો પણ્ણો છે અને કેટલાય મરઘાં ચણ ચણવા આચાંપાછાં થઈ રહ્યા છે. સ્વીમ-સીસ્ટમથી મોટાં-મોટાં ઝુમમાં ભાત વગેરે તૈયાર થાય છે. 500થી 1000 માણસો અહીં જમતા હશે. મોનેસ્ટરીનો ખર્ચ સરકાર ઉઠાવે છે. લોકફાળો પણ ખરો.

અમે બુદ્ધમંદિર જોઈ રહ્યા છીએ. અદ્ભુત ગાડી રંગોથી મંદિર રંગેલું છે. લામાજીનું કહેવું છે કે ‘આ બધા રંગો વનસ્પતિઓમાંથી બનાવેલા છે, કેમિકલ કલર નથી. ચારે તરફ જે વનસ્પતિઓ થાય છે તેમાંથી આ રંગો અમે જાતે બનાવીએ છીએ.’ કલરકામ દાદ માગી

લે તેવું હતું.

મંદિરમાં ભગવાન બુદ્ધની 22 ફૂટ ઊંચી મોટી ભવ્ય બેઠેલી પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા તિબેટમાં હતી, પણ જ્યારે દલાઈ લામાને ભાગવું પડ્યું ત્યારે આ પ્રતિમાના અબાર ટુકડા કરીને યાકો ઉપર મૂકીને કેટલાય દિવસના પ્રવાસ પછી અહીં લવાઈ હતી. અહીં ફરીથી ટુકડા જોડી દેવાયા છે અને પ્રતિષ્ઠિત કરી દેવાઈ છે. પ્રતિમામાં ક્યાંય સાંઘો દેખાતો નથી અને બંડિત મૂર્તિ પણ પૂજ્ય થઈ શકે છે તે અહીંથી શીખવાનું છે. પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં મૂર્તિબંજકો આવતા ત્યારે તેને જમીનમાં ઢાટી દેતા જેથી વિદ્વંસથી બચી જતી. કદાચ કોઈ બંડિત થઈ જાય તો તે ત્યાજ્ય થઈ જતી. બૌદ્ધોની માઝક ટુકડા કરીને સુરક્ષિત જગ્યાએ લઈ જવાતી હોત તો ફરીથી જોડાને પૂજ્ય થઈ શકત. બંડિત પ્રતિમા અપૂર્જ્ય થઈને ત્યાજ્ય થઈ જાય છે. આવું જ માણસનું પણ છે. બંડિત માણસ પણ અપૂર્જ્ય થઈને ત્યાજ્ય થઈ જતો હોય છે. બુદ્ધ બંડિત આમૃપાલીને પૂજ્ય બનાવી હતી અને શ્રીરામે બંડિત અહુત્યાને મહાસતીપદે પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. બધાં જ બંડિતોને ત્યાજ્ય ન કરી દેવાય. તેમાંથી કેટલાંક ફરીથી પૂજ્ય પણ થઈ શકતાં હોય છે. નાની ભૂલમાત્રથી કેરિયરને મારી ન નખાય. ભૂલ સુધારી શકાય છે.

મંજિદમાં નમાજ પઢનારા વ્યવસ્થિત રીતે લાઈનબદ્ધ થઈને નમાજ પઢે છે. ચર્ચયમાં પણ પાટલીઓ ઉપર બેસીને શાંતિથી પ્રાર્થના કરે છે. તેવી જ રીતે અહીં પણ બધા લામાઓ ઊભી લાઈનમાં પોતપોતાનાં આસનો ઉપર બેસીને પૂજા કરે છે. પ્રત્યેક સાધુની કક્ષા પ્રમાણે તેનું નિર્ધારિત આસન હોય છે. મોટામોટા મંજિરા, ઘડી-ઘંટ વગાડે છે. ભેર-ભૂંગળો તો એટલી મોટી છે કે ઉપાડી પણ ન શકાય. જમીન ઉપર ટેકવીને એક વ્યક્તિ ભેર-ભૂંગળ વગાડે છે. આટલી મોટી ભૂંગળ મેં અહીં જ જોઈ. આ મોનેસ્ટરી 330 વર્ષ જૂની છે. મંદિરમાં દલાઈ લામાનો પણ ફોટો છે. આ કાલીમાત્રા છે. અહીંના બૌદ્ધ કાલીમાત્રાને રક્ષક માત્રા તરીકે માને છે. કાલી-પ્રતિમા પણ છે. આ મોનેસ્ટરીની સ્થાપના કરનાર આદિ લામાજની પણ પ્રતિમા છે.

તિબેટમાં અત્યારે 14માં દલાઈ લામા શાસન કરે છે. જોકે તે ભારત ભાગી આવ્યા છે. પણ છણ્ણા દલાઈ લામા અહીં આ તવાંગમાં જન્મ્યા હતા તેથી તેમનું પણ મંદિર છે. મંદિરમાં બુદ્ધની ત્રણ પ્રતિમાઓ છે: 1. ભૂતકાળના બુદ્ધ, 2. વર્તમાન બુદ્ધ અને 3. ભવિષ્યમાં થનારા મૈત્રેય બુદ્ધ. આ લોકોની એવી માન્યતા છે કે અત્યારે માણસની ઉંમર 100 વર્ષની છે, પણ જ્યારે 10 વર્ષની તે થઈ જશે ત્યારે મૈત્રેય બુદ્ધનો જન્મ થશે. પ્રત્યેક ધર્મમાં એક માન્યતાવિભાગ હોય છે, જેને તાર્કિકતા કે વિજ્ઞાન સાથે કશી લેવાદેવા હોતી નથી. આ તારાદેવીની પ્રતિમા છે. મહાયાન બૌદ્ધ મંદિરોમાં તારાદેવી જરૂર હોય છે. કાલી અને તારાદેવી બંને અહીં પૂજ્ય છે. અહીં સ્વર્ગ-નંક બતાવ્યાં છે. લોકો પાપ કરતાં ડરે એટલા માટે આ નક્ષનાં ભયંકર ચિત્રો બતાવ્યાં છે. જીવનમાં ભય પણ જરૂરી છે. જે પાપભીરુ હોય છે, તે પાપ કરતાં ફફડી ઉઠે છે. નાસ્તિકોને પાપનો ભય નથી હોતો તેથી ગમે તેવાં આચરણો કરતાં ડરતા નથી.

આ સંગ્રહાલયમાં જૂની પ્રતિમાઓ સંગ્રહેલી છે. અહીં ઘણાબધા ગ્રંથો સંગ્રહેલા છે, જેમાં સુવર્ણથી લખેલા ગ્રંથો પણ છે. સુવર્ણગ્રંથો બહુ વજનદાર હોય છે કારણ કે તેમાં ધાતુ વપરાઈ હોય છે. છણ્ણા દલાઈ લામા અહીં પેદા થયા હતા તેથી બચપણનાં તેમનાં રમકડાં વગેરે પણ સાચવી રાખ્યાં છે. બૌદ્ધો દંડવત્ત બહુ કરે. હજારોની સંખ્યામાં. અહીં એક એવું લાકડું છે જે દંડવત્ત કરવાથી ખાસું ઘસાઈ ગયું છે. ઢીંચણ વગેરેના ખાડા પડી ગયા છે. જૂની લાઈબ્રેરી તથા સંગ્રહાલય જોયાં. બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવેલું છે.

1962માં ચીની સૈનિકોએ તવાંગ લઈ લીધું હતું. પૂરી પ્રજા ગામ છોડીને ભાગી ગઈ હતી. થોડાક વૃદ્ધો રહી ગયા હતા તેમાંના એક વૃદ્ધ લામાએ કદ્યું કે ચીની સૈનિકોએ બહુ જ સારો વ્યવહાર કર્યો હતો. તે લોકોને ખાવા-પીવાનું આપતા, પૈસા આપતા અને કહેતા કે ડરશો નહીં. આપણે એક જ છીએ. 20 દિવસ અહીં રહ્યા હતા, પણ કશું નુકસાન કર્યું ન હતું.

મોનેસ્ટરી જોઈને અમે પાઠશાળા જોવા ગયા. અહીં 250 બાળ-લામાઓ ભણે છે. અમે ગયા ત્યારે કેટલાક ધિંગામસ્તી કરી રહ્યા હતા. બચપણ એ બચપણ જ કહેવાય. તમે જ્યારે કોઈ બાળકને સાધુ બનાવો છો ત્યારે તેના ઉપર જબરજસ્તી ઘડપણ થોપી દો છો. તેનાથી હસાય નહીં, રમાય નહીં, દોડાદોડ કરાય નહીં, ડાલ્યાડમરા થઈને પ્રોફ જીવન જીવવાનું. આને બાળહત્યા કહી શકાય. જોકે

આમાંથી કોઈ તેજસ્વી પણ નીકળતો હોય છે, તેની ના નહીં. એક તેજસ્વી ખીલવવા હજરોનું તેજ હણી લેવું તે યોગ્ય ન કહેવાય. એકલું બાળક શાંત રહે, પણ અહીં તો 250 બાળકો ભેગાં થયાં છે. દિંગામસ્તી કર્યા વિના રહે જ નહીં.

જેના બચપણ ઉપર વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રોફ્લેટાનો ભાર ચઢાવી દીધો હોય તેની જુવાની કાં તો અકાણે મરી જાય, કાં પછી બેઝામ થઈ જાય. અમને જોઈને બધા શાંત થઈ ગયા. જીવન કુદરતના અવસ્થાકુમ સાથે ચાલતું રહે તો કુદરત કૃપાવંત રહે - ઓછામાં ઓછું કોપે તો નહીં.

જે લામાજાએ ફરી-ફરીને બધું બતાવ્યું તે બહુ જ શિષ્ટ અને ભલા લાગ્યા. મેં ડૉ. જીવરાજ ડાંખરાને ઈશારત કરી. તેમણે પાંચસો રૂપિયા લામાજ આગળ ધર્યા પણ તેમણે તે ન લીધા. મેં ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ ન લીધા તે ન જ લીધા. તેમણે કદ્યું કે તમે બધા યાત્રા કરવા નીકળ્યા છો. પૈસાની જરૂર તમારે વધારે છે, મારે નહીં. જ્ઞાનીની સાથે ત્યાગીનાં પણ દર્શન થયાં. જ્ઞાન, ત્યાગ અને નમૃતા એકસાથે મળવાં દુર્બલ હોય છે. માંસાહારથી બુદ્ધિ બગડવાથી આચાર બગડે છે એ માન્યતા અહીં સાચી ઠરતી નથી.

જેવો આ લામાઓનો મઠ છે તેવા જ લામીઓના પણ બીજા ત્રણ મઠો છે, જેમાં 50-50-50 સાધ્વીઓ રહે છે. મોનેસ્ટરીથી અને લામાજથી પ્રભાવિત થઈને અમે વિદાય થયા. આવો બ્યવસ્થિત મઠ આપણે ત્યાં કેમ દેખાતો નથી?

અમે એક કલાક પ્રવાસ કરીને સાધ્વીઓના આશ્રમે પહોંચ્યી ગયા. 15-20 માર્ટીલ દૂર આ સ્થાન છે. પણ પહાડી ઉપર હોવાથી સામું જ દેખાય છે. અહીંથી મુખ્ય મોનેસ્ટરી જવા માટે રોપવે પણ છે. એક ટ્રોલી સીધી આવ-જ કરે છે. કોઈ કારણસર બધી લામીઓ ક્યાંક બહાર ગઈ છે, માત્ર 4-5 જ છે. તે હિન્દી નથી જાણતી. ભક્તાજ દ્વારા વાતો કરી. પહેલાં બધી બિક્ષા માળીને જીવનનિર્વાહ કરતી. હવે અહીં જ રસોઈ બને છે. વડી સાધ્વીને ડાંખરાએ 500 રૂપિયા આપ્યા જે તેણે સહર્ષ લઈ લીધા. આને અની ગોમ્યા પણ કહે છે. અમે વિદાય થયા. ચારે તરફ સૈનિકો ઊભા છે.

આ જુઓ, માત્ર છ ઈચ્ચાના પાઈપમાં ઉપરથી જરણાનું પાણી પડે છે અને તેમાંથી એક નાનું ટર્બાઈન ચાલે છે, જે વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રત્યેક ધોધ - પ્રત્યેક જરણનું ઊર્જા છે.

હવે અમે છણ્ણા દલાઈ લામા જન્મ્યા હતા તે જન્મસ્થળે જઈ રહ્યા છીએ. તે 1683માં અહીં આ વૃક્ષ નીચે જન્મ્યા હતા. તોતિંગ વૃક્ષ ઊભું છે. જન્મ પછી થોડો સમય જ તેમનાં માતા-પિતા અહીં રહ્યાં હતાં, પછી બાળકને લઈને ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં હતાં. ચૌદ પેઢીઓથી દલાઈ લામા આ પ્રજા ઉપર ધાર્મિક અને રાજકીય રાજ કરે છે. તે પેઢી-દર-પેઢી આનુવંશિક જન્મ લેતા નથી, કારણ કે દલાઈ લામા બ્રહ્મચારી હોય છે. તેમને પુત્ર નથી હોતો પણ પ્રજામાંથી નિશ્ચિત ચિહ્નોના આધારે દલાઈ લામા શોધી કઢાય છે અને પછી તેની વરણી કરાય છે. દલાઈ લામા પદ બાપદાદાનું પદ નથી. રણિયાના સાઈબીરિયા પ્રાંતમાં પણ મોનેસ્ટરીમાં દલાઈ લામાની આણ વર્તાતી જોઈ હતી. સાઈબેરિયાથી ભારત સુધી તેમનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય છે, તેથી પ્રજામાં એકતા છે. જેમ આગામાનનું ધર્મસામ્રાજ્ય પૂરા વિશ્વ ઉપર છે. આપણી પાસે કોઈ દલાઈ લામા કે આગામાન કે પોપ નથી, તેથી હિંદુધર્મનું કોઈ સામ્રાજ્ય પણ નથી.

હવે અમે વોર મેમોરિયલ જોઈ રહ્યા છીએ. અહીં 2420 સૈનિકો શહીદ થયા હતા. અહીં તે સમયનાં જૂનાં વપરાયેલાં શાસ્ત્રો પણ રાખવામાં આવ્યાં છે. દરવાજા આગળ બે તોપો પડી છે, જે હવે આઉટટેડ થઈ ગઈ છે. એક તામિલ સૈનિક અમને બધું બતાવી રહ્યો છે. તેનું કહેવું છે કે હવે અમારી પાસે 40 કિ.મી. દૂર સુધી પ્રહાર કરી શકે તેવી તોપો આવી ગઈ છે, સૌને કાજુ-કિસમિસનો પ્રસાદ આપ્યો. સૌ ખુશખુશ થઈ ગયા. સૈનિકો પણ તેમને બિરદાવનારા અને કદર કરનારાને મળીને આનંદિત થાય છે. અમે આખો દિવસ તવાંગ જોયું. 1962માં આ પર્વતીય નગર ચીનાઓના હાથમાં ચાલ્યું ગયું હતું. પણ હવે ફરી પ્રશ્ન છે કે જો ફરીથી યુદ્ધ થાય તો શું થશે? અત્યારે તવાંગ ભવ્ય - મોટું સમૃદ્ધ નગર બની ગયું છે. અહીં સિમેન્ટની થેલી 600માં પડે છે અને એક ઈંટ પંદર રૂપિયાની પડે છે, અર્થાત્ નીચેથી ગુવાહાટીથી સામાન આવે છે. અહીં આવતાંઆવતાં બમણી કિંમત થઈ જાય છે તોપણ નગર ભવ્ય લાગે છે. બાંધકામ ચાલુ જ છે. ચિંતા થાય છે કે ફરીથી યુદ્ધ થાય તો રક્ષા થઈ શકશે કે કેમ? કારણ કે સામો પક્ષ બહુ બળવાન થઈ ગયો છે.

સાંજે જમીને ધર્મચર્ચા કરી બધા સૂઈ ગયા.

7-10-11

તવાંગથી બોમદિલા

આજે તા. 16-9-2011 છે. ચા-નાસ્તો કરીને હવે અમે બધા બોમદિલા જવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છીએ. અમારી સાથે શ્રી વિષ્ણુભાઈ પટેલ પણ પ્રવાસ કરે છે. તેમના મોબાઇલમાં ઇન્ટરનેટ જોડાયેલું છે, તેથી ગુજરાતના બધા સમાચાર રોજેરોજના જાણવા મળે છે. શ્રી વિષ્ણુભાઈ રોજ સૌને ગુજરાતના મુખ્યમુખ્ય સમાચારપત્રોનાં હેડિંગ વંચાવે છે. અત્યારે ગુજરાતમાં ‘મોદીપવન’ ચાલી રહ્યો છે. મોદીપવનને સમજવા જેવો છે. મોદીને કેન્દ્રમાં રાખીને વિરોધપક્ષના નેતાઓ, સ્વપક્ષના વિરોધીઓ, દિલ્હીના બડેખાંઓ, કલમ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાવાળા બધા જ મોદીજવરથી તપી ગયા છે. વર્ષો પહેલાં આવો એક જવર ‘શિવાજવર’ શરૂ થયેલો. મહારાષ્ટ્રના ઇત્ત્રપતિ શિવાજી મહારાજને હરાવવા અને નષ્ટ કરવા દિલ્હી, બિજાપુર વગેરેના શાસકોએ એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા કે ન પૂછો વાત, તોપણ તેઓ શિવાજી મહારાજનું કશું બગાડી શકતા ન હતા, તેથી તેમને ‘શિવાજવર’ ચઢેલો રહેતો. શિવાજી મહારાજ છીંક ખાય તોપણ ઔરંગજેબને એક ડિગ્રી જવર વધી જતો. કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજનો કવિ ભૂષણ હતો. તેણે ગજબનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. ભૂષણ શિવાજી મહારાજની મર્દાનગી અને હિન્દુ ધર્મના ઉદ્ધારકની ભૂમિકાને પરખી ગયો હતો તેથી બાદશાહનાં કાવ્યો રચવા કરતાં તે શિવાજી મહારાજનાં કાવ્યો રચતો હતો.

એક વાર તે દૌલતાબાદના મોગલ સૂબાને ત્યાં મહેમાન થયો. સૂબાએ ભૂષણને પોતાના ખાસ મહેલમાં ઉતારો આપ્યો, જેમાં શિવાજી મહારાજને અપમાનિત કરવા માટે પોતાના સંડાસમાં શિવાજનું ચિત્ર મૂકેલું. ભૂષણને તે સંડાસમાં જવાનું થયું. પોતાની આદર્શ મૂર્તિનું અપમાન જોઈને તે લાલઘૂમ થઈ ગયો, પણ સૂબાને બારોટી ભાષામાં મીડો જવાબ આપવાનું નક્કી કર્યું. ભરીસભામાં તેણે કાવ્ય ગાયું કે હવે આજે મને ખબર પડી કે સૂબાને કબજિયાતનો રોગ છે. કબજિયાતમાંથી મુક્તિ મેળવવા તેમણે સંડાસમાં શિવાજી મહારાજનું ચિત્ર મૂક્યું લાગે છે. મહારાજના ચિત્રને જોતાં જ સૂબાનું પેટ તરત જ ઢીલું થઈ જાય છે અને હડુડુડુ કરતાંક ઝાડો થઈ જાય છે. આવું કહીને ભૂષણ ચાલતો થયો. ત્યારે ‘શિવાજવર’ ચાલતો હતો. હવે અત્યારે જ્યારથી મોદી ગુજરાતની ગાદીએ બેઠા છે ત્યારથી ‘મોદીજવર’ શરૂ થઈ ગયો છે. ચારે તરફ મોદી જ મોદી છવાઈ ગયેલા રહે છે. વિરોધીઓ કડવીથી કડવી ભાષામાં ટીકા કરતા રહે છે. સમાચાર-પત્રોવાળા આવી કડવી નિંદાને જ મોટા સમાચાર બનાવીને ચમકાવતા રહે છે. રામના વિરોધમાં રાવણ રામમય બની ગયો હતો તેમ મોદીના વિરોધમાં બધા મોદીમય બની ગયા છે. ગાળો દેવાની તકો શોધતા રહે છે. તક ન મળે તો ઉભી કરે છે. પણ ‘મોદીજવર’માં આંખું વિરોધી તંત્ર તપી ગયું છે.

શ્રી વિષ્ણુભાઈએ સમાચાર આપ્યા કે આવતી કાલથી મોદી ત્રણ દિવસના સદ્ભાવના ઉપવાસ ઉપર બેસવાના છે. સ્થળ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો વિશાળ હોલ પસંદ કરાયો છે. તડામાર તૈયારી થઈ રહી છે. વિરોધીઓ આ ઉપવાસને નાટક માને છે, તેથી તેનો વિરોધ કરવા પ્રતિઉપવાસનું પણ આયોજન કરાયું છે. એક પ્રશ્ન થાય છે કે મોદીના ઉપવાસ નાટક જ હોય તો નાટક થવા દો ને. પ્રતિનાટક કરવાની શી જરૂર ? નાટકનો જવાબ નાટકથી તો ન અપાય. ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર ઉત્તરતા તો સામે અંગેજો કે બીજા કોઈ પ્રતિઉપવાસ તો ન કરતા. અરે, શ્રી અન્ના હજારે હમણાં ઉપવાસ ઉપર ઉત્તર્યા હતા ત્યારે તેમનો વિરોધ કરવા કોઈએ પ્રતિઉપવાસ કર્યા જાણ્યા નથી. શ્રી અન્નાનું આંદોલન સ્વયંભૂ ભષાચારવિરોધી હતું. જો કોઈ તેના વિરોધમાં ઉપવાસ ઉપર ઉત્તર્યા હોત તો તે ભષાચારના વિરોધનો વિરોધ, અર્થાત્ ભષાચાર-સમર્થક કહેવાત, તેમ સદ્ભાવના ઉપવાસનો વિરોધ એટલે દુર્ભાવનાનું સમર્થન કહેવાય.

અમે રોજ સાંજે ટી.વી. જોઈએ છીએ. ટી.વી.માં પણ ‘મોદીજવર’ ધમધમી રહ્યો છે. કેટલાક મોટા સંતોષે ફોન કરીને મારી સલાહ પૂછી કે અમારે શું કરવું? મેં સ્પષ્ટ સલાહ આપી કે સદ્ભાવનું સમર્થન જ કરાય. દશ વર્ષથી ગુજરાતમાં સદ્ભાવ ચાલી રહ્યો છે. તે પહેલાં કદી જોવા મળ્યો નથી. તેનું સ્પષ્ટ અને ખુલ્લી રીતે સમર્થન કરવું જોઈએ.

અમારા સાધુ-સંતોમાં ત્રણ પ્રકાર હોય છે: જે અર્થપ્રધાન સાધુઓ હોય છે તે જ્યારે જ સત્તા ઉપર હોય તેનો જ્યાજ્યકાર કરતા રહે

છે – પછી રામ હોય કે રાવણ હોય, કોઈ ભેદ નહીં. સત્તા ઉપર હોવો જોઈએ. કામ કથાવવું એ મહત્વનું લક્ષ્ય છે. પણ આવા લોકો એ પણ ધ્યાન રાખે છે કે ભવિષ્યમાં આ પક્ષ સત્તા ઉપરથી ઊતરી જશે તો વિરોધપક્ષને પણ રાજુ રાખવો. ઓછામાં ઓછું તે નારાજ થઈ જાય તેવું તો ન જ કરવું. અહીં સત્ત્ય-અસત્ત્યને કોઈ સ્થાન નથી. ‘રામાય સ્વસ્તિ અને રાવણાય સ્વસ્તિ.’ રામ-રાવણ બંનેને રાજુ રાખવા. બંને પાસેથી કામ કથાવવાનું છે!!!

એક બીજો પક્ષ છે તે સત્ત્ય શું છે તે જાણે છે, અંદરખાને તેનું સમર્થન પણ કરે છે, પણ ઉંખીલું રાજકારણ બદલો લેશે તેવા ભયથી ખુલ્લેઆમ – સ્પષ્ટ રીતે સત્ત્યનું સમર્થન નથી કરતો, ડરે છે. જોકે તેઓ નિર્ભયતા ઉપર સરસ પ્રવચનો આપત્તા રહે છે. આ બીકણ વર્ગ મૌન સેવવામાં ડહાપણ માને છે. તેમનો ભય ખોટો નથી. રામદેવ બહુ હુંકારા-પડકારા કરતા હતા, પણ બિચારાને સ્વીનાં કપડાં પહેરાવી દીધાં. રાજસત્તાના હાથ બહુ લાંબા હોય છે. તેની સામે બાથ ભીડવી એ બહુ કઠિન કામ કહેવાય.

“હરિનો મારગ છે શૂરાનો.” શૂરાને સ્વકેન્દ્રિત ડહાપણ ન હોય, તે તો યાહોમ કરીને ભડભડતી આગમાં ફૂદકો મારી બેસે અને અમર થઈ જાય.

“પ્રેમ પંથ પાવકની જવાણા ભાળી પાછા ભાગે જો ને,
માંહીં પડવા તે મહાસુખ માણે દેખનહારા દાઝે જો ને.”

મોટું એસ્ટેટ કદ્દી નિર્ભય નથી હોતું. જે એસ્ટેટ રામદેવજી પાસે છે તે શ્રી અન્ના હજારે પાસે નથી, તેથી તેમના પક્ષે નિર્ભયતાનું પ્રમાણ વધારે છે.

ત્રીજો નાનો પક્ષ છે, જે ભવિષ્યની ચિંતા કર્યા વિના સત્ત્યના પડખે ખુલ્લેઆમ સ્પષ્ટ રીતે ઊભો થઈ જાય છે. દૂધમાં અને દહીમાં પગ નહીં રાખવાના. સ્પષ્ટતા નિર્ભેણ હોવી જોઈએ. સંતોમાં વાણિકવૃત્તિ ન જોઈએ. મગનું નામ મરી ન કહેવાય, મગ જ કહેવાય. જ્યારે ઈતિહાસ રચાઈ રહ્યો હોય ત્યારે ચૂપ ન રહેવાય. ગાંધીજીની દાંડીયાત્રામાં જોડાયેલા મુહીભર નમક-કાયદો તોડનારા અમર થઈ ગયા. જોકે તેમાંથી ઘણાનાં માથાં ફૂટ્યાં હતાં. ઈતિહાસની ક્ષણો ઊભી નથી રહેતી, ત્વરિત ગતિથી ચાલી જતી હોય છે. પૂરા દેશનું ધ્યાન અત્યારે તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીના હોલ ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે. બધી ચેનલો પળેપળના સમાચાર બતાવે છે.

લ્યો ત્યારે, આપણે તવાંગથી વિદાય થઈએ. હું દર ત્રીજા દિવસે ગાડી બદલી નાખું છું, જેથી બધા પ્રવાસીઓને આત્મીયતા રહે. આજે મારે સ્કોર્પિયોની જગ્યાએ બોલેરોમાં બેસવાનું છે. આ ગાડી નાની અને સાંકડી છે તેથી બેસવામાં અગવડ પડે તે સ્વાભાવિક છે. સૌનો આગ્રહ બોલેરોમાં ન બેસવાનો છે, પણ હું તો બોલેરોમાં ગોઠવાઈ જ ગયો. સરસ રહ્યું. અહીં ચીની સીમા ઉપર અમૂલનું દૂધ મળે છે. અમૂલે ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે. ગુજરાત ઘી-દૂધનો પણ દેશ છે અને સૌથી વધુ રક્તદાન પણ ગુજરાત કરે છે.

અમારી સાથે પ્રો. સંતોકી પણ પ્રવાસ કરે છે તેમણે 100 ઉપર રક્તદાન કેમ્પ કર્યા છે. તેમણે ગઈ કાલનો એક અનુભવ સંભળાવ્યો. બજારમાં લીલાં મરચાં લેવા ગયા હતા. પંદર રૂપિયાનાં લીલાં મરચાં લીધાં પણ ખાસિટકની થેલી ભરાઈ જવાથી થોડાં પાછાં નાખવાં પડ્યાં. મરચાંવાળી બાઈએ પાંચ રૂપિયા પાછા આપ્યા, દશ જ લીધા. બોલી કે મારાથી ન લેવાય. તમારા પાંચ રૂપિયાનાં મરચાં પાછાં આવ્યાં છે. આવા મીઠા અનુભવો પણ થતા હોય છે.

અમે તો તવાંગને મનોમન વંદન કરીને વિદાય થયા. આગળ જતાં એક ગાડીના એન્જિનમાં હવા પેસી ગઈ છે. બધી ગાડીઓ ઊભી રહી. અરવિંદભાઈએ પ્રયત્ન કરીને હવા કાઢી નાખી, હવે ગાડી ચાલતી થઈ ગઈ. માણસમાં પણ હવા ભરાઈ જતી હોય છે. માણસમાં ઊલટું થાય છે. ગાડી હવા પેસવાથી બંધ પડી જાય, જ્યારે માણસ હવા ભરાવાથી ફૂદાકૂદ કરે. સૌથી વધુ ખતરનાક સત્તાની હવા. મતદાતાઓ ખેંચી કાઢે તો માણસ ઢીલોઢફ થઈ જાય.

લામાલોકો સનાન ન કરે. એક-બે મહિને કરે. જરૂર જ નહીં. ઠંડી એટલી બધી પડે છે કે પરસેવો જ ન થાય. અહીં પાણી દુર્બલ વસ્તુ

છે. નીચે નહીમાં પાણી હોય, પણ હિમ જેવું અને ચઢ-ઉિતર કરવી બહુ કર્થિન. ફરી પાછા અમે સેલાપાસ આવ્યા – 13,700 ફૂટની ઊંચાઈએ. બધા ચા પીવા ઊભા રહ્યા, પણ દૂધ જ ન હોવાથી ચા ન પીધી. પણ બંને છોકરીઓની બધી બિસ્કિટો અજિતે ખરીદી લીધી. એક ભાઈએ સરસ વાત કરી. ગાડી બગડવી સારી, પણ જો લાડી બગડે તો પૂરું જીવન બગડી જાય. હવે અત્યારે લાડીઓ બહુ બગડવા મંડી છે. સરકાર પ્રોત્સાહન આપે છે. બગડો, કેસ કરો, પૈસા પડાવો અને વરોને ઝુકાવો કે રિબાવો. પરિણામે દામ્પત્ય જમતાં નથી. ઘરો બરબાદ થઈ રહ્યાં છે. એકપક્ષી કાયદો ન્યાય ન આપે, અન્યાય અને અવ્યવસ્થા જ વધારે.

ઘટાટોપ વાદળાં થઈ ગયાં છે. કશું દેખાતું નથી. ડ્રાઇવરો આશરે ગાડીઓ ચલાવે છે. શ્રી શામજીભાઈએ એક સરસ દૂહો સંભળાવ્યો:

પેટ વચાળે ગ્રૂમદું ઓસડ એનું અન્ન,
ગળા સુધી ગળચી લ્યો પછી મોજું મારે મન્ન.

દિરાંગની પાસે અમે ઊભા છીએ. એક માણસ રોડ ઉપર જ કોઈ પશુનું આખું મરદું રાખીને કાપીકાપીને વેચી રહ્યો છે. લોકો લઈ જાય છે. એક બીજી જગ્યાએ ઘરના આંગણામાં કપડાં સુકવવાના વાયર હોય તેવા વાયર ઉપર ગાયના માંસના લોચા લટકી રહ્યા છે. તે સુકવણી કરે છે. પછી બાર મહિના સુધી કામમાં લેવાનું.

અમે બોમદિલા પહોંચી ગયા. પહેલાં જ મોનેસ્ટરી જોવા ગયા. અહીં 200 સાધુઓ રહે છે. અમે અંદર ગયા. બુદ્ધ ભગવાનની સાથે નીચે દલાઈ લામાનું ચિત્ર પણ છે. બધે દલાઈ લામાનું ચિત્ર હોય છે; પણ એટલું સારું છે કે બુદ્ધની પ્રતિમા કાઢીને દલાઈ લામા ગોઠવાયા નથી. આપણે ત્યાં ઘણા ગુરુલોકોએ ભગવાનને કાઢીને પોતાને ગોઠવી દીધા છે. તેમાં વળી કેટલાક તો પોતાને સર્વોપરી કહેવડાવે છે. આવા સર્વોપરીવાળા એક ભાઈ અમારી સાથે છે. મેં તેમને પૂછ્યું કે અહીં સર્વોપરીને કોઈ ઓળખે પણ છે? કહે કે ના-ના. સર્વોપરી તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, ગોડ છે, અલ્લા છે જેમને બધા જાણો છે. માને કે ન માને જાણો તો છે. આ તો કોઈ જાણતું પણ નથી.

બુદ્ધપ્રતિમા અહીં જ બની છે અને તે માટીમાંથી બનાવેલી છે. બૌદ્ધો ભગવાનને નવડાવતા નથી. પોતે પણ નાહતા નથી તેથી વાંધો ન આવે. આ મોનેસ્ટરી તિબેટથી આવેલા બિક્ષુઓએ નવી બનાવી છે. 200 બિક્ષુઓ અહીં રહે છે. અમે અમારી હોટલ ઉપર આવી ગયા. સાંજે તબિયતે ખીચડી વગેરે બનાવ્યું. સૌને મજા આવી ગઈ.

બોમદિલાના બજારમાં લોકો ફર્યા પણ ખરીદવા જેવું કાંઈ ખાસ લાગ્યું નહીં. બધું બહુ મોંઘું મળે છે.

સવારે ચાનારસ્તો કરીને હવે વિદાય થઈ રહ્યા છીએ. પ્રત્યેક સ્થળેથી વિદાય થતી વખતે બધા સેવકોને હું 20-20 રૂપિયા વહેંચું છું. કદી પણ લુખ્ખેલુખ્ખા વિદાય ન થવાય. બધાં આવ્યાં અને બહુ જ શ્રદ્ધાથી નમન કરીને ભેટ લઈ ગયાં. પણ એક છોકરી ન આવી. કારણ પૂછ્યાં જાણવા મળ્યું કે તે M.C.માં છે તેથી લામા પાસે ન અવાય. આ લોકો મને હિન્દુ લામા સમજે છે. મને તેના પ્રત્યે માન થયું. ગરીબી છે, પૈસાની જરૂર છે, પણ મર્યાદા પણ છે. મર્યાદામાં રહેનારાં મહાન બનતાં હોય છે. મર્યાદા તોડીને ગમે તેમ વર્તનારાં સ્વર્ણંદી થઈ જતાં હોય છે. સ્વર્ણંદી આત્મવિનાશક સાબિત થતી હોય છે. જોકે હવે M.C. વિશેની માન્યતા ઘણી બદલાઈ ગઈ છે, તોપણ તેની માન્યતા માટે માન થયું.

આજે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીની જન્મતારીખ છે અને આજથી તેઓ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ ઉપર બેસવાના છે. મીડિયાએ મોદીને ખૂબ ચગાવ્યા છે. અમે ટી.વી. ઉપર બધું ‘લાઈવ’ જોઈ રહ્યા હતા.

શ્રી મોદીની લોકચાહના એટલી બધી છે કે વિરુદ્ધમાં પુષ્ટ પ્રચાર કર્યો હોવા છતાં લોકોનાં પૂર ઊમટી રહ્યાં છે. અમારા કોબા આશ્રમનાં 93 વર્ષનાં મનીખાદેવી પણ વૃદ્ધિયેરમાં બેસીને શાલ ઓઢાડવા પહોંચી ગયાં છે. સમર્પણાદેવી વૃદ્ધિયેર ધકેલી રહ્યાં છે. મોદીએ સ્ટેજ ઉપરથી નીચે ઉત્તરીને બહુ જ નમ્રતા સાથે શાલનો સ્વીકાર કર્યો. ઘણા સાધુ-સંતો પણ આવ્યા છે. રાજનેતાઓની પણ ભારે ભીડ છે. આખા ગુજરાતમાં ચહેરપહુલ થઈ ગઈ છે. એક તરફ મોદીજુસ્સો ઊભરાઈ રહ્યો છે તો બીજી તરફ મોદીજીવર પણ તપી રહ્યો છે. તાવ પોતાને જ તપાવે અને બાળે, જ્યારે જુસ્સો જોમ અને આશાવાદ જગાડે. તિરુપ્તિનું કહેવું છે કે આપણે આટલે દૂર શું કરીએ? મેં કહું કે પ્રાર્થના કરીએ. અજિત શાહનું કહેવું છે કે આજાદી પછી આવો કોઈ નેતા ગુજરાતમાં થયો નથી. દશ વર્ષથી પૂર્ણશાંતિ અને મહાવિકાસ થયો છે. ઘણી બાબતોમાં ગુજરાત અત્યારે નંબર વન સ્ટેટ બન્યું છે.

અમે એક મોટા સૈનિક કેમ્પમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, જેના દ્વારા ઉપર લખ્યું છે “પરાકમો વિજયતો” વાત સાચી. પરાકમ, મુત્સદીગીરી અને મોરલ ત્રણનો સરવાળો થાય તો જ રાજનેતા સફળ રહે. પાછું નાગમંદિર આવ્યું. મને યાદ આવ્યું: પરાકમ માત્ર સૈનિકોનું જ નહીં, નેતાઓનું પણ જોઈએ. જો નેતા નમાલો હોય તો 1962માં જે થયું હતું તે જ પાછું થાય. આ બુમલાપાસ સૈનિક કેમ્પ છે અને અહીં દુર્ગામાતાનું મંદિર છે. ઉંચાઈ પૂરી થઈ. એકદમ ઠંડી હતી તે હવે એકદમ ગરમી આવી ગઈ. અરુણાચલ પૂરું કરીને આસામમાં પ્રવેશયા છીએ. અમારે કાળરંગા જવાનું છે. અહીં મંદિરને ‘નામધર’ કહેવાય છે. અહીં આસામમાં પહેલવહેલો એક બિખારી મહયો. અરુણાચલમાં બિખારી જોવા નથી મળતા. અમે બ્રહ્મપુત્રા નદીને પાર કરી રહ્યા છીએ. તેના ઉપર બંધાયેલો બિજ સાડાત્રણ કિલોમીટર લાંબો છે તેને “કાલિયા ભોમારા” કહેવાય છે. હવે સપાટ ભૂમિ આવી છે. સઘન લીલોતરી છે. બંને તરફ લીલાંછમ જેતરો છે. વરસાદ જોરદાર પડી રહ્યો છે. બાયસન જોયાં. ચાન્દ બગીચામાં કામ કરનારાં હવે ઘરે પાછાં જઈ રહ્યાં છે. ચારે તરફ લીલુંછમ વાતાવરણ છે, પણ સારાં ઘર દેખાતાં નથી. સમૃદ્ધ માત્ર હરિયાળીથી જ નથી આવતી. સમૃદ્ધ ઉદ્યોગોથી આવતી હોય છે. કયાંય કારખાનાં દેખાતાં નથી. જ્યાં અશાંતિ હોય ત્યાં ઉદ્યોગો ન હોય.

અમે કાળરંગા વનમાં ફરી રહ્યા છીએ. ખાસ વન્યપ્રાણીઓ જોવા મળતાં નથી. બે-ત્રણ વાર બાયસન અને થોડાં હરણાં જ જોવા મળ્યાં. બીજું ખાસ કંઈ જોવા ન મળ્યું. આસામ-પ્રવાસમાં વન્ય પ્રાણીઓ જોવાનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ, કારણ કે ખાસ કંઈ દેખાતું નથી.

તવાંગમાં ભ્રષ્ટાચાર ઘણો છે તેવું લોકો કહે છે. બધી યોજનાઓ કાગળ ઉપર જ થાય છે. પૈસા ખવાઈ જાય છે. તવાંગમાં રાતે જંગલી કૂતરાનું ટોણું ફરતું હોય છે. એકલદોકલ માણસને ફાડી ખાય છે તેવી બૂમ છે.

શિવસાગર

આજે તા. 18-9-2011 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કરી. હવે અમે શિવસાગર જવા તૈયાર થયા છીએ. શિવસાગર આસામનું છેક છેલ્લું હિન્દુ તીર્થ છે. આ તીર્થો ન હોત તો અહીં કોણ આવત?

આજે અહીં વિશ્વકર્માપૂજા પણ છે. બંગાળમાં જેમ દુર્ગાપૂજાનો ઉત્સવ ઉજવાય છે તેમ આસામમાં વિશ્વકર્માનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. રોડ ઉપર જેટલાં ગામો આવે છે તે બધાં વિશ્વકર્માઉત્સવ ઉજવે છે. પંડાલ બાંધીને વિશ્વકર્માની સુંદર મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરીને ધૂમધામથી ઉત્સવ ઉજવતા હોય છે. ગુજરાતના વિશ્વકર્મા વૃદ્ધ, દાઢીવાળા અને માત્ર કારીગરો પૂરતા જ સીમિત હોય છે, પણ અહીંના વિશ્વકર્મા જીવાન, રૂપાળા અને પૂરી પ્રજાના આરાધ્યદેવ હોય છે. આજે તો હોટલવાળાઓ સરસ નાસ્તો બનાવ્યો હતો. સોજનો શીરો, ઈડલી, સંભાર, વડાં વગેરે ઘણી વાનગીઓ બનાવી હતી. ખરેખર તો આ પ્રવાસમાં અમારે સવારનો નાસ્તો જ પૂરું ભોજન છે.

અમારી એક ગાડી બગડેલી હતી તે પાછળ રિપેરિંગ માટે રોકાઈ ગઈ હતી તે અહીં આવવાની હતી પણ હજી આવી નથી. તેથી બીજી નવી ગાડી ભાડે કરવામાં આવી છે. અમારો ડ્રાઇવર પ્રીતમ છે. અહીં ગાડીની વ્યવસ્થા તરત જ થઈ જાય છે તે સારું કહેવાય.

અત્યારે આસામમાં બહુ વિરોધ ચાલી રહ્યો છે. બન્યું એવું કે પ્રધાનમંત્રી હમણાં જ બાંગલાદેશ ગયા હતા અને ઘણી સંધિઓ કરી આવ્યા. તેમાં આસામની બે હજાર એકર જમીન બાંગલાદેશને આપી દેવાની સંધિ પણ કરી છે તેનો અહીં ભારે વિરોધ થઈ રહ્યો છે. ગામેગામ ભારે રેલીઓ નીકળી રહી છે. પ્રધાનમંત્રી સરદારજની છાપ બહુ ઢીલા માણસની છે. બે હજાર એકરમાંથી હિન્દુ વસ્તી ઉજ્જવલ થઈને આસામમાં આવશે. સીમાની બાબતમાં આપણાને દેતાં આવડે છે, લેતાં આવડતું નથી. આજે મારે નવી સુમો મોડલમાં બેસવાનું થયું છે, જે બોલેરો કરતાં વધુ સારી છે. સુમોનું આ સુખદાયી મોડલ છે. હવે તો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ‘સતત સુધરો અને જીવો’નું સૂત્ર આવી ગયું છે. જે સુધરતા નથી તે આઉટફેટ થઈને મરી જતા હોય છે. માણસોમાં પણ આ નિયમ કામ કરતો રહે છે.

અહીં આસામમાં જૂની અહોમજાતિ વસે છે અને તેની સાથે નેપાલીઓ પણ આવીને વસ્યા છે. નેપાલીઓમાં બ્રાહ્મણ વગેરે ઊંચીનીચી જાતિઓ છે. થોડી છૂતાછૂત પણ ચાલે છે. અહોમમાં એવું નથી. અહીં ચાના બગીચા ઘણા છે. એક વીધા જમીનમાં પ્રત્યેક અઠવાડિયે 70થી 80 કિલો ચાનાં પાંદડાં વિશાળ છે.

અહીંથી સારી તંદુરસ્ત ગાયો ટ્રકો ભરીભરીને નાગાલેન્ડ, મેઘાલય, મિજોરામ વગેરે અન્ધસ્તી રાજ્યોમાં લઈ જવાય છે. ત્યાં ખોરાક તરીકે તેમનો ઉપયોગ થાય છે. અહીંની સારી ગાય એક લિટર દૂધ આપે છે, બહારની 5-7-10 લિટર દૂધ આપે છે, પણ લોકો તે દૂધને પસંદ નથી કરતા.

બંને તરફ દૂરદૂર સુધી ચાના બગીચાઓ છે. આસામ ચાના ઉત્પાદનથી ધન્ય અને સમૃદ્ધ થઈ રહ્યો છે. પણ હવે બાંગલાદેશી મુસ્લિમોમાં ઘાડેઘાડાં આવીને વસવા લાગ્યાં છે. અમારામાં તિરુપતિ ગુજરાતના ગ્રીનલેન્ડ એમ્બેસેડર છે. આ વર્ષે તેમણે 51 લાખ વૃક્ષો વાબ્યાં છે. તે ગાડીમાંથી ઉત્તરીને ચાના બગીચામાં પેસી ગયા. મેં કહ્યું કે પૂછ્યા વિના કોઈના ખેતરમાં ન જવાય. પણ પટેલને કાયદો ન હોય. જઈને ચાનાં પાંદડાં લઈ આવ્યા.

અહીં વારંવાર રોડ ઉપર બેસીને શાકભાજી વગેરે વેચનારાં બજાર લાગ્યાં હોય છે. પહેલી વાર એક શાકાહારી ઢાબો જોયો. અહીં શાકાહાર દુર્લભ છે. આ એક જ પથ્થરમાંથી બ્રિજ બનાવ્યો છે. ત્રીસેક ફૂટ લાંબો છે પણ માન્યામાં નથી આવતું.

અમે જૂનું વોર મેમોરિયલ જોવા ઉભા રહ્યા. અહીંના કોઈ રાજાએ મહાયુદ્ધ કરેલું તેનું આ સ્મારક છે. ત્યારે અહીં અહોમવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. અંગ્રેજો ચઢી આવ્યા ત્યારે રાજાની સેનામાં બે મત થઈ ગયા. એક ભાગી જઈને પ્રાણરક્ષા કરનારો વર્ગ હતો,

બીજો વર્ગ હતો, ગમે તેમ થાય તોપણ સામનો કરવાનો ને વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનું. જે વર્ગ વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ લડી લેનારો હતો તેનું આ સ્મારક છે. તે મહાન વીરયોદ્ધો સૌને લલકારી રહ્યો છે કે જેને ઘરે ચાલ્યા જવું હોય તે ચાલ્યા જાઓ. હું એકલો સામનો કરીશ. તેની હિંમત અને બહાદુરીથી પેલા સૈનિકોના વિચારો બદલાયા અને બધાએ સાથે મળીને અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો. હિંમત અને ડરપોકપણું સંકામક હોય છે. એક ભાગે તો બધા ભાગે અને એક સામો થાય તો બધા સામા થાય. અંગ્રેજોની સેનામાં સૌપ્રથમ ઘડતર આજ્ઞાપાવનનું - અનુશાસનનું હોય છે. એટલે તેમની સેનામાં કદી મતભેદ કે વર્ગભેદ થતા નથી. કેપ્ટન જે કહે તે જ કરવાનું. હા-ના-હા-ના કરવાની નહીં. આપણી સેનામાં આવું અનુશાસન ન હતું તેથી ઘણી વાર ભોગવવું પડ્યું છે. રાષ્ટ્રમાં પણ અનુશાસિત પ્રજા જ સફળ થતી હોય છે.

અમે ભવ્ય સ્મારક જોઈને પાછા ગાડી ઉપર ગયા. આજુબાજુ રહેતી અસમિયા અને બંગાળી પ્રજા દર્શન કરવા આવી પહોંચી. સૌઓ ખૂબ લળીલળીને નમસ્કાર કર્યો. મેં બધાને કાજુ-કિસમીસ-બદામનો પ્રસાદ આપ્યો. કયાં છે સામ્યવાદ? લાખ પ્રયત્નો કરવા છતાં લોકો નાસ્તિક થતા નથી. ભાઈ-બહેનોની શ્રદ્ધા જોઈને સૌકોઈ પ્રવાસીઓ પણ પ્રભાવિત થયા. શ્રદ્ધાનાં દર્શન નિર્મળતા આપે છે.

અમે આગળ ચાલ્યા. સેંકડો વર્ષ પહેલાં અહીં જ્યારે અહોમરાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે અહીં નજીકમાં જ તેમની રાજ્યાની હતી. તેને 'તલાતલ' કહે છે. ભવનોનાં બંડેરો પણ જોવા જેવાં હોય છે. કોઈ ગાઈડ તો નથી પણ જે બોડ લખેલાં છે તેના આધારે કાંઈક સમજાય છે. અહોમરાજા રાજેશ્વરરાવે 1751માં આ મહેલાનું નિર્મણ કરાયું હતું. અહોમવંશ મહાપ્રતાપી રાજવંશ હતો. તેમનો સેનાપતિ ફૂકન અંગ્રેજો સામે ભયંકર યુદ્ધ લડ્યો હતો. બધાં બંડેરો જોઈને અમે વિદાય લીધી. રાજાએ સરસ મહેલ પણ બનાવ્યો છે. 1744માં રાજા પ્રમત્તસિંહે આ રંગમહેલ બનાવ્યો હતો. અહીં કુસ્તી થતી અને રાજપરિવાર ઉપર બેઠોબેઠો જોતો. નાટકો વગેરે પણ થતાં. પશુ-પક્ષીઓની લડાઈ પણ કરાવવામાં આવતી. પ્રજાનું ઘડતર કરવામાં રમતો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે પ્રજા યુદ્ધરમતો રમતી હોય તે બહાદુર હોય. જે પ્રજા જુગાર જેવી રમતો રમતી હોય તે લબાડ હોય. સંદો, આંકડા વગેરે રમતો રમનારી પ્રજા મોટા ભાગે અર્થલોલુપ હોય છે. જે પ્રજા ગરબા રમતી હોય તે બહુચર માતાજીની ભક્ત હોય. જે પ્રજા દંડિયારાસની રમજાટ મચાવતી હોય તે રંગીલી હોય. જે પ્રજા કિકેટ જેવી બચ્ચાણ રમતો રમતી હોય તે સભમય બગાડનારી થઈ જાય. જીવનમાં રમતો જરૂર હોવી જોઈએ, પણ તેમાંથી ઓછામાં ઓછી ચાર વસ્તુઓ નિષ્પન્ન થવી જોઈએ: 1. તે આરોગ્ય વધારનારી હોય, 2. તે બુદ્ધિ વધારનારી હોય, 3. તે શૌર્ય અને પરાક્રમ વધારનારી હોય અને 4. તે નિર્દ્દિષ્ટ મનોરંજન વધારનારી હોય. જે લોકો કદી કોઈ રમતો રમતા જ નથી તે શુષ્ણ-નીરસ થઈ જતા હોય છે. આ રંગમહેલના પ્રાંગણમાં માણસ આખલા સાથે, સિંહ અને વાઘ સાથે મલ્લયુદ્ધ લડતો. આ દિલઘડક રમતો જોવા માટે રાજા પોતાના પરિવાર સાથે અહીં બેસતો અને પ્રજા પણ બેસતી. રમતોની નિર્ણયકતા પ્રજાના મોરલનો માપદંડ થઈ શકતી હોય છે. કદી પણ પક્ષપાતી કે અધૂરો રેફરી ચાલી શકે નહીં.

અમે તલાતલ જોઈને બહાર નીકળ્યા. અહીં O.N.G.C.નું ઘણું કાર્ય ચાલે છે. તેમાં કેટલાક ઉત્તર ગુજરાતના ભાઈઓ પણ કામ કરે છે. તેમને મારા આવવાના સમાચાર મળી ગયા છે. બધા પહોંચી ગયા અને પોતાના નિવાસસ્થાને આવવાનો આગ્રહ કર્યો. શિવસાગરનાં દર્શન કરીને પછી અમે પેલા ભાઈઓને ત્યાં જવાના છીએ. શિવસાગર જિલ્લો છે. મોટું શહેર છે. આ નગરને રાજ્યાની બનાવીને અહોમ રાજાઓએ 600 વર્ષ રાજ કર્યું હતું. શહેર વચ્ચે અહીં ભવ્ય શિવાલય છે. અમે બધા દર્શન કરવા ગયા. એક પછી એક કેટલાક અંધારિયા ઓરડા પાર કર્યા પછી શિવજીનાં દર્શન થયાં. વીજળીની ખૂબ જરૂર જણાઈ. મંદિરની બહાર ઘણા બિક્ષુકો બેઠા છે. સૌને બિક્ષા આપી, અમે સૌ પાછા પોતપોતાની ગાડીઓમાં ગોઠવાયા. મંદિરથી નજીક જ શિવસાગર નામનું વિશાળ તળાવ છે. 200 વર્ષ જૂનું છે. આ તળાવ અને મંદિર ઉપરથી નગરનું નામ શિવસાગર પડ્યું છે. મંદિરની બાજુમાં જ મસ્જિદ છે અને બીજી તરફ બાજુમાં જ ચર્ચ છે. બધા હળીમળીને શાંતિથી રહે છે તેમ એક મુસ્લિમ સજ્જનનું કહેવું છે. આ મુસ્લિમ ભાઈ બિહારના છે અને O.N.G.C.માં કામ કરે છે. ગુજરાતીઓની સાથે તે પણ મારું સન્માન કરવા આવ્યા છે. તેમનો ઉત્સાહ સૌથી વધારે છે. અહીંની મૂળ પ્રજા કણા રંગની છે. અરુણાચલની ગોરી છે. બંનેનો વંશ જુદો છે.

અમે 15-20 કિ.મી.નો લાંબો પ્રવાસ કરીને O.N.G.C.માં પહોંચી ગયા છીએ. આજે વિશ્વકર્મા જ્યંતી હોવાથી અહીં પણ ઘણી ધૂમધામથી પંડાલ સજાવીને જ્યંતી મનાવાઈ રહી છે.

ગુજરાતી ભાઈઓએ અમારું સ્વાગત કર્યું. મને અહીંની પ્રસિદ્ધ હેટ જે બે-અઢી ફૂટના વ્યાસવાળી હશે તે પહેરાવી. સૌએ ખીચડી ખાધી. બધાને મજા આવી ગઈ. અહીં અમારે માટે ખીચડી મહાપકવાન બની ગઈ. અમે બધા સૌનો ભાવ જીલીને વિદાય થયા.

હવે અમે દિંબુગઠ જઈ રહ્યા છીએ. અહીંની ગાયો-બકરીઓ બહુ જ નાની હોય છે. તેમનો વંશ સુધારી શકાય. રોડની બાજુમાં જ ગુજરીહાટો લાગ્યાં હોય છે. લગભગ એક કિલોમીટર સુધી લાંબું શાકભાજીઓનું હાટ લાગેલું છે. અહીં શાકભાજી ઘણાં થાય છે અને ખવાય છે પણ ઘણાં. જોકે સૌનો મુખ્ય ખોરાક તો માછલી જ છે. પુષ્કળ વરસાદ થતો હોવાથી ઠેરઠેર નાના-મોટાં તળાવો છે. ગુજરીમાં કરિયાણું પણ હોય છે.

એક પ્રેતાત્માનું સરઘસ મળ્યું. તેમાં બે-ત્રણ છોકરાઓ અને બે-ત્રણ છોકરીઓ અસ્તિવ્યસ્ત વસ્તો અને વાળવાળાં ખૂબ નાચી રહ્યાં છે. વાજિંત્રો જોરજોરથી વાગી રહ્યાં છે. છોકરા-છોકરીઓના ચહેરા ભયંકર દેખાય છે. કોઈ વળગાડ વળગાડ હોવાની આ માન્યતા છે. બધા આદિવાસી ગૌડ લોકો છે. આદિવાસીઓ બ્રિસ્ટી કે મુસ્લિમ થાય તોપણ આદિવાસી માન્યતાઓ ચાલુ રાખતા હોય છે.

હવે અમે દિંબુગઠ પહોંચી ગયા છીએ. રાજમહેલ હોટલમાં ઉતારો કર્યો. હોટલ સરસ લાગી. રાત્રે ધરતીકંપનો અનુભવ થયો. બધું હાલવા લાગ્યું. તરત જ ઉત્તરવાની સીડી બધાને બતાવી દીધી. ધરતીકંપ વખતે કદી પણ લિફ્ટનો પ્રયોગ કરાય નહીં. સીડીથી જ નીચે ઉત્તરી જવાય. જોકે થોડી વાર ધ્રુજારી આવ્યા પછી બધું શાંત થઈ ગયું. ટી.વી.માં જોયું તો સિક્કીમમાં મોટો ધરતીકંપ આવ્યો હતો અને ઘણી ખાનાખરાબી કરી દીધી હતી. સિક્કીમથી છેક દિલ્હી સુધી ધરતીકંપનો પ્રભાવ રહ્યો. પૂર્વ તરફ ઓછો પ્રભાવ રહ્યો. અમે સિક્કીમથી પૂર્વમાં છીએ. જો ધરતીને આટલી ધ્રુજાવવી હોય તો કરોડો હોર્સપાવરનો ધક્કો મારવો જોઈએ, જે પૃથ્વીના પેટાળમાંથી આવ્યો હતો. પૃથ્વીનું પેટાળ આજે પણ ઉકળી રહ્યું છે. સમયસમય ઉપર તેનો ધક્કો છેક ઉપર સુધી અને દૂરદૂર સુધી ધરતીને હચમચાવી નાખતો હોય છે. આપણે ધરતીકંપને રોકી શકતા નથી. ત્સુનામી, ધરતીકંપ, જવાળામુખી, ટોર્નાડો, આંધી, અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, વાયરસ વગેરે અનેક કુદરતી પ્રકોપો છે, જેમની આગળ વિજ્ઞાન પણ લાચાર છે. આ પ્રકોપો આપણાને આપણી મર્યાદાઓનું ભાન કરાવે છે. આપણો પ્રબળતા અને દુર્ભળતાનાં ચરમબિન્દુઓ વર્ચ્યે જીવન જીવી રહ્યા છીએ. કુદરતી કોપોથી બચવા માટે લોકો ધાર્મિક હોમ-હવન-કર્મકાંડો કરતા રહે છે. મારી દસ્તિએ પ્રાર્થના કરવાથી આ પ્રકોપો રોકી તો શકતા નથી પણ તેમાંથી બચી જવાના માર્ગો મળી રહે છે. બધાં ખર્ચાળ કર્મકાંડો કરવા કરતાં શ્રદ્ધાપૂર્વકની પ્રાર્થના અને ભક્તિ કરવી જોઈએ, જેથી બચવાના ઉપાયો પ્રાપ્ત થાય.

આજે તા. 19-9-2011 છે. દિલ્લીના રત રહ્યા અને હવે સવારે ચાનાસ્તો કરીને પરશુરામ-કુંડ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છીએ.

આજે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીના સદ્ગુરુજીના ઉપવાસનો ગ્રીજો અને અંતિમ દિવસ છે. ત્રણ દિવસથી પૂરા દેશમાં મોદી જ મોદી થઈ રહ્યું છે. હિન્દી ચેનલોએ પણ સતત મોદીના જ સમાચારો આપ્યા કર્યા છે. અહીં ગુજરાતી ચેનલો પણ દેખાય છે તેથી અમે બધા ઉત્સુકતાપૂર્વક ગુજરાતી ચેનલો જોઈ રહ્યા છીએ. બેન્ટ્રાનાઓએ લોકોનું સારું ધ્યાન દોર્યું છે અને ચર્ચા પણ જગ્યાવી છે:

1. ઘણા સંતોનું સમર્થન અને સંતોના હાથે પારણાં.
2. દેશભરમાંથી ભાજપ અને તેની બહારના નેતાઓનું આગમન અને સમર્થન.
3. અમેરિકાએ મોદીના વહીવટની ખૂબ પ્રશંસા કર્યા પછી પ્રધાનમંત્રી-પદની દાવેદારીનું પ્રમાણ વધી ગયું.
4. એક મૌલાના દ્વારા મુસ્લિમટોપી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન અને મોદીનો અસ્વીકાર – આવી બધીઘણી ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે.

આજે ગુજરાતી યુનિવર્સિટીના હોલ અને હોલની બહાર માણસોનું ઘોડાપૂર ઊમટ્યું છે. ધર્તારાને પહોંચી વળવા પોલીસને હળવો લાઠીચાર્જ પણ કરવો પડ્યો. લગભગ બધા સંપ્રદાયોના સંતોથી મંચ ભરાઈ ગયો છે. સંતોના હાથે જ પારણાં થઈ રહ્યાં છે તે આનંદનો વિષય છે. જ્યારથી મોદી ઉપવાસ ઉપર ઊત્યા છે ત્યારથી તેમનો સત્કાર કરવા લોકો પડાપડી કરી રહ્યા છે. સ્વામિનારાયણસંપ્રદાયના સંતોએ મંચ ઉપર જ મોદીને પાઘડી બંધાવી જે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. આ પરંપરામાં એક મૌલાના પણ સ્વાગત કરવા આવ્યા, તેમણે ગજવામાંથી કાણાંકાણાંવાળી મુસ્લિમટોપી બહાર કાઢી અને મોદી તરફ હાથ લંબાવ્યો. તે પહેરાવવા માગતા હતા પણ મોદીએ ધીરેથી આડા હાથ ધરી દીધા. મૌલાનાએ ટોપીને પાછી ગજવામાં મૂકી દીધી અને પોતે ખભા ઉપર ઓઢેલો ખેસ મોદીના ખભા ઉપર ઓડાડી દીધો. મોદીએ પ્રેમથી સ્વીકારી લીધો. આ ઘટનાને મીડિયાએ તથા વિરોધીઓએ ખૂબ ચગાવી. “ટોપીનું અપમાન”, “ટોપીનું અપમાન” એમ કહીને વારંવાર વાતને ઉછાળતી રહી.

સાંજે તિરુપ્તિએ મને પૂછ્યું કે “મોદીએ ટોપીનો અસ્વીકાર કર્યો તે યોગ્ય કર્યું કે નહીં?” મેં કહ્યું કે “યોગ્ય જ કર્યું.” જો મોદીએ ટોપી પહેરી હોત તો કેટલાય દિવસો સુધી આ જ મીડિયાવાળા ટોપીવાળો ફોટો બતાવ્યા કરત અને જાતજાતની ટિપ્પણીઓ કર્યા કરત, તેથી ટોપીનો અસ્વીકાર કર્યો તે યોગ્ય જ કર્યું. તિરુપ્તિનું કહેવું હતું કે “તો પછી બીજા સંતોની પાઘડી વગેરે કેમ સ્વીકારી?” મારો જવાબ હતો કે “પાઘડી એ પાઘડી હતી. ગુજરાતમાં જૂના લોકો પહેરતા અને આજે પણ ઘણી સભાઓમાં લોકો મહેમાનોનું પાઘડી પહેરાવીને સન્માન કરતા હોય છે. પાઘડીમાં કોઈ સંપ્રદાયિકતા નથી હોતી. તે-તે જ્ઞાતિની વિશિષ્ટ ફબની પાઘડીઓ હોય છે, જે સર્વમાન્ય હોય છે; પણ મુસ્લિમ-ટોપી સંપ્રદાયિક હતી. મૌલાનાને મોદી ઉપર પ્રેમ હતો તો તે મોદીને ગમતી ટોપી લાવી શક્યા હોત. જેમ કે વાણિયાટોપી, ભરતવાળી ટોપી, દક્ષિણી પાઘડી, અરે ગાંધીટોપી – આવી કોઈ ટોપી લાવી શક્યા હોત, પણ તેમણે પોતાના સંપ્રદાયની ટોપીનો જ આગ્રહ ન રખાય. કદાચ એવું પણ હોય કે આ નિમિત્તે આવી ટોપી પહેરાવીને આડકતરી રીતે મીડિયાને હાંસી ઉડાવવાનો મોકો મળ્યો હોત.”

એક મુદ્દો સૌઅં યાદ રાખવો જોઈએ કે ભેટ-સન્માન એવાં હોવાં જોઈએ જે લેનારને ગમે, પ્રિય હોય. જે ન ગમે તેવાં સન્માન-ભેટ કરાય નહીં. મને મારો એક અનુભવ છે. એક વાર અમે બેચાર વક્તાઓ બ્રહ્માકુમારીની સભામાં ગયેલા. ત્યાં બધાને શિવબાબા અને દાદા લેખરાજનું ચિત્ર ભેટ આપ્યું. કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી અમે બધા બહાર નીકળ્યા, તો એક વિદ્ધાને પેલો ફોટો રોડ ઉપર ફેરફારી દીધો. આ મેં જોયું અને પૂછ્યું કે “આવું કેમ કર્યું?” તો જવાબ આપ્યો કે “અમારે કાંઈ બ્રહ્માકુમારી થવાનું નથી. જે ફોટો પ્રત્યે મને માન-સન્માન ન હોય તે ફોટાને મારે કરવો શું?”

આ ઉપરથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે ભેટ-સન્માન તે જ અપાય જે વ્યક્તિને ગમતાં હોય, ના ગમતાં હોય તે ન અપાય. મોદીએ

નમ્રતાપૂર્વક આડા હાથ ધર્યા પછી મૌલાનાએ ટોપી પાછી મૂકી દીધી અને પોતાના ખભા ઉપરનો ખેસ મોદીને ઓગડાઈ દીધો જે મોદીએ પ્રેમથી ઓળ્યો. જોકે આ પણ યોગ્ય ન કહેવાય. પોતે ઓહેલો ખેસ, સન્માનનીય વ્યક્તિને ન ઓગડાય. તે ઊત્તરેલો કહેવાય. નવો જ જોઈએ, પણ પરિસ્થિતિવશ બીજું કંઈ ન હોવાથી મૌલાનાએ ઓહેલો ખેસ ઓગડાયો અને મોદીએ ઓઢી લીધો. આ બંનેની મહાનતા કહેવાય. વાત પૂરી થઈ ગઈ. પણ મીડિયા વાત પૂરી થવા દે તો ને? મીડિયાએ વાત ચગાવ-ચગાવ કરી. અપમાન કર્યાનું જેર ઘોળાતું રહ્યું, તે એટલી હદે કે મૌલાના સાબરમતી આશ્રમે ઉપવાસ ઉપર બેઠા. આ વિકૃતિ કહેવાય. ઘણી વાર મુસ્લિમ નેતાઓ જાહેર કાર્યક્રમોમાં જતા હોય છે અને ત્યાં સૌને તિલક કરાતું હોય છે. ત્યાં તેમને પણ તિલક કરવા કોઈ કન્યા હાથ લંબાવે છે તો મુસ્લિમ નેતાઓ તેનો સ્વીકાર નથી કરતા. કદાચ તિલક થઈ ગયું હોય તો તરત જ ભૂસી નાખે છે. શું આને તિલકનું અપમાન કહેવાય? શું આને હિન્દુધર્મનું અપમાન કહેવાય? ના, મારી દસ્તિએ સન્માનિત અતિથિને જે ન ગમતું હોય તે ન કરાય. સન્માનના નિમિત્તે તેનું અપમાન ન કરાય. એટલે મોદીએ ટોપીનો અસ્વીકાર કરી મોટા પ્રપંચમાંથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. આ મુત્સદીંગીરી જ કહેવાય. કદાચ કોઈએ બદનામ કરવાનો પણ રચ્યો હોય, કંઈ કહેવાય નહીં. તેનાથી પ્રત્યુત્પન્નમતિથી પોતાની જાતને બચાવી લીધી એવું મારું માનવું છે. જે લોકો સિદ્ધાંતો અને આદર્શોને નેવે મૂકીને માત્ર વોટ ખાતર લોકરંજન માટે ગમે તેવા વેશ ધારણ કરી લે છે તે વિદૂષક જેવા દેખાતા હોય છે.

આ પ્રસંગે પારણાં કર્યા પછી મોદીએ જે પ્રવચન કર્યું તે ચેનલોએ પૂરું આપ્યું અને મેં લગભગ પૂરું સાંભળ્યું. મને મોદીમાં બહુ પરિવર્તન લાગ્યું. વિવેક, વિનય અને પૂરી નમ્રતાથી તે બોલ્યા. તેમનો કઠોર અને અક્કડ સ્વભાવ જે અકારણ શત્રુઓ પેઢા કરે છે તે પ્રવચનમાં ન હેખાયો. દેશના ભાવિ પ્રધાનમંત્રીપદના ઉમેદવારે પોતાનો સ્વભાવ સુધારવા માંડ્યો છે તે જોઈને આનંદ થયો.

પ્રવચનના એક મુદ્દાની થોડી ચર્ચા કરીશ. તેમણે કહ્યું, “સચ્ચર કમિશન આવ્યું. સચ્ચારે મને પૂછ્યું કે ‘તમે અલ્પસંખ્યકો માટે શું કર્યું છે?’ મેં જવાબ આપ્યો કે ‘કંઈ નહીં.’ સચ્ચરને નવાઈ લાગી. મેં તેમને વધુ જવાબ આપ્યો કે ‘અમે બહુસંખ્યકો માટે પણ કશું કર્યું નથી, અમે તો માત્ર ગુજરાત અને ભારતના નાગરિકો માટે કામ કરીએ છીએ. જેમાં સૌકોઈ આવી જાય છે. અલ્પસંખ્ય અને બહુસંખ્યકના બેદ કરીને પ્રજામાં ભાગલા પાડતા નથી.... વગેરે.’”

મોદીની વાતે મારું મન જીતી લીધું. સચ્ચર કમિશન, રંગનાથ મિશ્ર કમિશન, બેનરજી કમિશન વગેરે કમિશનનો પોતાનું ધાર્યું કરવા-કરાવવા એક નાટકમાત્ર હોય છે, જે શાસકોના ધાર્યા પ્રમાણે રિપોર્ટ આપતાં હોય છે.

આજાદી પહેલાં જે લોકો ધાર્મિક-સામાજિક અન્યાયથી પાછળ રહી ગયા હતા તેમને આગળ લેવા માટે અનામત વ્યવસ્થા જરૂરી હતી. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હતું. પણ પછી અનામતનું રાજકારણ બની ગયું. વોટબેન્ક ઊભી કરવા માટે આ સૌથી પ્રબળ શક્ત મનાય છે. જ્યારે-જ્યારે ચુંટણી આવે ત્યારે ત્યારે નવીનવી અનામતોની જાહેરાતો થવા લાગે. આ તો સારું થયું કે સુપ્રીમ કોર્ટ 50 ટકાથી વધુ અનામત કરવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો, નહીં તો અત્યાર સુધી દોઢસો ટકા અનામત થઈ ગઈ હોત!! હવે તો આ દેશ અનામતિયો દેશ થવા બેઠો છે!!!

મારી દસ્તિએ પછાતપણાના બે મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. જે લોકોને ધર્મ કે સમાજની અન્યાયપૂર્ણ વ્યવસ્થાથી પછાત રખાયા છે, તેમને અનામત મળવી જ જોઈએ, પણ જે પોતે પોતાના જ કારણે પછાત રહ્યા છે તેમને અનામત આપવી એટલે સ્વનિર્ભિત પછાતપણાને પુરષ્કત કરવા બરાબર છે. મુસ્લિમોએ 600 વર્ષ મનજીબે તેવું રાજ્ય કર્યું, છતાં તે પછાત રહ્યા હોય તો તેમાં કોનો દોષ? તે તો મુસ્લિમ શાસનકાળમાં પણ પછાત જ હતા. તેમને કોણ રોકતું હતું? આવું જ પ્રિસ્ટીઓનું 150-200 વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. પ્રિસ્ટી મિશનરીઓએ તો સૌથી વધુ શિક્ષણપ્રચારનું કાર્ય કર્યું કહેવાય, તે છતાં કોઈ પછાત રહે તો દોષ કોનો? માનો કે હિન્દુ ધર્મે અન્યાય કર્યો, પણ હિન્દુ ધર્મ છોડી દીધા પછી તો અન્યાય ન રહ્યો ને? હજુ પણ કોઈ પછાત રહી જાય તો તેમાં દોષ કોનો? અને મુસ્લિમો તથા પ્રિસ્ટીઓમાં બધા તો પછાત નથી ને! મેમણ, હોરા, ખોજા વગેરે ઘણા સમૃદ્ધ લોકો છે, તો બીજી તરફ સૈયદ વગેરે પણ પછાત નથી. જે ખરેખર પછાત છે તેમને બક્ષીપંચમાં સમાવ્યા જ છે. જેમ કે પીંજારા વગેરે. હવે સમૃદ્ધને પણ મતબેન્ક તરીકે સતત અનામતની લાલચ

આપતા રહેવી એ રાષ્ટ્ર-વિભાજક કુટિલ રાજકારણ જ કહેવાય.

ઓંધુ સરકારે મુસ્લિમો માટે પાંચ ટકા અનામત માન્ય કરી તો સુપ્રીમ કોર્ટે તેને ફળાવી દીધી. માનો કે સુપ્રીમ કોર્ટે પાંચ ટકા અનામત માન્ય રાખી હોત તો તે કોનામાં ઓછી થાત? દલિતોમાં, આદિવાસીઓમાં કે બીજામાં ઓછી કરીને જ મુસ્લિમોને આ અનામત અપાત. શું દલિતો વગેરેને આ માન્ય રહેશે? અત્યારે પણ દલિત બ્રિસ્ટીઓ દલિત અનામતોનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. જેથી ખરા દલિતોને ફટકો પડે છે.

સુપ્રીમ કોર્ટથી હારેલી મતલોભી સરકારે અલ્યુસંખ્યકો માટે પંદરસૂત્રી યોજના બનાવી. હવે અનામત નહીં તો પૈસા આપો. આ વર્ષ માત્ર મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓ માટે જ 80 લાખ શિષ્યવૃત્તિઓ નિર્ધારિત કરાઈ છે. પ્રથમ કક્ષાથી જ પ્રત્યેક મુસ્લિમ છાત્ર માટે શિષ્યવૃત્તિ ચાલુ થઈ ગઈ. ભાણે ન ભાણે, પાસ થાય કે પાસ ન થાય, શિષ્યવૃત્તિ મળતી રહે. આવી સગવડ બીજા કોઈના માટે નથી, માત્ર અલ્યુસંખ્યકો માટે જ છે. જરા વિચારો કે એક જ કક્ષામાં બહુમતીનો વિદ્યાર્થી પ્રતિભાશાળી હોય તો પણ તેને શિષ્યવૃત્તિ ન મળે, પણ અલ્યુસંખ્યકનો ઠોઠ વિદ્યાર્થી હોય તો પણ શિષ્યવૃત્તિ મળે. હિન્દુ છોકરા ઉપર કેવી અસર થાય? હિન્દુ હોવાનો તે દંડ ભોગવી રહ્યો છે અને અલ્યુસંખ્યક હોવાનો પેલો લાભ મેળવી રહ્યો છે. જેને પાંચ-દશ બાળકો ભણતાં હોય તેને તો એટલી શિષ્યવૃત્તિઓ મળે કે નોકરી-ધંધો જ ન કરવો પડે. હવે ગરીબ કે ઢીલી ધાર્મિકતાવાળો બહુસંખ્યક છોકરો ધર્માત્મરાણ કરીને અલ્યુસંખ્યક થઈ જાય તો તેને અલ્યુસંખ્યકના લાભ મળવા શરૂ થઈ જાય. આ રીતે લાંબા ગાળે અલ્યુસંખ્યક બહુસંખ્યક થઈ જાય અને બહુસંખ્યક અલ્યુસંખ્યક થઈ જાય. આ લાંબા ગાળાની કુટિલ યોજના છે. વળી સરકારે એવું પણ નક્કી કર્યું છે કે જે કોઈ દલિત કે આદિવાસી વગેરે ધર્માત્મરાણ કરે તો પણ તેને મળતા લાભો ચાલુ રહે, જેથી હવે ધર્માત્મરાણની કોઈ રોકટોક નહીં રહે. સરકારી બજેટના 80 ટકાથી પણ વધારે પૈસા સવર્ણ બહુસંખ્યકોમાંથી આવે છે અને તેનો એક ટકો પણ સવર્ણ બહુસંખ્યકો માટે સીધો વપરાતો નથી. બહુસંખ્યકો – સવર્ણો – માટે કોઈ જ યોજના નથી. પછીત તો સવર્ણોમાં પણ ઘણા છે. બ્રાહ્મણો, દરબારો, વાણિયા કે પટેલોમાં મોટો વર્ગ દરિદ્ર છે, પણ તેમના માટે કશું જ નહીં. કેન્દ્રમાં બેઠેલી સરકારની લાંબા ગાળાની યોજના છે કે બહુસંખ્યકોમાં જે દુર્બળ વર્ગ છે તેને અલ્યુસંખ્યક બનાવી દેવો. અલ્યુસંખ્યકો માટે એટલાં બધાં આકર્ષણો ઊભાં કરો કે લોકો ભણવા, નોકરી-ધંધા, મકાન, વિદેશ વગેરે બધી બાબતોમાં લાભ મેળવવા અલ્યુસંખ્યક થઈ જાય, જેના પરિણામે અલ્યુસંખ્યકો બહુસંખ્યકો થઈ જાય અને બહુસંખ્યકો અલ્યુસંખ્યક થઈ જાય. સૌથી વધુ કરુણ અને દુઃખદ બાબત તો એ છે કે મોગલો જેમ માનસિંહ, જયસિંહ જેવા રાજપૂત રાજાઓ દ્વારા હિન્દુ રાજાઓને હરાવીને ખંડિયા બનાવતા હતા તેમ આ કપટયોજના પણ હિન્દુ સત્તાલોભી નેતાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહી છે.

આવા સમયમાં આવી યોજનાઓને પડકાર આપીને માત્ર રાષ્ટ્રીય યોજના ચલાવી શકવાની ક્ષમતા કોઈનામાં હોય તો તે માત્ર મોદીમાં જ છે.

ગુજરાતના દશ વર્ષના શાસનકાળમાં મોદીએ આ કરી બતાવ્યું છે. આ શાસનકાળમાં માત્ર હિન્દુઓ જ નહીં પણ મુસ્લિમો પણ સુખી થયા છે. કદી તોફાનો થયાં નથી. લોકો શર્પિથી જીવન જીવે છે અને વિકાસ તો સૌને ઈધર્થા આવે તેવો થયો છે.

આ ત્રણ દિવસના ઉપવાસનું સૌથી મોટું જમાપાસું એ રહ્યું કે મોદીએ પોતાના કટુ આલોચક અને પ્રખર વિરોધીઓ માટે એક કટુ શબ્દ કહ્યો નહીં. મોદીએ ધાર્યું હોત તો ઈન્ટનો જવાબ પથ્થરથી આપ્યો હોત. ભગવાને તેમને એવી સરસ્વતી આપી છે કે હાડોહાડ વેતરી નાખે. પણ એક પણ શબ્દ તે બોલ્યા નહીં. તે જ પ્રત્યક્ષ મહાનતા કહેવાય. મદમસ્ત હાથીની અદાથી તે ચાલતા રહ્યા. આજુબાજુ કોણ ગાળો દે છે તેની નોંધ પણ ન લીધી. ધન્ય છે સહનશક્તિને. અમદાવાદના મીડિયાએ કોઈ અગમ્ય કારણસર એટલું બધું વિરુદ્ધમાં લખવા માંડયું છે કે મોદીને ખરાબ ચીતરવા જતાં પોતે જ ખરાબ ચીતરાઈ ગયા છે. લોકો ધિક્કારતા થઈ ગયા છે અને મીડિયા પ્રભાવહીન થઈ ગયો છે.

અમે હવે દિલ્બુગઠ પાર કરીને પરશુરામ-કુંડ જઈ રહ્યા છીએ. તિનુંસુખિયાની રેલના પાટો સમાનાંતર ચાલી રહ્યા છે. ગાડ વનરાજ છે

પણ સમૃદ્ધિ નથી. મકાનો બધાં વાંસની સાદડીનાં બનેલાં સાદાં છે. એક સેનાપતિની પ્રતિમા ગઈ. અહોમ પ્રજા યોદ્ધા પ્રજા હતી. તેણે ઘણા સેનાપતિઓ પેદા કર્યા છે. તિનસુખિયા પાર કર્યું. અજિતે અહીંથી રસગુલ્બાં લીધાં. પરશુરામ-કુંડમાં સૌને આપવાનાં છે.

આ તરફની સ્વીઓની ખાસ વિશેષતા એ છે કે દરેકના હાથમાં છત્રી ઓઢેલી હોય. મજૂરાણો પણ છત્રી ઓઢે છે, જેથી ચહેરા ઉપર તડકો ન લાગે. ગુજરાતમાં થોડા સમયથી સ્વીઓ ચહેરો ઢાંકિને માત્ર આંખો જ દેખાતી રાખીને સ્કૂટર ઉપર ફરતી દેખાવા માંડી છે. આમ ભૂતકી જેવા દેખાવું તેના કરતાં છત્રી ઓઢીને ચાલવું સાંચું.

તિરુપતિ તો ગરમાગરમ જલેખી પણ લઈ આવ્યા. લોકોને ખાવાની મજા પડી. પ્રવાસમાં ઉદાર માણસો હોવા જોઈએ જે ખાય અને ખવડાવે. લુખ્ખા-કંજૂસ માણસો પ્રવાસને ફિક્કો બનાવી નાખતા હોય છે.

અમે પરશુરામ-કુંડ તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ. કદાચ આસામનું આ છેલ્લું તીર્થ હશે. સ્વીઓ ભલે કાળીમેંશ જેવી હોય તોપણ છત્રી તો ઓઢી જ હોય. તડકો લાગવાથી ગોરાં કાળાં થાય, પણ કાળાં હવે શું કાળાં થવાનાં હતાં? પણ ના, ઘણાને ખબર નહીં હોય. કાળાંને પણ ચમક હોય. તડકો આ ચમકને ખાઈ જાય. તેથી કાળી સ્વીઓ પણ છત્રી ઓઢે છે. અને સ્વીઓ તો રૂપગુલામ હોય છે, અર્થાતું તેને હંમેશાં પોતાના રૂપની ચિંતા રહ્યા કરતી હોય છે, તેથી તો સૌંદર્યની બધી જાહેરાતો સ્વીલક્ષી હોય છે.

એક નગરના મધ્યમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. એક ચોકમાં એક દૂબળું-પાતળું પૂતળું જોયું. વાળ વેરવિખેર અને કપડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં. મને થયું કે નક્કી આ કોઈ કવિ હોવો જોઈએ. તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે ખરેખર તે કવિ જ હતા. કવિઓ ધૂની અને ‘મૂડી’ હોય છે. તે પોતાના વચ્ચેપરિધાનની ભાગ્યે જ પરવા કરતા હોય છે. બધું જ અસ્તવ્યસ્ત. પણ લોકોને ધન્યવાદ આપવા જોઈએ કે તેમણે કોઈ કવિ-સાહિત્યકારનું પૂતળું મૂક્યું. આપણો ત્યાં નર્મદ-દલપતરામ-નહાનાલાલ કે ગોવર્ધનરામનાં પૂતળાં કેટલાં મુકાયાં હશે? ભગવાન જાણો. અત્યારે તો બધા ચોક રાજનેતાઓએ ઘેરી લીધા છે અને તે પણ એક જ વંશના કે એક જ કોમના. પૂતળું મૂકૃતાં પહેલાં બે તત્ત્વો જોવાં જોઈએ: 1. તેની લોકચાહના અને 2. તેની કારકિદ્દી.

કોલેજોમાં ભણવા જનારી યુવતીઓએ સાડીનો એકસરખો ડ્રેસ પહેર્યો છે. બધી વ્યવસ્થિત લાગે છે. કયાંય કશું બેહૂદું વર્તન દેખાતું નથી.

ફરી પાછા અમે આસામમાંથી અરુણાચલમાં પ્રવિષ્ટ થયા છીએ. પરશુરામ-કુંડ અરુણાચલપદેશમાં છે, રોડ સારા નથી. આ પ્રદેશમાં પણ 370 જેવી કલમ છે, અર્થાતું ગમે તે ભારતીય અહીં વસી શકતો નથી. આવો નિયમ નાગાલેન્ડ, મિજોરમ વગેરે પ્રદેશોમાં પણ છે જ, જે જરૂરી છે. કાશ્મીરમાંથી 370મી કલમ હઠાવવાનું જે ચલાવી રહ્યા છે તે યોગ્ય નથી. રાજકીય પ્રૌઢ્તાનો અભાવ જ કહેવાય. ભારત ગણરાજ્ય છે. ગણરાજ્યોમાં પ્રત્યેક ગણની પોતાની આગવી પરિસ્થિતિ હોય તેને સાચવવી જરૂરી છે. તો જ ગણરાજ્ય ટકી શકે.

હવે ઘનઘોર ગીચ જંગલ પસાર થઈ રહ્યું છે. વસ્તી ઘણી ઓછી છે. બહારની વસ્તીને વસવાની છૂટ ન હોવાથી અહીં પચરંગી વસ્તી નથી. બધી એકસરખી છે. આસામમાં પચરંગી વસ્તી થઈ જવાથી ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે જે અહીં નથી.

હવે અમે પર્વતની ચઢાઈ ચઢી રહ્યા છીએ. લ્યો ત્યારે કુંડ પહોંચી ગયા. અહીં પૂર્વનો કુંભમેળો ભરાય છે ત્યારે ઘણી વસ્તી એકઠી થાય છે. એવી માન્યતા છે કે જો મકરસંકંતિના દિવસે અહીંના કુંડમાં સ્નાન કરવામાં આવે તો બધાં પાપ ધોવાઈ જાય છે. શ્રદ્ધાળુઓ સ્નાન માટે પડાપડી કરતાં હોય છે. યાદ રહે, તાર્કિકોના મેળા નથી હોતા, શ્રદ્ધાળુઓના મેળા હોય છે.

પરશુરામ-કુંડની પૌરાણિક કથા જાણવા જેવી છે. જમદાનિન નામના ઋષિ હતા. તેમને રેણુકા નામની પત્ની હતી. રોજ સંધ્યા કરતી વખતે રેણુકા પુષ્પાદિ લેવા રેણુકાતાલ જતી. એક દિવસ તેણે રેણુકાતાલમાં ગાંધર્વરાજ ચિત્રરથને અપ્સરાઓ સાથે નગન થઈને જળકીડા કરતો જોયો. તેનું મન વિચલિત થઈ ગયું. જળકીડા અને તે પણ નગનવસ્થામાં થતી હોય તો અતૃપ્ત સ્વીઓ અને પુરુષો પણ વિચલિત થઈ શકે છે, તેથી પશ્ચિમી લોકોએ બાથરૂમ બનાવ્યા હશે. આપણો ત્યાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કયાંય બાથરૂમની ચર્ચા આવતી નથી.

નદીસનાનની વાતો આવે છે. મુસ્લિમો હમામ લાવ્યા, પાયખાનાં લાવ્યા, અંગ્રેજો બાથરૂમ-ટોઇલેટ લાવ્યા. એવું કહી શકાય કે ગાંધીજીને અપ્સરાઓની જળકીડા જોવામાં રેણુકા સમયનું ભાન ભૂલી ગઈ. જાહેરમાં પ્રેમકીડા ન કરાય, તેથી લોકો વિચલિત થાય. આ મર્યાદા છે. ભોજન, ભોગ અને ભજન એકાંતમાં જ શોભે. જ્યારે રેણુકા બહુ મોડી આશ્રમે પાછી આવી ત્યારે જમદારિનો કોપ ભડકી ઊઠ્યો. તેણે કારણ પૂછ્યું તો રેણુકાએ બધું સાચેસાચું કહી બતાવ્યું. પતિ-પત્નીની આત્મીયતા સત્ય વાણી અને સત્ય વ્યવહારથી રહે છે. કોધાવેશમાં જમદારિએ પુત્રોને રેણુકાનું માથું કાપી નાખવાનો હુકમ કર્યો. પણ કોઈ તૈયાર ન થયું. અંતે પરશુરામ તૈયાર થયો. તેણે માતાનું માથું કાપી નાખ્યું. આજ્ઞાપાલન કરવાથી જમદારિ પ્રસન્ન થયા અને પરશુરામને વરદાન માગવા કર્યું. પરશુરામે વરદાન માગ્યાઃ

1. મારી માતા રેણુકા ફરી સજીવન થાય અને આ ઘટનાને ભૂલી જાય.

2. હું યુદ્ધમાં કદી હારું નહીં.

પરશુરામ બ્રાહ્મણ યોદ્ધા છે.

આ કથા મિથ છે. ખરેખર આવું બન્યું હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. પણ અહીં સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પિતાની આજ્ઞાના પાલનનો છે. ન ગમતી આજ્ઞાનું પણ પાલન કરી બતાવે તે સાચો પુત્ર કહેવાય. વળી પરશુરામ યોદ્ધો છે. યોદ્ધા તો હંમેશાં આજ્ઞાધારક જ હોવા ઘટે. વાત પૂરી થઈ.

પણ પછી પરશુરામને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો. તેમણે માતૃહત્યા-પાપનું પ્રાયશિષ્ટ માંગ્યું, તો જન્મદારિએ અહીં બ્રહ્મકુંડમાં તપસ્યા કરવાનું કર્યું. પરશુરામે અહીં આવીને ઘોર તપસ્યા કરી. ત્યારથી આ બ્રહ્મકુંડ પરશુરામ-કુંડ થઈ ગયો છે. હજારો લોકો પાપ ધોવા માટે અહીં આવે છે અને દૂબકી મારે છે. શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલે પોતાની માતાનાં અસ્થિ પદ્ધરાવ્યાં. તિરુપતિએ વિધિ કરાવી.

કુંડ પર્વત ઉપર છે તેથી અમે કેટલાક નીચે જ બેસી રહ્યા. જે સશક્ત હતા તે બધા ઉપર ગયા. નીચે સ્વામી હરિશરણાદાસજીની નાની જૂપડી છે. ત્યાં ખુરશી નાખીને બેઠા. ખૂબ સારો સત્સંગ કર્યો. ખરેખર સંત નિર્લોભી હતા. તેમણે દહીં ભાગીને છાસ બનાવડાવી અને અમને પિવડાવી. અમે પણ અમારું ભાથું વહેંચ્યું. જગદીશભાઈ તથા અજિતે મળીને હજાર-હજાર રૂપિયા આપ્યા. “ત્યારે ત્યાં આગે” થયું. તેમની કશી માગણી ન હતી તેથી આપવાનું મન થયું. ખૂબ પ્રેમથી વિદાય લીધી. તેમનો આજ્ઞાકારી શિષ્ય સેવા કરતો જ રહ્યો. નીચે આવીને બધાને રસગુલ્બાં ખવડાવ્યાં. બધાં યાત્રાળુઓને પણ આપ્યાં. સૌ ખુશ-ખુશ થઈ ગયાં. અમે સૌ દિલ્લુગઢ જવા રવાના થયા. માર્ગમાં એક પર્વત ઉપર ભવ્ય બૌદ્ધ સ્તુપ દેખાયો, પણ અમારાથી જઈ શકાય તેમ ન હતું. દૂરથી જ દર્શન કરી લીધાં. ફરી પાછું પેલું કવિનું પૂતળું આવ્યું. તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે તે અહીંના કવિ લક્ષ્મીનાથ બેજબરુઆનું પૂતળું છે.

ટ્રાફિક વધી ગયો છે. જેમતેમ કરીને અમે ફરી પાછા દિલ્લુગઢની હોટલે આવી ગયા. ટી.વી. જોવાની સૌને ઉત્સુકતા હોવાથી બધા ટી.વી. સામે પહોંચ્યો ગયા. મોદીનાં દશ્યો ચાલી રહ્યાં છે. ગુજરાતી સિવાય હિન્દી ચેનલોએ પણ ખૂબ પ્રતિસાદ આપ્યો છે.

તથિયને રસોઈ બનાવી અને બધા જમ્યા. થોડો સત્સંગ કર્યો. અત્યારે તો મોદીની જ ચર્ચા પ્રધાન થઈ ગઈ છે.

હમણાંહમણાં ત્રણ ઉપવાસોએ દેશને ઝકઝોરી દીધો છે. પ્રથમ શ્રીરામદેવજીના ઉપવાસ થયા જેને અડધી રાત્રે સરકારે કૂરતાથી કચડી નાખ્યા. બીજા શ્રી અન્ના હજારેના ઉપવાસ થયા. સરકાર અન્નાની સાથે પણ રામદેવવાળી કરવા માગતી હતી, પણ અન્નાની ચોકસાઈ અને જનતાનું પ્રચંડ સમર્થન જોઈને સરકાર હિંમત ન કરી શકી. અન્નાના ઉપવાસને જેટલું લોકસમર્થન મળ્યું તેટલું ગાંધીજીના સમયમાં પણ જોવા મળ્યું ન હતું. તે પછી હવે શ્રી નરેન્દ્ર મોદીના ઉપવાસે ચક્કાર જમાવી દીધી છે. સમર્થનમાં અને વિરોધમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મોદી જ મોદી છે. મોદીના ઉપવાસ માત્ર સદ્ભાવ માટે છે તોપણ વિરોધીઓ વિચલિત થઈ ગયા છે. મોદી બળવાન બને તે તેમને ગમતું નથી એટલે આંખો મીંચીને મોદીનો વિરોધ કરતા રહે છે.

11 કોહિમા

રાજની સફળતા-નિષ્ફળતાના ત્રણ માપ-દંડ હોય છે:

1. તેના શાસનકાળમાં રાજ્યની સીમા વિસ્તરી કે ઘટી?
2. તેના શાસનકાળમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા કેવાં રહ્યાં?
3. તેના શાસનકાળમાં રાજ્ય સમૃદ્ધ બન્યું કે દરિદ્ર બન્યું?

આ ત્રણનો જવાબ હક્કારાત્મક આવે તો સમજવું કે શાસક કુશળ અને સફળ રહ્યો, પણ જો નકારાત્મક જવાબ મળે તો સમજવું કે શાસક નિષ્ફળ રહ્યો.

અંગ્રેજોએ લગભગ 200 વર્ષ સુધી ભારત ઉપર શાસન કર્યું. આ કાળમાં તેમણે ભારતની સીમા દૂરદૂર સુધી વિસ્તારી દીધી. ઘણાને ખબર નથી પણ અરુણાચલ, નાગાલેન્ડ, મિજોરમ વગેરે પ્રદેશો અને આંદામાન-નિકોબાર, લક્ષ્ણીપ જેવા ટાપુઓ અંગ્રેજોએ ભારતને જોડી આપ્યા છે. તેમનું માત્ર આટલું પ્રદાન જ સમજીએ તોપણ તેમનો આભાર માનવો જોઈએ. આ પ્રદેશોનું મૂળરૂપ જળવાઈ રહે એટલા માટે તેમને 370મી કલમ જેવી બંધારણીય વ્યવસ્થા જરૂરી હતી અને છે. રાજનીતિની અપરિપક્વતાથી કેટલાક લોકો આવી કલમો કાઢી નાખવાનાં આંદોલનો કરે છે જે અયોગ્ય છે.

આજે તા. 20-9-2011 છે અને અમારે 380 કિ.મી.નું પર્વતીય અંતર કાપીને નાગાલેન્ડની રાજ્યાની કોહિમા પહોંચવાનું છે. નાગાલેન્ડ વિશે થોડી માહિતી જાણીએ. નાગાલેન્ડનું ક્ષેત્રફળ 16579 વર્ગ કિ.મી. છે. નાગાલેન્ડની જનસંખ્યા લગભગ 20 લાખ જેવી છે. નાગાલેન્ડમાં પ્રતિ વર્ગ કિ.મી. 119 માણસો રહે છે. નાગાલેન્ડમાં વસ્તીવધારો માત્ર અડધો ટકો જ છે. નાગાલેન્ડમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ 80% છે. નાગાલેન્ડની સરકારી ભાષા દ્યાલિશ છે. બાકી જાતિવાર બીજી બોલીઓ બોલાય છે.

નાગાલેન્ડમાં 15 આદિજાતિઓ રહે છે. જેમ કે નાગા, કૂકી, અંગામી, ચાખેસંગ, ચંગ, બિઆમ્ની-ઉંગન, લોથા, કોન્પાક, ફોમ, રેંમા, સુમી, સંગતા, યિમચુંગર, ઝોલિઅન્ગ, પોચુરી વગેરે.

આ બધી જાતિઓ જુદાજુદા ભાગોમાં રહે છે. પહેલાં આ જાતિઓ અંદરોઅંદર લડી મરતી. અહીં ખૂંખાર યુદ્ધો થતાં, વિજેતાઓ સ્વીઓના ઉપર પણ વિજ્ય મેળવતા. બહુ મોટી અંધાધૂંધી ચાલતી રહેલી. વનમાં જંગલી હિંસક પ્રાણીઓ જેવું જ જીવન જીવતા હતા. અહીં કોઈનું પણ રાજ્ય ન હતું. પહેલાં અહીં પ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ આવવા લાગ્યા પણ માણસખાઉ જંગલી લોકો તેમને મારીને ખાઈ જતા. એક પણી એક પાદરીઓ આવતા રહ્યા અને બલિદાન આપતા રહ્યા. અંતે તે જીત્યા. લોકો તેમની વત સાંભળતા થયા. પ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર શરૂ થયો. ધીરેધીરે પૂરા નાગાલેન્ડમાં પ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાઈ ગયો. હવે આજે અહીં ઉત્તર-પૂર્વનું સૌથી મોટું અને વિશાળ ચર્ચ છે. લોકો વ્યવસ્થિત જીવન જીવી રહ્યા છે. એક પ્રશ્ન થાય કે પ્રિસ્તી ધર્મ અહીં ન આવ્યો હોત તો અહીંના વેક્યુમને કોણ ભરત? કદાચ બૌદ્ધ કે મુસ્લિમો જ ભરી શકે, આપણે તો નહીં જ. જે પાદરીઓએ તથા નન્સે અહીં બલિદાનો આપ્યાં છે તથા સેવા કરી છે તેની કદર થવી જોઈએ અને આપણે આવું નથી કરી શકતા તેનું દુઃખ થવું જોઈએ. કદાચ આ પ્રદેશ મુસ્લિમ થઈ ગયો હોત તો જે શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસ થયો છે તે ન થયો હોત. ધર્મ જીવનપદ્ધતિ આપે છે અને જીવનપદ્ધતિથી લોકો સુખી-દુઃખી થતા હોય છે પણ પ્રિસ્તી હોવાના કારણે તથા બિનન્વંશ હોવાના કારણે અહીંના અમુક લોકો ભારતને પોતાનો દેશ માનતા નથી. તે સ્વતંત્ર દેશ માગે છે. તેનું ક્ષેત્રફળ, વસ્તી અને આવક જોતાં તે સ્વતંત્ર રહી શકે નહીં. તેની ચારે તરફ અન્ય પ્રદેશોની ભૂમિ છે. એટલે કદાચ ભારતમાંથી મુક્ત થાય તો ચીન-બર્મા જેવાં બીજાં પાડોશી રાજ્યો તેને હડપ કરી શકે છે. એટલે જે શક્ય નથી તેના માટે આ લોકો ચળવળ ચલાવી

રહ્યા છે. તેમની ચળવળ ખૂંખાર અને હિંસક છે. આપણી સેના ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે. એવું લાગે છે કે આ પ્રશ્નનો કોઈ ઉકેલ જ નથી. કાશમીર, લદ્દાખ, અરુણાચલ, નાગાલેન્ડ, મહિષપુર, ત્રિપુરા વગેરે પ્રશ્નો દુર્બળ શાસકોથી ઉકેલાવાના નથી. આ બધું સળગતું જ રહેવાનું છે. પરાક્રમ અને મુત્સદીઝીરી વિના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ન થઈ શકે. સરકારમાં બંનેનો અભાવ દેખાય છે. એવું લાગે છે કે પરાક્રમ અને મુત્સદીઝીરી સરદારસાહેબ સાથે લઈ ગયા છે.

અમે નાગાલેન્ડ જઈ રહ્યા છીએ. સવારનો પહોર છે. આ બધા પ્રદેશો નારીપ્રધાન છે. અહીં નારી પુરુષસમોવડી જ નથી, પુરુષ કરતાં સવાઈ છે. બધો ધંધો-વ્યાપાર, મહેનત-મજૂરી સ્વીઓ જ કરતી દેખાય છે. પુરુષો બાળકો સાચવે છે અને દાડું પીએ છે. પણ રાજ્યસત્તામાં તો પુરુષોની જ પ્રધાનતા દેખાય છે. અત્યારે સ્વીઓ મોટીમોટી ટોપલા જેવી હેટ પહેરીને ખેતરોમાં કામ કરવા જઈ રહી છે.

હમણાં જ વિશ્વકર્માની જ્યંતી ગઈ છે. તેમની માટીની બનાવેલી સુંદર પ્રતિમાઓ લોકો પાણીમાં પદ્ધરાવતા નથી પણ કોઈ વૃક્ષ નીચે મૂકી દે છે. આવી મૂકેલી પ્રતિમાઓ અવારનવાર જોવા મળે છે.

હવે રસ્તો સારો આવ્યો છે. બંને તરફ ચાના લાંબા બગીચાઓ છે. એક મોટી નદી પાર કરી અમે ગોલાઘાટ પાર કરી રહ્યા છીએ. આ નદી નાગાલેન્ડથી આવીને બ્રહ્મપુત્રામાં ભણે છે.

બપોર થયો છે. એક જગ્યાએ ગરમ પાણીના કુંડ આવ્યા. અહીં બેસવાની સારી વ્યવસ્થા છે. બધા બેઠા અને બપોરનું કટકબટક કરી લીધું. બપોરે અમે જમતા નથી તેથી સારું રહે છે. વિશાળ તળાવમાં ગરમ પાણીનાં બુડબુડિયાં થઈ રહ્યાં છે. લોકો દૈવી ભાવના કરીને સ્નાનાદિ કરે છે. ધર્મ ભૌતિક વિજ્ઞાન કરતાં શ્રદ્ધાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. અમે ફરી પાછા ગાડીઓમાં ગોઠવાયા. બંને તરફ ગીય વનરાજિ છે તોપણ ગુજરાત કરતાં પણ વધુ ગરમી પડી રહી છે. આ દેવવાણી-નદી છે અને તેના કિનારે દેવવાણીમંદિર પણ છે. પોલીસચોકી આવી છે. બધાં કાગળિયાં જોયાં, બધું ઠીક હોવાથી તરત જ જવા દીધા. કશી દક્ષિણા ન માગી. આ સારો અનુભવ કહેવાય.

હવે અમે નાગાલેન્ડની સીમા ઉપર આવી ગયા છીએ. બધાં કાગળિયાં ચેક કર્યા. કશી જ ઝંડટ વિના જવા દીધા. પરમીટ વિના જવાતું નથી. બધી પરમીટો છે. કશું કડક ચેકિંગ ન થયું.

હજુ સમતળ જમીન છે અને રસ્તા સારા છે. નાગાલેન્ડનું મહાત્વનું નગર અને હવાઈમથક દિમાપુર પાર કર્યું. અહીં પુષ્ટ ઈમારતી લાકું થતું હોવાથી ફર્નિચરનો ધંધો ખૂબ જામ્યો છે વાંસ પણ ઘણા થતા હોવાથી વાંસની વસ્તુઓ પણ ઘણી બનાવેલી તૈયાર દીવાલો મળે છે. જે માપ પ્રમાણે ગોઠવી દો એટલે ઘર ઊભું થઈ જાય. આપણે ત્યાં વાંસદા-ધરમપુર, ડાંગ વગેરે પ્રદેશોમાં વાંસનાં ઘર બનાવાય છે, પણ તે આખા વાંસ ઊભા કરીને પઢી લીપણ કરીને થાય છે, જ્યારે અહીં વાંસની ખપાટોને જાળીની માફક ગંથીને મજબૂત સાદીઓ બનાવીને ઘર બનાવાય છે.

અહીં કામ કરનારા મજૂરો મોટા ભાગે બિહારી, બાંગલાદેશી અને આસામના લોકો હોય છે. તેમના ચહેરા જુદા જ તરી આવે છે.

હવે પર્વતાળ રસ્તો આવ્યો છે. મંદમંદ વરસાદ શરૂ થયો છે. હવે કોહિમા દેખાવા માંડયું છે. પર્વતમાં 20-25 કિલોમીટર દૂરથી નગર દેખાય છે. પર્વતીય નગર છેક નીચેથી છેક ઊંચાઈ સુધી વસ્યું હોવાથી પૂરું અને સુંદર દેખાય છે.

અમારી સાથે બાવળિયારી ગ્રૂપમાં શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલ પણ છે. તે પોતાનાં માતુશ્રીનાં અસ્થિપુષ્પો છેક અહીં સુધી સાચવીને લાવ્યા છે. તેમણે બહુ જ શ્રદ્ધાથી પરશુરામ-કુંડ આગળ અસ્થિકૂલો પદ્ધરાબ્યાં, હવે પટેલ બ્રહ્મભોજન કરાવવાના છે. અમારી સાથે પટેલોની પ્રધાનતા છે જેથી અવારનવાર પટેલ બ્રહ્મભોજનનો કાર્યક્રમ થતો રહે છે. કેટલાક જમાડવા માટે જન્મ્યા હોય છે તો કેટલાક માત્ર જમવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. સૌસૌનો નાટકીય રોલ હોય છે. પ્રવાસીઓમાં પણ કેટલીક દૂજાણી ગાયો હોય છે અને કેટલીક વરોલ ગાયો હોય છે. વરોલ ગાય કદી ગર્ભ ધારણ કરતી નથી તેથી દૂધ પણ નથી આપતી. હા, ખાઈપીને હષપુષ્પ થતી હોય છે. લ્યો ત્યારે અમે કોહિમા પહોંચી જ ગયા. કોહિમા નગરનું ક્ષેત્રફળ 3114 વર્ગ કિ.મી. છે. કોહિમાની વસ્તી ચારેક લાખ જેટલી છે. પર્વતમાં વસેલું આ મોટું નગર

કહેવાય. સુંદર અને વ્યવસ્થિત છે.

12-10-2011

નાગાલેન્ડમાં

12

મનુષની બે શોભાઓ હોય છે: 1. તેનું દેહસૌંદર્ય અને 2. તેનું ગુણસૌંદર્ય. બધાને દેહસૌંદર્ય મળ્યું હોતું નથી. જેને નથી મળ્યું હોતું તે લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતા હોય છે. તેને સતત એની ગ્રંથિ રવ્યા કરે છે કે હું કાળો છું, કદરપો છું. સૌંદર્ય સૌને ગમે છે, પણ ક્યાંથી લાવવું? સૌંદર્ય માતા આપે છે. આવા લોકોને જાહેરખબરોવાળા છેતરતા રહે છે. સૌથી વધુ જાહેરખબરો દેહસૌંદર્ય વધારવાની હોય છે અને તે મોટા ભાગે સ્ત્રીઓની હોય છે. સ્ત્રીઓ સૌંદર્યજીવી હોય છે. તે સ્વ-પર સૌંદર્યને વધુ ને વધુ જોયા કરતી હોય છે. દર્પણનો સૌથી વધુ ઉપયોગ સ્ત્રીઓ કરતી હોય છે, દર્પણ સ્વસૌંદર્ય નીરખવા માટે કામમાં આવતું હોય છે અને આંખથી પરસૌંદર્ય જોતી રહે છે. આ તેની કમજોરી જ કહેવાય. સ્વ-પર-સૌંદર્ય જોવામાં તન્મય રહેનારાંને મોહભ્રમ વધુ થતો હોય છે. જોવામાત્રથી મોહ ઉત્પન્ન થાય અને પછી ભૂલ થઈ જાય તેને મોહભ્રમ કહેવાય. પુરુષો પણ આ સ્થિતિથી સર્વથા મુક્ત નથી હોતા, પણ અપેક્ષાકૃત તે મોહભ્રમના ઓછા શિકાર થાય છે. બંનેમાં એક મહત્વનો ફરક પણ છે. પુરુષને મોહભ્રમ થવાનું ભાન થતાં જ પાછો વળી શકે છે, પણ સ્ત્રીને મોહભ્રમ થવાનું ભાન થવા છતાં, કરાવ્યા છતાં પણ જલદી પાછી વળી શકતી નથી. તેને સ્ત્રીહઠ કહેવાય. પરિવારે - વડીલોએ આવી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી જોઈએ. વધુપડતી છૂટ વિનાશકારી થઈ શકે છે.

પણ દેહસૌંદર્ય કરતાં બીજું સૌંદર્ય બહુ પ્રબળ છે અને તે છે 'ગુણસૌંદર્ય.' બધા માણસો જેમ રૂપવાન નથી હોતા તેમ બધા માણસો ગુણવાન પણ નથી હોતા. રૂપ તો તરત જ દેખાય પણ ગુણો તરત જ ન દેખાય. ગુણોની ખબર તો લાંબા ગાળાના સહવાસ પછી જ પડે. બધા ગુણોમાં એક 'સંકોચ'-ગુણ પણ છે. ગીતામાં દૈવિસંપત્તિના ગુણો બતાવ્યા છે તેમાં 'દી' ગુણ પણ બતાવ્યો છે. દી એટલે લજા. લજા એટલે સંકોચ. બ્યક્ઝિના સ્વભાવમાં સંકોચવૃત્તિ હોવી જોઈએ. સંકોચ વિનાના લોકો નિર્લજ્જ હોય છે. નિર્લજ્જતા દેહની, વાળીની, વર્તનની દેખાતી હોય છે. ખાનદાન અથવા કુલીન બ્યક્ઝિત કદી નિર્લજ્જ ન હોય. તે સંકોચશીલ હોય. કુલીન પુરુષ કરતાં કુલીન સ્ત્રી હજાર ગણી વધુ પ્રભાવશાળી હોય છે કારણ કે તે સંસ્કારદાત્રી હોય છે. નિર્લજ્જ સ્ત્રી પત્ની તરીકે મળી હોય તો પતિને શાંતિ ન મળે. અને નિર્લજ્જ સ્ત્રી માતા તરીકે મળી હોય તેનાં સંતાનો માતૃગૌરવ ન મેળવી શકે. ખાનદાની અથવા કુલીનતા સલજ્જ હોય છે, નિર્લજ્જ નથી હોતી.

આજે એવું બન્યું કે સવારના ચા-નાસ્તામાં રેસ્ટોરન્ટવાળાએ અમારા માટે કટલેસ બનાવી હતી. અમે બધા ચુસ્ત વેજિટેરિયન છીએ. વેજિટેરિયન ભોજન બહુ સસ્તું પડતું હોય છે. લગભગ 1/3 ખર્ચમાં જ પતી જાય, પણ આ ક્ષેત્રમાં તે દુર્લભ હોય છે. પણ પહેલેથી કડક સૂચનાઓ અપાઈ હોવાથી તથા અમારા બ્યવસ્થાપક ભક્તાજી પૂરી કાળજી રાખતા હોવાથી અમારું કામ ચાલે છે. તો વેજિટેરિયન કટલેસ બહુ જ સ્વાદિષ્ટ બનાવી હતી. મેં તો જિંદગીમાં પહેલી વાર જ આવી કટલેસ ખાદી કહેવાય. મારે પૂછું પડ્યું કે આ કઈ વાનગી છે? પણ બન્યું એવું કે રેસ્ટોરન્ટવાળાએ 30 માણસો માટે 30 મોટી કટલેસ બનાવેલી, પણ જે પહેલા આવ્યા તે તૂટી પડ્યા. પાછળવાળા માટે રહી નહીં. રસાસ્વાદ પણ પ્રબળ આકર્ષણ રાખે જ છે, રસત્યાગ નહીં. રસનો સંયમ હોય, જે લોકો રસત્યાગની વાતો કરે છે તે સુખત્યાગી થઈ જતા હોય છે. આવા લોકોને વાનગીઓથી કશી લેવાઢેવા ન હોય, માત્ર પેટ જ ભરી હેવાનું, જેમ ટાંકીમાં ડીજલ ભરે તેમ. ટાંકીને ડીજલના સ્વાદની કશી ગતાગમ નથી હોતી. આ સુખત્યાગ અથવા સુખદોહ કહેવાય. આવું દર્શન વિકાસ ન કરી શકે. પ્રજા પછાત થઈ જાય. કશીમાં હું પણ ગાંધીજીના અસ્વાદવ્રતના રવાડે ચઢેલો. 11 વર્ષ સુધી માત્ર મગની દાળ અને રોટલી જ ખાદી અને શરીર બગાડી નાખ્યું. પછી મોડેમોડે ભાન થયું કે શરીર માટે બીજી વસ્તુઓ પણ ખાવી જરૂરી છે. પછી બધું જ ખાવા લાગ્યો. શરીર સારું થઈ ગયું. પણ માપનું ખાવું જરૂરી છે. આને સંયમ કહેવાય.

સ્વાદે એવું આકર્ષણ જમાવ્યું કે પાછળવાળા માટે કટલેસ રહી જ નહીં. અમુક લોકો તો કશું બોલ્યા જ નહીં. જે હતું તે ચલાવી લીધું. પણ અમુક લોકોએ ખળભળાટ મચાવ્યો. કેટલાક લોકો ખળભળાટ મચાવવા જ જન્મ્યા હોય છે. તે જ્યાં હોય ત્યાં ખળભળાટ હોય જ. માંડ સાંત્વના થઈ. નજીક રહેવાથી માણસને વધુ સારી રીતે ઓળખી શકતો હોય છે. તેમાં પણ જે લોકોએ કટલેસનાં બહુ વખાજ

કર્યા તેમણે રહી ગયેલાઓને વધુ ઉશ્કેર્યા. સુખ ઈર્ઝા જગાવે છે. સુખવંચિત લોકો સુખી લોકોની હંમેશાં ઈર્ઝા કરતા હોય છે. ઉહાપોહ જગાવનારો જ ન મળે તો નકસલવાદ થઈ જાય. રાજકીય વિરોધપક્ષો પ્રજામાં એક વર્ગની ઈર્ઝા બીજા વર્ગ પ્રત્યે જગાવતા રહે છે. તેને ‘ઈર્ઝામન’ કહેવાય.

હવે અમે નગરદર્શન કરવા નીકળ્યા છીએ. એક સમયે અહીં કોઈનું પણ સામ્રાજ્ય ન હતું. બધી આદિજાતિઓ પોતપોતાના ગ્રૂપમાં પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં રહેતી હતી, પણ પ્રિસ્ટી પાદરીઓ આવ્યા અને ઘણાં બલિદાનો આપ્યા પછી અહીં ધર્મનો પ્રભાવ ફેલાવ્યો. અત્યારે આ પ્રદેશ સંપૂર્ણ પ્રિસ્ટીધર્મા છે. ધર્મસત્તાએ રાજસત્તાનું નિર્માણ કર્યું છે. હિન્દુ ધર્મ ધર્મસામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરી શકતો નથી, કારણ કે તેની પાસે તેવી ઈચ્છા જ નથી. તેની પાસે કોઈ પોપ નથી, કોઈ ધર્મવ્યવસ્થા નથી, તેથી ધર્મઆધારિત રાજસત્તા પણ નથી. કોઈ પરંપરાથી રાજ હિન્દુ ધર્મ હોય તો તેની અસર હોય, પણ તે કાયમી ન હોય. હવે અહીં મોડેમોડે કેટલીક હિન્દુવાદી સંસ્થાઓ પ્રયત્નશીલ થઈ છે. તે લોકોને ખૂબ ધન્યવાદ આપવા ઘટે. ઘણી કપરી પરિસ્થિતિમાં તે કામ કરી રહી છે. આપણને રાજમાર્ગી નહીં ત્યાગમાર્ગી બનાવવાયા છે. રાજત્યાળીને દીક્ષા લેવા પ્રેર્યા છે.

અત્યારે પૂરા ભારતમાં નિર્માણયુગ ચાલી રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં નાનાં-મોટાં પ્રચંડ નિર્માણો થઈ રહ્યાં છે. અહીં પણ ચારે તરફ નિર્માણો જ નિર્માણો થતાં દેખાય છે. આ રાજભવન છે. આમાં રાજ્યપાલ રહે છે. અમારે રાજભવન જોવા જવાનું છે પણ રાજ્યપાલ કોઈ મહત્વના કામમાં રોકાયેલા હોવાથી આજે મુલાકાતીઓનો પ્રવેશ બંધ રખાયો છે. થોડો સમય પ્રતીક્ષા કરીને અમે વિદ્યાય થયા. કોહિમા સુંદર નગરી છે. અમે મુખ્ય બજારમાં પહોંચી ગયા. અહીં દોઢ કલાક વહેલો સૂર્યોદય થાય છે તેથી સાત-આઠ વાગ્યે જ જીવન ધબ્દકતું થઈ જાય છે. બજારમાં ફરતાંફરતાં ભક્તાણ અમને જન્તુમાર્કટમાં લઈ ગયા. અધિધધધ! આ શું? અહીં તો જીવતા સર્પોના ઢગલા કરંડિયામાં પડ્યા છે અને મોટાંમોટાં જીવતાં દેડકાં અમારી સામે ટગર-ટગર જોયા કરે છે. કદાચ તે કહેતાં હશે કે ભાઈસાહેબ, અમને છોડાવો! આ લોકો અમને જીવતાં જ ખાઈ જવાના છે. વીંઠી, કાનખજૂરા વગેરે બધાં જંતુઓ અહીં મળે છે અને ખંજવાળ લાવનારાં મોટાં મોટાં જીવડાં પણ મળે છે. નાની-મોટી છાબડીઓમાં સ્વીઓ વેચવા બેઠી છે, જેમ કુંગળી-બટાકા વેચતી હોય તેમ. આ લોકો કૂતરાનું માંસ પણ ખાય છે. એક ખૂણામાં તે વેચાતું હતું; પણ બાઈ સમજ ગઈ કે આ લોકો લેવા નહીં જોવા આવ્યા છે તેથી બતાવ્યું નહીં. હવે વિચાર કરો કે કોઈ હિન્દુ ધર્મગુરુ અને તેમાં પણ વારંવાર અભડાઈ જતો ગુરુ અહીં શું પ્રચાર કરે! તે પોતે જ ભાગી જાય અને અહીં આવવા બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. આપણે આપણી સાચી હકીકત જાણવી જોઈએ. પેલા પાદરીઓને ધન્યવાદ આપવા જોઈએ કે 500 વર્ષ ઉપર આ લોકો જ્યારે વખ્તો પણ નહોતા પહેરતા ત્યારે કેવા હશે અને કેવું ખાતા હશે! ત્યારે તેમની વચ્ચે રહીને તેમણે આ લોકોને ભણાવ્યા-ગણાવ્યા, આધુનિક બનાવ્યા. આ ખરી તપસ્યા કહેવાય. જોતાં જ ચીતરી અને દયા વછૂટે તેવી માર્કેટ જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા. યાદ રાખો, ઘૃણા ન કરશો, આ પણ ભારત છે, મારો દેશ છે અને મારા જ ભાઈઓ પણ છે. અહીંનું મોટું જમાપાસું એ છે કે આવા પ્રવાસમાં હું 5-10 રૂપિયાની છૂટી નોટો ગરીબોને, બિખારીઓને વહેંચાવા માટે સાથે રાખું હું અને વહેંચું હું, પણ અહીં એક પણ બિખારી ન મળ્યો. બધી નોટો વહેંચાયા વિનાની જ રહી ગઈ. કેટલીક નન્સ પણ આ બધી વાનગીઓ ખરીદતી જોવા મળી. તે પણ સાધ્વીઓ જ છે અને તેમના તપથી આ પૂરો પ્રદેશ પ્રિસ્ટી બન્યો છે.

અમે બજારમાં ફરી રહ્યા છીએ ત્યાં યુ.પી.-બિહાર તરફના થોડાક મજૂરો મળી ગયા. બધા પગે લાગ્યા. “અરે! સ્વામીજી, આપ યહાં કહાં સે!” તેમને નવાઈ લાગ્યી. ઘણી વાતો કરી. એક દુકાનમાં સરસ છતીઓ વેચાતી હતી. ગેંજ માટે એક સારી છતી લીધી. પૈસા પોપટલાવે આપ્યા. સંતોકી એક પાઉચ લઈ આવ્યા. મોટ ભાગના દુકાનદારો અન્ય પ્રાંતના હોય છે. નાગાઓ હજી બરાબર બાપાર કરી શકતા નથી.

ફરતાંફરતાં અમે નાગા પદ્ધતિનું ગામ જોવા પહોંચ્યા. સેંકડો વર્ષ પહેલાં જ્યારે અહીં કોઈનું પણ રાજ્ય ન હતું ત્યારે લોકો કેવી રીતે રહેતા તે બતાવ્યું છે. જતિ પ્રમાણે મકાનો બંધાતાં જેથી મકાન જોઈને જ ખબર પડી જાય કે આ કર્દ જતિનું છે. બધાની આકૃતિઓ જુદીજુદી છે. નૃત્ય તો ખરાં જ. હથિયાર બનાવે છે. સાંદરીઓ વણે છે. અર્ધનગ્ન દશામાં રહેતાં હતાં. કેટે ઘણી બાંધતાં હતાં જેથી

નગરતા ઢંકાઈ જ્ય. હારેલા શત્રુઓની ખોપરીઓ પોતાના ગામમાં લટકાવતા અને ગૌરવ લેતા. પ્રત્યેક મકાનનું દ્વાર ખોપરીઓના તોરણથી શોભતું હોય.

હવે અમે વોર કબ્રસ્તાન જોઈ રહ્યા છીએ. જ્યારે બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું હતું ત્યારે જાપાનીઓ છેક અહીં નાગાલેન્ડ સુધી પહોંચી ગયા હતા. તેમની સાથે ભયંકર યુદ્ધ થયેલું જેમાં જે ભારતીય સૈનિકો મરાયા હતા તેમની યાદમાં આ કબ્રસ્તાન છે. એક સરસ વાત લખી છે. મોટા ભાગની કબરો અંગેજ સૈનિકોની હતી:

“તમારી આવતી કાલ સુધારવા માટે અમે અમારો આજનો દિવસ બલિદાન માટે અર્પણ કરીએ છીએ.”

આજાદી બલિદાન વિના મળતી નથી અને કદાચ મળે તો ટકતી નથી. પ્રજામાં બલિદાન આપનારાઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તેના ઉપરથી તમે તેની આજાદીની કલ્યાણ કરી શકો છો. હરણાં-સસલાં કદી બલિદાન નથી આપતાં, હા તે શિકાર થાય છે. જે મારીને મરે કે મારવા માટે મરે તે બલિદાન કહેવાય. અહીં ત્રિસ્તરીય કબ્રસ્તાન બનાવેલું છે, જેમાં પ્રત્યેક ઓફિસરની તકતી લગાવેલી છે. મોટા ભાગે તે ગોરાઓની છે, કારણ કે આપણો તો અનિનાષ હોય એટલે કશી યાદગાર કબર વગેરે ન હોય. સૌથી સારી વાત એ છે કે પ્રત્યેક સૈનિક પોતાનો એક સંદેશ લખ્યો છે, જે બહુ જ પ્રભાવશાળી છે. આ ભૂમિની રક્ષા કરવા કેટલા બધા ગોરા સૈનિકોએ અહીં બલિદાન આપ્યું હતું તે જાહીને માન થાય છે. ઘણા સૈનિકો તો 19-23-25-28 વર્ષના જ હતા. કબ્રસ્તાન સ્વરદ્ધ અને સુંદર વ્યવસ્થિત છે.

અમે બધા એક ગામ જોવા રવાના થયા. આજે અજિત શાહે સૌને આઈસકીમ ખવડાબ્યો. કારણ પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે તેમના ધર્મપત્ની મીનાબહેનની જન્મતિથિ હતી. વર્ષગાંઠ ઉજવવી એ પણ પોતાની નહીં, પત્નીની એ લહાવો જ કહેવાય. પતિ-પત્ની વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ હોય તો જ પત્નીની ગેરહાજરીમાં વર્ષગાંઠ ઉજવવાય. જો પ્રેમ ન હોય તો મૃત્યુતિથિ ઉજવવાની મનોમન તૈયારી ચાલે. રસ્તો બહુ જ ખરાબ છે. રોડ બહુ જ ખરાબ છે. મજૂરો રોડ બનાવી રહ્યા છે. હું સૌને બિસ્કિટનાં પોકેટ આપતો રહું છું. બહુ જ ખુશ થાય છે. આ સ્વતંત્ર નાગાલેન્ડની ચળવળમાં શહીદ થયેલ વ્યક્તિનું સ્મારક છે. આવાં સ્મારકોને સરકાર ચલાવી લે છે. ખરેખર તો તે ચળવળ ભારત સરકાર સામે જ હતી, તોપણ આવાં ઘણાં સ્મારકો રચેલાં જોવા મળે છે જે સુરક્ષિત છે. આ ચળવળમાં 46 લોકો શહીદ થયેલા તેમનાં નામ સાથે આ સ્મારક છે. લોકો આજે પણ તેમને પુષ્પ ચઢાવે છે, કારણ કે આજે પણ નાગાલોકો સ્વતંત્ર થવા ચળવળ ચલાવી રહ્યા છે. આપણો નથી તો ચીન-રશિયાની માફક ચળવળને કચડી શકતા કે નથી પ્રેમ જીતી શકતા, એટલે સતત ચળગતો પ્રશ્ન ચાલુ રહે છે. સરદારસાહેબ પછી આપણો માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો છે અને તે સિક્કીમને ભારતમાં ભેળવી દીધું છે. આ બદલ ઇન્દ્રિયાબહેનને જેટલા ધન્યવાદ આપો તેટલા થોડા છે. સરદાર સાહેબ ન હોત તો ભારતનો નકશો કેવો હોત તેની કલ્યાણ પણ દ્વુઝવી દે તેવી છે. પણ શિવાજી મહારાજ અને રાણા પ્રતાપને જેમ અકબર કે ઔરંગજેબ કરતાં માનસિંહ અને જયસિંહો જ વધુ હેરાન કરતા રહ્યા તેમ સરદારસાહેબને પણ અંદરના અને નજીકના માણસો જ હેરાન-પરેશાન કરતા રહ્યા. કહેવાય છે કે પ્રધાનમંત્રીપદના ઉમેદવાર તરીકે પંદરમાંથી ચૌદ કાંગ્રેસ કમિટીઓએ સરદારસાહેબનું નામ સૂચયું હોવા છતાં, મ. ગાંધીજીએ મીટિંગમાં કૃપાલાનીને ચિહ્ની લખીને સરદારને પદની રેસમાંથી દૂર થઈ જવા સમજાવવા કહ્યું. કૃપાલાનીએ તેમ કર્યું અને સરદાર ભારતના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી થતા અટકી ગયા. ભારતનું નસીબ ફૂટ્યું. જો સરદાર પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી બન્યા હોત તો આજના ઘણા પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ લાવી દીધો હોત. કારણ કે તે ધરાતલના ચિંતનવાળા માણસ હતા કે તે વાસ્તવવાદી હતા, કલ્યાણવાદી ન હતા. તે જેટલું ચીન-પાકિસ્તાન તથા દેશના અંતર-બાધ્ય પ્રશ્નોને સમજતા હતા તેટલું બીજું કોઈ સમજતું ન હતું. મારી સમજણ પ્રમાણો તે દિવસે સરદારસાહેબના કરિયરની હત્યા કરી દેવાઈ. અને આ હત્યા અહિંસાવાદના દાવેદાર દ્વારા થઈ કહેવાય. પંદરમાંથી 14ની બહુમતી હોવાનું સત્ય ન સ્વીકારવું એટલે સત્યની પણ હત્યા જ થઈ કહેવાય. સંસ્કૃતમાં સ્નૂક્યિત છે કે -

“પ્રાણઘાતાદ્ય યશોઘાતો બલીયાન્દુ”

અર્થાત્ કોઈને પ્રાણથી મારવો તેના કરતાં તેના કરિયરને મારી નાખવી એ મહાપાપ છે. તે દિવસે મહાપાપ થયું અને સરદારસાહેબના

કરિયરની સાથે ભારત દેશના કરિયરની પણ હત્યા થઈ ગઈ. આગળની ઘટનાઓએ બતાવી દીધું કે પછી કોઈ લોખંડી પુરુષ ન દેખાયો. આપણે આપણાં જ કરેલાં ભોગવત્તા થયા છીએ. દોષ આપણો જ કહેવાય. આપણે આપણા જ વિરોધી બન્યા છીએ અને આજે પણ બની રહ્યા છીએ. આપણને લોખંડી પુરુષ સદ્ગતો નથી, આશાકારી પૂતળાં જ વધુ સદે છે.

આ બીજું નાગાસ્મારક છે. આ વ્યક્તિ નાગા આંદોલનની જનક હતી. તેમને લોકો ફિલ્મ કહીને માન આપે છે. તેમનું નામ જનરલ શૂજે હતું. તે ભારત સામેના યુદ્ધમાં શહીદ થયા હતા તેવું નાગાલોકો માને છે. તેમનું સ્મારક જોઈને નવાઈ લાગી. પોતાની જ સામે લડનારાનું આપણે સ્મારક બનાવીએ છીએ અને સાચવીએ છીએ. આ પૂરા હિંસક આંદોલનમાં ભારતના સેંકડો જવાનો હોમાઈ ગયા છે તેમનું ક્યાંય કશું સ્મારક દેખાતું નથી.

અહીં ક્યાંય કોઈ કૂતરું, ભૂંડ, વાંદરું કે રોજ વગેરે દેખાતું નથી. બધું સાઝ થઈ ગયું છે. શ્રી છગનલાલનું કહેવું છે કે સુરતમાં એક વાર કોરિયાના ભાઈઓ આવેલા. તેમણે હજારો કૂતરાં, ભૂંડ, ઢોરાં વગેરેને રોડ ઉપર ફરતાં જોઈને કહેલું કે “વાહ! તમારો દેશ તો રીચ ફૂડથી ભરેલો છે.” અર્થાત્ તેમની દસ્તિએ આ બધાં પ્રાણીઓ ‘રીચ ફૂડ’ છે. તેમને કોણ સમજાવે કે તમે જેને રીચ ફૂડ કહો છો તે રીચ ફૂડ અમારું વાસ્તવિક ફૂડ ખાઈ જાય છે. એક ભાઈનું તો કહેવું છે કે એ આ નાગાલોન્ડની પ્રજાને થોડાં વર્ષો માટે ગુજરાતમાં વસાવવામાં આવે તો ગુજરાતના ભેલાણના અને કૂતરાં કરડવાના પ્રશ્નો ઊકલી જાય. પ્રશ્ન ઉકેલે તેને ધર્મ કહેવાય. આપણને એવો ધર્મભાસ વળયો છે જે પ્રશ્ન ઉકેલતો નથી પણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. આપણા જ ઊભા કરેલા પ્રશ્નોમાં આપણે દુઃખી થઈએ છીએ અને નામ કલિયુગનું આપીએ છીએ. આપણી પાસે આપણા જ ઊભાં કરેલાં દુઃખોનું સમાધાન કરવા ત્રણ મહત્વનાં આશાસનો હંમેશાં હાજર રહે છે: 1. પૂર્વનાં કર્મો, 2. કલિયુગ અથવા પાંચમો આરો, 3. ઈશ્વરની ઈચ્છા અથવા નિયતિવાદ. આ ત્રણો આશાસનો ધર્મ દ્વારા આવે છે તેથી જડબેસલાક ઠોકાઈ ગયાં છે. હડકાયું કૂતરું કરડે તોય પૂર્વનું કર્મ આવી જાય. અહીં કોઈને હડકાયું કૂતરું કરડતું જ નથી, કારણ કે કૂતરું જ નથી. જે છે તે માર્કિટમાં પહોંચી ગયાં છે. આ પણ બધું પૂર્વનાં કર્મોએ જ થતું હશે ને!!!

અમે ગામ જોયું. નાનાં અને ગીય ઘરો, જૂનાં, સગવડ વિનાનાં ઘરો, ગામ વચ્ચે ચર્ચા છે. થોડી વાર હરીફરીને બેસીને પાછા ફર્યો.

અહીં પણ એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. શિક્ષણનું સ્તર ખૂબ વધ્યો છે. સ્વીઓ ઘણું ભણેલી છે, પગભર થઈ છે તેથી છૂટાછેડાનું પ્રમાણ ઘણું વધી ગયું છે. કાયમી અને સ્થિર દામ્પત્ય ચ્યાથી ઉત્પન્ન થતું હોય છે. જો સ્વી જાતવાન હોય અથવા ગરજવાન હોય તો જ લગનની સ્થિરતા રહી શકે. જો સ્વી જાતવાન ન હોય કે ગરજવાન પણ ન હોય તો સ્થિર દામ્પત્ય થવું ઘણું જ કરીન છે.

મહિન્દુર-ઈમ્ફાલ

13

આજે તા. 22-9-2011 છે. સવારે ચા-નાસ્તો કર્યો. આજે અમારે મહિન્દુરની રાજ્યધાની ઈમ્ફાલ જવાનું છે. પણ એક પ્રશ્ન ઊભો થઈ ગયો છે. નાગાલેન્ડ અને મહિન્દુરની સીમા ઉપર મહિન્દુરી નાગાઓએ રોડ ખોદી નાખ્યો છે તેથી રોડ-રસ્તે જઈ શકાવાનું નથી. હવે અમારે દિમાપુરથી વિમાન દ્વારા ઈમ્ફાલ જવાનું થશે.

અમારી ફ્લાઇટ સવારના સાત વાગ્યે છે. દિમાપુર જતાં ત્રણ કલાક લાગે એટલે પરોઢ્યાના ત્રણ વાગ્યે જ અમે બધા વિદાય થયા. અમારો બધો સામાન હોટલનો એક જ માણસ ફિટાફિટ રૂમોમાંથી લઈ આવે છે. તેની સ્ફૂર્તિ જોઈને પ્રસન્નતા થઈ ગઈ. બધા જ આવી સ્ફૂર્તિથી કામ કરે તો દેશ ન્યાલ થઈ જાય. આજાદી પછી કામચોરીનો રોગ પણ ખૂબ વધ્યો છે. તિરુપતિ પેલા ભાઈને મદદ કરે છે. તિરુપતિ કર્મચારી માણસ છે. અમે બધા ડ્રાઇવરોને બક્ષિસ આપીને વિદાય થયા. પેલા સ્ફૂર્તિવાળા કર્મચારીને પણ બે વાર બક્ષિસ આપી. હવે અમારી સામે મોટો પ્રશ્ન એ છે કે જો વરસાદ થાય અને પહાડી રસ્તો બંધ થઈ જાય તો દિમાપુર સમયસર પહોંચી શકાય નહીં. અત્યાર સુધી અમને ક્યાંય વરસાદ નક્કો નથી. આ વરસાદની સીઝન છે તોપણ અમે નિર્વિદ્ધને પ્રવાસ કરીએ છીએ. અમે સૌ ઈશ્વરની કૃપાનો જ અનુભવ કરીએ છીએ. પ્રાર્થના કરીને ઘોર અંધારી રાતમાં ઘનઘોર વાદળો માથે રાખીને અમે વિદાય થયા.

“ચિંતા ન કરો” એમ કહેવાથી ચિંતા મટી જતી નથી. ચિંતા તો ગંભીર વિષય હોય તો થવાની જ. અમને સૌને ચિંતા છે કે જે વરસાદ પડશે તો સમયસર દિમાપુર પહોંચાશે નહીં. તો બધો કાર્યક્રમ બગડી જશે. ચિંતા અને ભય ન હોત તો કદાચ ઈશ્વરની ભક્તિ પણ ન હોત. ચિંતા અને ભય મનુષ્યને ઈશ્વરસમીપ લઈ જાય છે. અમને સૌને આપોઆપ ઈશ્વર યાદ આવવા લાગ્યો. ત્રણ કલાકનું ડ્રાઇવિંગ કરીને અમે બધા દિમાપુર પહોંચી ગયા. હજુ વિમાનમથક ખૂલ્યું નથી, એટલે બધા બહારના બાંકડા પર બેઠા. અમને સાંજના ભોજનની તકલીફ રહે છે, પણ કામ ચાલે છે. જેને દેશવિદેશનો પ્રવાસ કરવો હોય તેણે અગવડો ભોગવવાની માનસિક તૈયારી રાખવી જોઈએ. માનસિક તૈયારીથી મનોબળ મજબૂત બનતું હોય છે. મનોબળ મજબૂત હોય તો બાધ્ય અગવડો હળવી થઈ જાય. જો મનોબળ મજબૂત ન હોય તો અગવડો જોઈને વ્યક્તિ હાયવોય કર્યા કરે. બે નાગા માણસો મળ્યા, તે અમદાવાદ જઈ આવ્યા હતા. તેમનું કહેવું હતું કે “અમે તો ભૂખે મરી ગયા. અમારું કશું ખાવાનું ન મળે. દારુ પણ ન મળે. તમે તો ઘાસભૂસા જેવું ખાઓ છો. કેમ ખવાતું હશે!” વાતે સાચી છે. ભોજનનું સુખ સ્વાદને આધીન છે અને સ્વાદ બચપણથી કેળવાતો હોય છે. જેને જે સ્વાદ કેળવાઈ જાય તેને તે જ આવે અને ગમે. સંગીતનું પણ આવું જ હોય છે.

વિમાનમથક ખૂલ્યું થઈ ગયું. પ્રથમ ફ્લાઇટ અમારી જ છે. પણ એક મુશ્કેલી થઈ. ટિક્કટમાં 25 કિલો વજન માન્ય લાખ્યું હતું પણ વિમાન નાનું હોવાથી 15 કિલો જ માન્ય રહ્યું. 150 કિલો વજન વધી ગયું. અંતે સૌએ હેન્ડબેગો હાથમાં લઈ લીધી. હવે સમાધાન થઈ ગયું. આ તો પેલી વાત જેવું થયું. એક માણસ પોતાના ટહુ ઉપર પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો. તેના ખોળામાં મણ વજનનો બોજ હતો, તેથી લોકોએ તેને ટોકવા માંડ્યો, “કેવો કૂર છે! બિચારું ટહુ મરી જશે!” પેલા સવારે વજન ખોળામાંથી માથે ઉપાડી લીધું અને કણ્ણું કે “લ્યો બસ, હવે તો વજન મેં ઉપાડી લીધું.” આવી વાત થઈ. હેન્ડબેગો અંતે તો વિમાનમાં જ ગોડવાઈ.

આ પ્રવાસમાં એક બહુ જ સુખદ અનુભવ થયો. નાનામોટા બધા જ માણસો “સર... સર...” કહીને વાત કરે છે. ‘સર’ બોલ્યા વિના વાત થાય જ નહીં. આ અંગ્રેજી સભ્યતા કહેવાય. વિદેશમાં પણ અમને આવો જ અનુભવ થતો રહ્યો છે. તિરુપતિનું કહેવું છે કે અમે તો “અલ્યા, અલ્યા, એ-એ” એવું તોછું બોલીએ છીએ. મેં કણ્ણું કે તો હવે સુધરવાનું. પણ સુધરે એ બીજા. તિરુપતિનો એક પ્રિય શબ્દ છે ‘બાપડા’. તે વારંવાર દયા બતાવવા ‘બાપડા’ બોલે છે.

વિમાન નાનું હોવા છતાં રનવે ઉપર સરસડાટ ચાલ્યું અને ઊડ્યું. અંદરની સગવડ મોટા વિમાન જેવી જ હતી.

30 મિનિટમાં અમે ઈમ્ફાલ પહોંચ્યો ગયા. અહીંથી બીજી બોકેરો ગાડીઓ અમારી સાથે જોડાઈ ગઈ.

પહેલાં મણિપુરની સામાન્ય વિગતો જાણીએ. મણિપુરનું ક્ષેત્રફળ 22,237 ચો. કિ.મી. છે. મણિપુરની વસ્તી 30 લાખ જેટલી છે. મણિપુરમાં પ્રતિવર્ગ કિલોમીટર 122 વ્યક્તિઓ રહે છે. મણિપુરનું શિક્ષણ 80% જેટલું છે. અહીં ઈન્ડિલશ, મણિપુરી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓ ચાલે છે. મણિપુર તેના નૃત્ય માટે જાણીતું છે. અહીંની સ્ત્રીઓ બહુ રૂપાળી હોય છે.

હવાઈ મથકથી અમે રાજ્યાની ઈમ્ફાલ જઈ રહ્યા છીએ. આ ગવર્નર હાઉસ છે. સૈનિકો ઘણા છે. અહીં હિન્દુ મહારાજાનું રાજ્ય હતું તેથી પ્રજાનો મોટો ભાગ હિન્દુ વૈષ્ણવોનો છે. રાજાની ધર્મ ઉપર અને ધર્મની પ્રજા ઉપર અસર પડતી જ હોય છે. અહીં પુષ્કળ મોટાંમોટાં સરોવરો છે અને ગીય જંગલો હોવાથી મણિપુરને ભારતનું સ્વિટ્રાલોન્ડ પણ કહેવાય છે. અહીં હસ્તઉદ્યોગ પણ સારો વિકસ્યો છે. પોલોની રમતનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ મણિપુર જ મનાય છે.

અમે નાગાલેન્ડના ખિસ્તી વાતાવરણમાંથી મણિપુરના હિન્દુ વાતાવરણમાં આવ્યા છીએ. ઊભું તિલક કરેલાં કેટલાંય નરનારીઓ દેખાય છે. સંપ્રદાય તિલક વિનાનો ભાગ્યે જ હોય. ધર્મને તિલક ન હોય, આચરણ હોય. ધર્મની ઓળખ આચરણથી થતી હોય છે. સંપ્રદાયની ઓળખ તિલકથી થતી હોય છે. અહીં નાગાજાતિ પણ મોટા પ્રમાણમાં વસે છે. તેઓ જુદા થવા આંદોલન કરી રહ્યા છે. એક તો નાગાજાતિ જુદી અને વળી પાછો ખિસ્તી ધર્મ, બંને મળીને વિભાજનનું કામ થઈ રહ્યું છે.

અહીં પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાનીઓ આવી ગયા હતા અને ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું. તેનું કબ્રસ્તાન છે. અમે જોવા ગયા, પણ બંધ હોવાથી જોઈ શકાયું નહીં.

અહીં 70% હિન્દુઓ છે, 20% ખિસ્તીઓ છે, બાકીના મુસ્લિમો વગેરે છે, પણ હિન્દુઓ ઘટી રહ્યા છે. અહીંના મહારાજાએ કોલેજો વગેરે ઘણી સંસ્થાઓ કરી છે. રાજકુમારી ધનમંજરીના નામે આ કોલેજનું ભવ્ય ભવન બંધાવ્યું છે.

અમે કંગલાઝોટ આવી ગયા છીએ. પ્રવેશદ્વાર ભવ્ય છે. રાજા-મહારાજાઓની ભવ્યતા આજે પણ દર્શનીય છે. અંદર ગાડી જવા ઢેતા નથી પણ ઘણું ચાલવાનું હોવાથી મારી એક ગાડીને અંદર જવાની છૂટ આપી. મણિપુર રાજ્ય અંગ્રેજો સામે યુદ્ધે ચડ્યું હતું ત્યારે અંગ્રેજોએ આ દરવાજાને તોપના ગોળા મારીને ધ્વસ્ત કરી દીધો હતો. પણ પછી આ નવો ભવ્ય અને સુંદર દરવાજો બનાવાયો છે. અત્યારે ભારત સરકારના હાથમાં આ મહેલ છે અને તેમાં કાર્યાલયો બેસે છે. દરવાજાની સામે જ એક ભવ્ય મંદિર છે, જેમાં બંને બાજુઓ વિશાળ સિંહ જેવાં પ્રાણીઓની આકૃતિઓ સ્થાપિત કરેલી છે. અહીં મહારાજા ખગોમ્બા તથા મહારાજા ગરીબનવાજ રહેતા હતા. મણિપુરમાં હિન્દુ ધર્મના વૈષ્ણવધર્મનો એક પેટાધર્મ મૈત્રેયીધર્મ પણ છે, જેનું અહીં ભવ્ય મંદિર છે. મૈત્રેયીધર્મના ભગવાનને પાખંબા કહેવાય છે. તે સપ્તનીક છે. પત્નીનું નામ રુક્મણી કહે છે. કોઈ લાઈસના પણ કહે છે. અને હવે મોટા મંદિરમાં પહોંચ્યા, જ્યાં મૈત્રેયીધર્મના બે પૂજારીઓએ પાણીના છાંટા નાખીને સૌને પવિત્ર કર્યા, પછી પ્રવેશ થયો. મેં પૂજારીને દક્ષિણા આપવા માંડી પણ તેણે ન લીધી. થાળીમાં મૂકવા કહ્યું, મને તેના પ્રત્યે માન થયું. મૈત્રેયીધર્મની વિવાહિત સ્ત્રીઓ પણ ગૌડીય વૈષ્ણવો જેવું તિલક કરે છે. બંનેનું તિલક મળતું આવે છે. ગૌડીય વૈષ્ણવો છેક નાકના ટેરવાથી કપાળના ઉપલા ભાગ સુધી લાંબું તિલક કરે છે. મંદિરથી થોડે દૂર મ્યુઝિયમ છે. પહેલાં અહીં અંગ્રેજો રહેતા હતા, હવે સંગ્રહસ્થાન બનાવાયું છે. અંદર મોટા ભાગના રાજા-મહારાજાઓનાં જુદાંજુદાં ચિત્રો છે, જે જોવાલાયક છે. કહે છે કે આ રાજ્યનું જૂનું નામ મુનિપુર હતું, પછી મણિપુર નામ રખાયું છે. મણિપુરના બહુ પ્રસિદ્ધ સેનાપતિનું ચિત્ર જોવા જેવું છે. ધોતિયું અને પાંઘડી પહેરેલાં છે.

મણિપુરનો રાસ બહુ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે વૈષ્ણવધર્મ ભાગવત-આધારિત છે. ભાગવત હોય ત્યાં રાસ હોય જ. અહીં બિટિશરોએ એક ચાલ ચાલી હતી. તેમણે ભવ્ય રાસનું આયોજન કરેલું, જેમાં મહારાજા વગેરે સૌને બોલાવ્યા હતા. રાસ બરાબર જામ્યો હતો ત્યારે જ ઓચિંતાનો હુમલો કરી દીધો, પણ પ્રજા વીફરી અને તેણે ઘણા બિટિશરોને મારી નાખ્યા હતા. કોઈકોઈ વાર વીફરવું પણ જરૂરી છે. સમય આવ્યે જે વીફરી શકતો નથી તે વીતરાગ હોય તોપણ નમાલો જ કહેવાય. કોઈ અબળા ઉપર બળાત્કાર થતો હોય અને જોઈને

કોઈ વીજરે નહીં તો તે ભગવાન હોય તોપણ ત્યાગવા જેવો છે.

પહેલાં આ કિલ્વો આસામ રાઈફલ્સ પાસે હતો, જે અંગ્રેજોની સ્થાપેલી હતી. આજાદી પછી હમણાં જ પ્રધાનમંત્રીએ આવીને આ કંગલાઝોર્ટ રાજ્ય સરકારને સોંપી દીધો છે. હવે આ કિલ્વાની દેખરેખ રાજ્ય સરકાર કરે છે.

મહારાજાના પુત્ર ટીકેન્દ્રજિતસિંહજીએ અંગ્રેજો સામે બળવો કર્યો હતો. અંગ્રેજોએ તેમને પકડીને ફાંસીએ લટકાવી દીધા હતા. તેમની શહીદ મિનાર પણ છે. અહીં યુવરાજના હાથ-પગમાં બેડીઓ નાંખીને અંગ્રેજોને લઈ જતા બતાવાયા છે. કિલ્વો જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા.

ઈમ્ફાલમાં બે સ્મારકો ખાસ જોવા જેવાં છે. એક તો ઈ. સ. 1934માં જ્યારે બ્રિટિશરોએ મણિપુરના ચોખા સેના માટે બહાર લઈ જવા માંડ્યા અને સ્થાનિક લોકોને અનાજ વિના ટળવળવું પડ્યું ત્યારે અહીંની સ્ત્રીઓ રણચંડી બનીને જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને રણે ચઢેલી. શું ખુમારીથી સ્ત્રીઓ બ્રિટિશ પોલીસની બંદૂકો સામે ધસી ગઈ છે! આ સ્મારક જોવા જેવું છે, એટલું જ નહીં પ્રેરણાદાયી પણ છે. સ્ત્રી અન્નપૂર્ણા છે, મહાલક્ષ્મી છે, ત્રિપુરાસુંદરી છે અને જરૂર પડે ત્યારે તે મહારણચંડી પણ થઈ શકે છે. અંતે બ્રિટિશરોએ અહીંના ચોખા બહાર લઈ જવાના બંધ કરેલા. આ નારીશક્તિનો વિજય હતો. આ ચોખાયુદ્ધ થયું હતું.

બીજું સ્મારક શહીદ મિનાર છે. અહીંના રાજકુમાર ટીકેન્દ્રજિત-સિંહજીએ બ્રિટિશરોની સામે બળવો કરેલો. અંગ્રેજોએ તેમને પકડીને ફાંસીએ લટકાવેલા. તેમની સમૃતિમાં લગભગ 100 ફૂટ ઊંચી ભવ્ય મિનાર બાંધવામાં આવી છે અને પાર્કનું નામ પણ ટીકેન્દ્રપાર્ક રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રજા અને રાષ્ટ્ર શહીદોથી ગૌરવાન્વિત થતી હોય છે. જે કોમાં શહીદો પેદા જ થતા નથી તે સોને મફેલી હોય તોપણ મડદા બરાબર છે. સોને મફેલાં મડદાં ગમે તેટલાં રૂપાળાં હોય તોપણ તેમાંથી દુર્ગધ જ આવતી હોય છે.

હવે અમે સરકારી મ્યુલ્યિમ જોઈ રહ્યા છીએ. પ્રથમ ઓરડામાં જ લાકડાના એક જ ટુકડામાંથી બનાવેલું ભવ્ય શીદ છે. અહીં ઘણી જાતિઓ વસતી હતી અને સૌની રહેણીકરણી અલગઅલગ હતી તે બતાવતાં ચિત્રો છે. ત્યારે લોકો સાદગીનાં વસ્ત્રો પહેરતા. જાતજાતનાં શસ્ત્રો સંગ્રહાયેલાં છે. માછલી પકડવાની જુદીજુદી જાતની જાળો છે. અને આ હોકો તો જુઓ, બહુ ઊંચો છે! પોલોની રમત અહીંથી જ શરૂ થયેલી તેનાં ચિત્રો છે. ત્યારે અહીંના મહારાજા ધોતિયું પહેરતા. સેનાપતિને પણ ધોતિયું પહેરતા બતાવાયા છે. પાઘડી પહેરેલી છે. હાથી ઉપરની અંબાડીઓ પડી છે. અહીં ઘણી પાંડુલિપિઓ પણ સચવાયેલી છે.

આ સંગ્રહાલયમાં એક વિચિત્ર નિયમ છે. તમારે ફોટો પાડવા હોય તો એક માણસ તમારી સાથે આવે અને તમે જેટલી વાર કિલ્વ કરો તે ગણે અને પછી પ્રત્યેક કિલ્વ દીઠ દશ રૂપિયા વસૂલ કરે. સ્મારક જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા.

આ પોલો ગ્રાઉન્ડ છે. અને શહીદ મિનારની સામે મુરસિલમ સ્ત્રીઓ હાથ જોડીને દુઆ કરી રહી છે. કદાચ કોઈ મન્ત હોય.

ઈમ્ફાલમાં એક વિચિત્ર માર્કેટ છે, જેને ‘ઈમા માર્કેટ’ કહેવામાં આવે છે. લગભગ 3000 સ્ત્રીઓ અહીં વ્યાપાર કરે છે. શાકભાજીથી માર્ગીને જીવનજરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુઓ અહીં વેચાય છે, પણ તે માત્ર સ્ત્રીઓ જ વેચે છે, તેથી તેને ઈમા માર્કેટ કહે છે. પુરુષો વસ્તુઓ ખરીદવા તો જઈ શકે છે, પણ દુકાનો માત્ર બહેનો જ ચલાવે છે. માર્કેટનું ભવન ખૂબ ભવ્ય છે.

અમારો ગાઈડ મૈત્રેયધરી છે. તેનું કહેવું છે કે “અમે માંસાહારી છીએ. અમારા વૃદ્ધો ગૌમાંસ નથી ખાતા, પણ અમે નવી પેઢીના જીવાનિયાઓ ખાતા થઈ ગયા છીએ.”

અહીં મોટું કાલીમંદિર પણ છે, જ્યાં બલિદાન અપાય છે. અહીં કન્યાઓનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીઓ દેખાય છે. અહીં ‘બેટી બચાવો’ આંદોલનની જરૂર નથી. આટલી બધી કન્યાઓ હોવા છતાં બૂણહત્યા થતી નથી. ભણીગણીને સ્ત્રીઓ કામધંદે લાગી જાય છે. અમે પ્રાણીસંગ્રહાલય જોયું, પણ કાંઈ ખાસ જોવા જેવું ન લાગ્યું.

અહીં પાંચ વાગ્યે સૂર્યોસ્ત થઈ જાય છે. અત્યારે ચાર વાગ્યા છે અને બધા પોતપોતાના ઘર તરફ ઉત્તાવળાઉત્તાવળા જઈ રહ્યા છે. બજારમાં ભારે ભીડ છે. ટ્રેફિક જામ થઈ જાય છે. સ્કૂટરો વધારે છે અને હોલમેટ ફરજિયાત છે. લાલ લાઈટોમાં પણ લોકો પેસી જાય છે. એક ચોકમાં 1891માં બ્રિટિશરોની સામે યુદ્ધે ચેઢેલા જનરલ પાઓના બ્રિજબાસીનું ભવ્ય પૂતળું મૂકેલું છે. પૂતળાં એવાં મુકાવાં જોઈએ જેમને જોઈને પ્રેરણા મળે. જેમને જોઈને ઉબકા આવે કે મોટું ફેરવી લેવાનું મન થાય તેવા બ્રાષાચારી અને નિષ્ફળ નેતાઓનાં સ્ટેચ્યુન મુકાય.

ઇમ્ફાલમાં ગોવિંદજીનું મંદિર બહુ પ્રસિદ્ધ છે. અમે બધા પહોંચી ગયા. સૂર્યોસ્ત થઈ ચૂક્યો છે. આરતીની તૈયારી છે. મંદિર બંધ છે. તેના પ્રાંગણમાં વૈષ્ણવો લાંબાલાંબાં તિલક કરેલા અને ઘૂંઠણિયે બેઠેલા. લાઈનસર પંક્તિબદ્ધ સામસામા મંદિર ઊઘડવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. આ મંદિરમાંથી ઘણી પ્રેરણા લેવા છે. એક તો અહીં કોઈ V.I.P. નથી, બધા ભક્તો છે. માત્ર ભક્તો જ નહીં, દાસનાયે દાસ છે. અહીં દાસભાવથી ભક્તિ કરવી એ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ વૈષ્ણવો ભગવાનને તો લાંબા દંડવત્ત કરીને પ્રણામ કરે છે, સાથેસાથે ભક્તસમૂહને પણ તેવા જ લાંબા દંડવત્ત કરીને પ્રણામ કરે છે. અમે બધા ચૂપચાપ ગોઠવાઈ ગયા. શિસ્તમાંથી શિસ્ત પેદા થાય છે. જેવાં દ્વાર ખૂલ્યાં કે તરત જ પંક્તિમાં સામસામા બેઠેલા વૈષ્ણવો ઘડીઘંટ વગાડવા લાગ્યા. ત્રણ મંદિરો છે. ત્રણેમાં વારાફરતી આરતી થઈ. પૂજારી આરતી આપવા નીકળ્યો અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ લાંબી સણગતી આરતીની દિવેટ જમીન ઉપર નાખતો ગયો, જેને પ્રસાદી તરીકે સ્વીકારીને તેની ભર્મ લોકો કપાળે લગાડતા રહ્યા. કોઈ પૈસાની યાચના નહીં. કશા ભાવતાલ નહીં. કોઈ દોડાદોડી નથી. બધા પૂજારીઓ - ભક્તો શિખા અને જનોઈવાળા હતા. મહારાજા બુધચંદ્રે આ મંદિર બંધાવ્યું હતું. બાજુમાં લક્ષ્મીનારાયણ અને શિવાલય પણ છે. અમે બધે દર્શન કર્યાં. મંદિરનું વાતાવરણ સાતવિક હતું, અમે વિદાય થયા. શહેર વચ્ચે જ ઇમ્ફાલ નદી વહે છે. બહુ જ સાંકડી છે. અમે નદી પાર કરી. અહીં બર્માબજાર પણ છે, પણ ખાસ કાંઈ લેવા જેવું ન લાગ્યું. એક પ્રશ્ન મનમાં ઘોળાયા કરે છે કે જે સાતવિકતા અહીંના ગોવિંદજીના મંદિરમાં અનુભવાઈ તેવી બધે કેમ નથી અનુભવાતી? જવાબ છે બ્લૂપ્રિન્ટ. મંદિર કોમર્શિયલ સેન્ટર બની ગયું છે.

મૂળ સંપ્રદાયપ્રવર્તક પોતાનાં આચરણો અને ઉપદેશથી બ્લૂપ્રિન્ટ બનાવતો હોય છે. આ ગૌરીય વैષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ચૈતન્ય મહાપ્રભુ છે. તેમણે દાસના દાસ થઈને ભક્તિ કરવાનો આદર્શ પ્રવર્તાવેલો, તેથી આટલી નમ્રતા અને દીનતા દેખાય છે. “હરિ બોલ, હરિ બોલ!” એમ કીર્તન કરવાથી બધી સિદ્ધિઓ મળે છે. મોટાંમોટાં કર્મકાંડો, યજો, આંબરભર્યા અને પ્રદર્શનભર્યા સમૈયા કરવા કરતાં દાસના દાસ થઈને હરિ-હર બોલો. મૂળ પ્રવર્તકનાં આચરણો અને ઉપદેશો બહુ મહત્વનાં હોય છે:

- માનો કે મૂળ નેતા દિગંબર ત્યાગી છે તો બ્લૂપ્રિન્ટ ત્યાગ જ થશે.
  - માનો કે મૂળ નેતા રાજા-મહારાજા જેવા વૈભવમાં ઠાઈમાઠથી રહે છે તો બ્લૂપ્રિન્ટ તેવી થશે. અનુયાયીઓ તેવા થઈ જશે.
  - માનો કે મૂળ નેતા વીર-બહાદુર-શાસ્ત્રધારી છે, તો અનુયાયીઓ તેવા થશે. જેમ કે ગુરુ ગોવિંદસિંહજી અને શીખો.
  - માનો કે મૂળ નેતા કર્મકાંડ અને યજો વગેરે કરનારા હશે તો અનુયાયીઓ તેવા થશે. અનેક કુંડીઓના પરિણામશૂન્ય યજો કરતા રહેશે.
  - માનો કે મૂળ નેતા માનવતાવાદી કાર્યો કરનારા હશે તો અનુયાયીઓ તેવા થશે.
  - માનો કે મૂળ નેતા પોતે જ પોતાની જાતે ભગવાન બની બેઠો હશે તો અનુયાયીવર્ગમાંથી પણ બધા ભગવાન થવાનો પ્રયત્ન કરશે.
  - મૂળ બ્યક્ઝિત ‘અહંક્રમાસ્ટિસ્મ’ની રટ લગાવતો હશે તો અનુયાયી-વર્ગ તેનાથી સવાઈ રટ લગાવશે. આ બ્લૂપ્રિન્ટ કહેવાય.
- આમ મૂળ સંપ્રદાયપ્રવર્તક જેવા હશે અને જેવો ઉપદેશ હશે તેવા લોકો થશે. ચૈતન્ય મહાપ્રભુના થોડાક શ્લોકો જોઈએ.

તૃણાદપિ સુનીયેન તરોરપિ સહિષ્ણુના ।

અમાનિના માનદેન કીર્તનીય: સદા હરિ: ॥

પોતાની જાતને તણખલા કરતાં પણ તુર્ય માનીને, પોતાને વૃક્ષ કરતાં પણ વધુ સહિષ્ણુ માનીને, માનની જરા પણ ઈચ્છા ન રાખીને

પણ બીજાને માન આપીને જ હરિનું સદા કીર્તન કરવું.

પ્રતિષ્ઠા સૌકરી વિષા ગૌરવં ચાતિરૌરવમ્ભુ /
અતિમાનં સુરાપાનં ત્રયં ત્યક્તવા હરિ ભજેત્તુ //

પ્રતિષ્ઠાને સૂકરીની વિષા માને, ગૌરવને રૈરવ માને, અત્યંત માનની અપેક્ષાને સુરાપાન માનીને ત્રણેનો ત્યાગ કરીને જ હરિકીર્તન કરે.

આવાં સેંકડો વિધાનો મૂળ પુરુષનાં હોવાથી તેમાંથી જે બ્લૂપ્રિન્ટ બની છે તેમાંથી આ વૈષ્ણવી નમૃતા, દીનતા અને આધીનતા પ્રગટી છે. પોતાની જાત માટે કોઈ છડીચમ્મર કે ગાડી-સિંહાસન વગેરે મોયાઈનો આડંબર નહીં. આ બધું ભગવાનને શોભે, દાસના દાસને ન શોભે, તેવું ગૌડીય વૈષ્ણવો માને છે.

મહિનાપુર-ઇમ્ફાલ (ચાલુ)

આજે તા. 23-9-2011 છે. રાત્રે હોટલના રૂમમાં ખૂબ સત્તસંગ કર્યો. અમારી સાથે શ્રી વિષ્ણુભાઈ પટેલ પણ પ્રવાસી છે. તેમણે નાની ઉંમરમાં જ સારી પ્રગતિ કરી છે અને સમાજનું ઘણું સાસું કામ કરતા રહે છે. અમારા સત્તસંગમાં કોઈકોઈ વાર રાજકારણની પણ વાતો આવી જાય છે. જો તમે રાષ્ટ્રવાદી હो તો રાજકારણથી અનભિજ્ઞ ન હોવા જોઈએ. રાજકારણની અભાનતાથી અધ્યાત્મિકતા આવી જતી નથી. જે લોકો રાજકારણને ઘૃણાની દસ્તિએ જુઓ છે, તે રાષ્ટ્રના પ્રશ્નોને સમજી શકતા નથી. આવા અધ્યાત્મવાદીઓ કૂપમંડૂક જેવા થઈ જતા હોય છે. વી.વી.નો પ્રશ્ન હતો કે “શ્રી નરેન્દ્ર મોદી ઘણાં સારાં કામો કરે છે, કર્યા છે, પણ કેટલીક ભૂલો પણ કરે છે.” મેં તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે ભૂલ વિનાળો કોઈ માણસ નથી હોતો. નરેન્દ્ર મોદી કોઈ દેવદૂત નથી કે તેમનાથી ભૂલ થાય જ નહીં. પણ ખાસ મુદ્દો યાદ રાખવા જેવો એ છે કે બે પહેલવાનો જીવસટેસ્ટની કુસ્તી કરતા હોય ત્યારે તમારા પહેલવાનને હિંમત આપવી જોઈએ. જો એ વખતે તેને નિંદવામાં આવે કે તું આવો છે, તારો બાપ આવો હતો, તારી ન્યાત આવી છે, વગેરે-વગેરે તો તમે તમારા પહેલવાનને માત્ર હરાવી જ નથી રહેતા, વિરોધી પહેલવાનને જિતાડી પણ રહ્યા છો. આવા સમયે તેને હતોત્સાહ કરવાની જગ્યાએ તેની હિંમત વધારવી જોઈએ. કદાચ તેવું ન કરી શકે, તો ચૂપ રહેવું જોઈએ, પણ તેને ઉતારી તો પડાય જ નહીં. મને યાદ છે કે એક બહાદુર બ્રાહ્મણો ગામના ગુંડાનો વિરોધ કરી તેને દબાવી દીધેલો. આ ગુંડો ગેંગ બનાવીને પેલા બ્રાહ્મણને મારવા માટે તેના ઘરે ઘસી ગયો. બ્રાહ્મણ એકલો જ સૌને પહોંચી વળે તેવો હતો, પણ ખરા સમયે તેની પત્ની તેને વળગી પડી. તમે જશો નહીં, એવું એ કહેતી રહી. પત્નીનાં બાવડાંમાં બંધાયેલા બ્રાહ્મણને ગુંડાઓએ રહેંસી નાખ્યો, પછી પત્ની રોવા બેઠી. ખરેખર તો પેલા વીર બ્રાહ્મણની હત્યામાં પત્ની જ નિમિત્ત બની. જો તેણે તેને પકડી ન રાખ્યો હોત તો બ્રાહ્મણ બધા ગુંડાઓને ભારે પડે તેમ હતો. આ વખતે પત્નીએ હાથમાં આવે તે હથિયાર લઈને પતિની મદદે જવાની જરૂર હતી. કદાચ મદદે ન જાય તો બુમરાણ મચાવવાની જરૂર હતી. બુમરાણ પણ ન મચાવી શકી હોત તો એક તરફ ચૂપચાપ ઊભા રહેવાની જરૂર હતી, તેની જગ્યાએ તેણે પોતાના જ પતિને બાથમાં પકડિને તેને નિષ્કિય બનાવી દીધો, જેથી તેની હત્યા થઈ ગઈ. કદાચ આવા જ કારણે સ્વીઓને ટૂંકી બુદ્ધિનો દોષ લાગ્યો હશે.

‘મહાભારત’માં એક પ્રસંગમાં દુર્યોધન કહે છે કે અમે સો છીએ અને પાંડવો પાંચ છે; પણ “અન્યત્ર કલહે પ્રાપ્તે વધ્ય પંચાધિક શતમ્ભ”, અર્થાત્ જો કોઈ ત્રીજા પક્ષ સાથે યુદ્ધ કરવાનું થશે તો અમે 105 થઈ જઈશું. આમ પોતાના પક્ષના મલ્લને યુદ્ધસમયે પ્રોત્સાહન આપવાનું હોય તેની જગ્યાએ પોતાના જ પક્ષના માણસો તેને હરાવવાના પ્રયત્નોમાં લાગી જાય તો મલ્લનો પરાજ્ય કરાવીને અંતે તો તે પોતાનો જ પરાજ્ય કરાવે છે. મૂળ પ્રશ્ન છે: બહુમતીને લાંબા ગાળે અત્યમતીમાં ફેરવી નાખવાનું જે ભયંકર ષડ્યંત્ર ચાલી રહ્યું છે તેને આ એક મોદી જ પહોંચી શકે તેમ છે, બીજો કોઈ આટલો સમર્થ નેતા દેખાતો નથી. યાદ રહે, ભાષાચારમાં જીવી શકાશો, જેમ અત્યાર સુધી બધા જીવતા રહ્યા છે. બીજી બધી આપત્તિઓ અને વિપત્તિઓમાં જીવી શકાશો, પણ જો અલ્પસંખ્યક બહુસંખ્યક થઈ ગયા અને બહુસંખ્યક અલ્પસંખ્યક થઈ ગયા તો જીવી શકાશો નહીં. જાઓ પાકિસ્તાનમાં – બાંગલાદેશમાં હિન્દુઓની દરશા જોઈ આવો. અરે – કાશ્મીરમાં પંડિતોની દરશા જોઈ લ્યો અને ભારતનાં લગભગ બધાં શહેરોમાં મહોલ્લાના મહોલ્લા ખાલી થતા જોઈ લ્યો. આપણે ઝડપથી બહુસંખ્યકતા જોઈ રહ્યા છીએ. અલ્પસંખ્યકોમાં લગભગ શતપ્રતિશાત ચુસ્ત ધર્મવાદીઓ હોય છે. બહુસંખ્યકોમાં ચુસ્ત ધર્મવાદીઓનું પ્રમાણ 30% પણ નથી. મોટો ભાગ પોતે જ પોતાનો વિરોધ કરનારાઓનો હોય છે. અલ્પસંખ્યકોમાં કોઈ પોતાના નેતાની તો શું પોતાના આતંકવાદીની પણ નિંદા કરતો નથી, જ્યારે આપણે આપણા નેતાના પગ કાપીએ છીએ.

મારી વાત વી. વી. પટેલને બરાબર સમજાઈ ગઈ. અત્યારે મહાયુદ્ધ જેવાઈ રહ્યું છે તેમાં આપણે આપણી બહુસંખ્યકતાને સાચવી શકે તેને જ સાથ અપાય અને તે પણ ખુલ્લેઆમ નિર્ભય થઈને, ચૂપચાપ ડરતાં-ડરતાં નહીં. જે અંદરના માણસો પગ કાપી રહ્યા છે તે પોતાનું જ ભવિષ્ય બગાડી રહ્યા છે. અલ્પસંખ્યકો માટેની યોજનાઓ તથા અલ્પસંખ્યક એટ્રોસીટી બિલ હિન્દુઓને જીવવા નહીં હૈ. મહિનાપુરમાં હિન્દી ચલચિત્રો બતાવવા ઉપર પ્રતિબંધ છે. પહેલાં કોઈ ઘટના થિયેટરમાં કાંઈ ઘટી ગયેલી તે પછી આવો પ્રતિબંધ ચાલી

રહ્યો છે. હિન્દી ભાગવાને પણ પ્રોત્સાહિત કરાતાં નથી. અહીં મોટા ભાગે બિહારીઓ પૈદલ રિક્ષાઓ ચલાવે છે. બાંગલાદેશીઓ પણ ખરા. અમારા ગાઈડનું કહેવું છે કે સૌથી વધુ કરપણ અહીં છે. તેને બીજા પ્રાંતોનો અનુભવ ઓછો લાગે છે.

અહીં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્કૂલો અને કોલેજો દેખાય છે. અહીં કોઈ પણ અસ્પૃશ્ય જાતિ નથી તે સારી વાત કહેવાય. અહીં ગૌહત્યા નથી થતી પણ ટ્રૂકો ભરીભરીને ગાયો નાગાલેન્ડ મોકલવામાં આવે છે.

અહીં ચારે તરફ પોલીસ અને સૈનિકો ઊભેલા દેખાય છે, કારણ કે આ રાજ્ય પણ આતંકવાદીઓની ચપેટમાં આવેલું છે. તિરુપ્તિનું હિન્દી રમૂજ ઉપજાવે તેવું હોય છે. ગાઈડ સાથે કે બીજા ગમે તેની સાથે તેમનું હિન્દી બોલવું થયા કરતું હોય છે. અડધું ગુજરાતી અને અડધું હિન્દી. વગર સંકોચે ઝિંકે રાખે છે. તેમનું મનોબળ બહુ પ્રબળ છે. અહીં પેટ્રોલ દુર્લભ છે. ત્રણે તરફથી આવતા પુરવઠામાર્ગને નાગા વિદ્રોહીઓએ ખોદી નાખ્યો છે તેથી પેટ્રોલની આવક બંધ થઈ ગઈ છે.

અમે લોકતાક લેક જોવા જઈ રહ્યા છીએ. આ લેક 260 ચો. કિ.મી.માં ફેલાયેલું મીઠા પાણીનું સૌથી મોટું તળાવ છે. અમે લેક પહોંચી ગયા. સૈનિકો ચોકી કરી રહ્યા છે. અમારું સ્વાગત કર્યું અને બધું સમજાવવા માંડ્યું. આ લેકની ખાસિયત એ છે કે આમાં જમીન તરે છે. તેના ઉપર ઘર બાંધીને માછીમારો રહે છે. તરતી જમીન ક્યાંથી કયાં પહોંચી જાય છે. આવા કેટલાય તરતા વાપુઓ દેખાય છે. અમારો ગાઈડ મૈત્રેયીધર્મ પાળે છે અને ડ્રાઇવર ખ્રિસ્ટી છે તોપણ બંને મોદીના સમર્થક છે. જો મોદી પ્રધાનમંત્રી થાય તો બંનેની સંમતિ છે. વિરોધીઓએ મોદીને ભારતભરમાં જ નહીં, વિશ્વભરમાં જાહીતા કરી દીધા છે. મોદીનું એક વાક્ય સૌએ ગાંઠે વાળવા જેવું છે કે “મને પોતાના અને પરાયા બંનેએ ઘણી ઈંટો મારી છે. મેં એ બધી ઈંટોની સીડી બનાવી દીધી અને આટલી ઊંચાઈએ પહોંચ્યો છું. મેં ધાર્યું હોત તો તેમની ઈંટો તેમને પાછી મારી હોત, પણ તો હું સીડી ન બનાવી શક્યો હોત.” કેટલું અદ્ભુત વાક્ય કહેવાય! પોતાના-પરાયા આજે પણ ઈંટો મારી રહ્યા છે. મોદી આજે પણ એક પણ સામી ઈંટ નથી મારતા, બધી ઈંટોની સીડી બનાવી રહ્યા છે.

આપણે ત્યાં વિરોધપક્ષ, વિરોધપક્ષ નથી રહેતો, દુશ્મનપક્ષ થઈ જાય છે. ન બોલવાનું બોલે છે, બેઝમ ભાષા વાપરે છે, છતાં મોદી અડીખમ છે. નીચતાની હુદ્દ ત્યારે આવી જાય છે, જ્યારે વ્યક્તિગત ચારિત્રહનન ઉપર ઊતરી જવાય છે. ચારિત્રહનન કરનારે પહેલાં પોતાનું ઘર જોવું જોઈએ.

વર્ષો પહેલાં મણિપુર ઉપર બર્માવણાઓએ હુમલો કરેલો અને અહીંથી 7000 માણસોને પકડીને લઈ ગયા હતા. ત્યાં તેમને ગુલામ બનાવીને રાખેલા. સાત વર્ષ સુધી રાખેલા. પણ અહીંના રાજકુમાર જોરદાર હુમલો કરીને બધાને પાછા છોડાવી લાવેલા. પરાકમથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય છે. અહીં પાણી પુષ્કળ હોવાથી તેના દ્વારા વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં કન્યાઓનું પ્રમાણ વધું છે તોપણ દહેજપથા નથી. દહેજપથાનું મૂળ કુલીનતાનું ગૌરવ છે. અહીં લગ્નો મોટા ભાગે પ્રેમલગ્નો જ હોય છે એટલે વડીલો સોંદા કરી શકતા નથી. અહીંની સરકારી સ્કૂલોમાં શિક્ષકો કશું ભણાવતા નથી છતાં ઘરબેઠાં પગાર લે છે. ગુજરાતમાં પણ આ જ દરશા છે. નોકરીની નિર્ભયતાથી લોકો કોઈનાથી ડરતા નથી. ડર વિના શાસન ન ચાલે. અમે આટલા દિવસથી ફરીએ છીએ પણ ક્યાંય કોઈ સાધુ જોવા નથી મળતો.

આ લેકમાં જે જમીનના બેટ છે તેના ઉપર મોટુંમોટું ઘાસ ઊગે છે. કેન્દ્ર સરકાર કરોડો રૂપિયા ખર્ચની આવી જમીનને ઘાસ સાથે બહાર કાઢે છે અને ખેડૂતો તેનું ખાતર બનાવવા ટ્રોકટરો ભરીભરીને લઈ જાય છે.

આ તળાવ મત્સ્યઉદ્યોગનો અખૂટ ભંડાર છે. તળાવમાં મોટામોટાં ગોળગોળ કુંડાળાં કરેલાં છે, જે માછીમારોનાં જેતરો છે. તેમાં આવેલી માછલી તેની કહેવાય. અહીં મોટી જેતી માછલીઓની જ છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક પણ માછલી છે. ખાતાં વધે તે વેચે છે. તેમાંથી મરચું-મીઠું નીકળે. કોઈ ભૂખ્યું નથી રહેતું, કારણ કે ચારે તરફ અસંખ્ય નાનાં-મોટાં તળાવો ભર્યાં પડ્યાં છે, જેમાં ભોજનનો ભંડાર પડ્યો છે. ખરેખર લેક જોવાની મજા આવી. ભૂખ લાગે અને કશું ખાવાનું ન હોય તો એકાદ તળાવે પહોંચી જવાનું. થોડી જ

વારમાં ભોજનસામગ્રી મળી જાય.

હવે અમે સુભાષ મ્યુઝિયમ જોઈ રહ્યા છીએ. સર્વપ્રથમ અહીં જ આજાદીનો ઝડપો સુભાષબાબુએ લહેરાવ્યો હતો જે હજુ પણ લહેરાઈ રહ્યો છે. ગાંધીજી સાથે મનભેદ થવાથી સુભાષબાબુ અતિગ થયેલા. તેમને ગાંધીજીની અહિંસામાં વિશ્વાસ ન હતો, તેથી આર્મી બનાવીને અહીં પહોંચેલા અને ત્રિરંગો ધજ ફરકાવેલો. તેમની દઢ માન્યતા હતી કે ભારતમાં બ્રિટિશ આર્મી ભારતીયોનું બનેલું છે. ભારતીયો લાંબો સમય ભારતીયો ઉપર ગોળીબાર નહીં ચલાવે, જરૂર બળવો થશે અને દેશ છોડિને અંગ્રેજોને ભાગવું પડશે. 1857નો બળવો નિષ્ફળ થવાનું મુખ્ય કારણ આયોજન, એકતા અને સંચાલનની કમી હતી. આ વખતે આ કમી દૂર થઈ જાય તો અંગ્રેજોને ભાગવું જ પડશે. ગાંધીજી નેતાજી સાથે સંમત ન હતા તેથી નેતાજીને ગાંધીજીનો સાથ ન મળ્યો. નેતાજી, સરદાર પટેલ, બાબાસાહેબ આંબેડકર આ ત્રણોને ગાંધીજી દ્વારા પૂરેપૂરો સહયોગ મળ્યો ન હતો તેથી ત્રણે દુઃખી હતા. ગાંધીજીની અહિંસાથી આજાદી તો મળી, પણ ભાગલા પછી દશ લાખ માણસોની હત્યા થઈ ગઈ હતી. લાખો ઘર ઊજડી ગયાં હતાં.

અમે મ્યુઝિયમ જોઈ રહ્યા છીએ. ત્યારે નેતાજીએ ચલાવેલી કરન્સી-નોટો પણ છે અને તે વખતનાં હથિયારો પણ છે. તેમના હસ્તાક્ષરો પણ છે. તે સમયના બધા સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓનાં ચિત્રો છે. મ્યુઝિયમમાં તે સમયની ઘણી વસ્તુઓ સંગ્રહાયેલી છે. બધું જોઈને અમે બહાર નીકળ્યા. ચોકમાં નેતાજીની ભવ્ય પ્રતિભા છે તેને વંદન કર્યો. આ બ્રક્ષિત સાચા બલિદાની અને સાચા કાન્ટિકારી હતા. દેશ જોઈએ તેવી તેમની કદર કરી શક્યો નથી. તેમના પરિવારની શી દશા છે તે જાણવા મળતું નથી. દિલહીમાં તો એક જ પરિવારનો જ્યંજ્યકાર થઈ રહ્યો છે, બાકીના બીજા પરિવારોની કોને ખબર છે?

અમે વિદાય થયા. રસ્તામાં મચ્છરદાની જેવી માછલી પકડવાની જાળો લઈ-લઈને સ્વીઓ આવ-જા કરી રહી છે. અને જ્યાં પણ વરસાદનું થોડું પણ પાણી ભરાયું હોય છે ત્યાં તેને પાથરી શાકભાજીની વ્યવસ્થા કરી રહી છે. નાનાંનાનાં છોકરાં પણ આ જ કમમાં રોકાયેલાં છે.

અત્યારે શાદ્દ્વપક્ષ ચાલી રહ્યો છે તેથી હિન્દુ વૈષ્ણવો સમૂહમાં ખાસ ધોતિયાં વગેરે પહેરીને તથા સ્વીઓ પણ ખાસ પોશાક પહેરીને શાદ્દ ઊજવી રહ્યાં છે. લગભગ બધી સ્વીઓ લાંબું તિલક કરે છે. દક્ષિણ ભારતની સ્વીઓ કપાળમાં ભસ્મ જરૂર લગાવે છે, તેમ અહીંની સ્વીઓ ગોરોચનનું તિલક જરૂર કરે છે.

હવે અમે જાપાનીઓનું કબ્રસ્તાન જોઈ રહ્યા છીએ. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અહીં ભયંકર યુદ્ધ થયેલું. જાપાનીઓ અહીં નીચે હતા અને અંગ્રેજો પેટી પહાડી ઉપર હતા. બંને વચ્ચે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયેલું. જે જાપાનીઓ મરાયેલા તેમનું આ કબ્રસ્તાન છે. પ્રતિવર્ષ કેટલાક જાપાનીઓ અહીં શ્રદ્ધાજલિ આપવા આવે છે. હવે અહીં જાપાનીઓ મોટી હોસ્પિટલ બંધાવીને સેવા કરવાની યોજના બનાવી રહ્યા છે.

અમે બધા ઈર્સ્કોન મંદિરે આવ્યા છીએ. મુખ્ય રોડ ઉપર સુંદર ભવ્ય મંદિર જોઈને કોઈ પણ શ્રદ્ધાળુને દર્શનની ઈચ્છા થાય. મંદિર ઉપર છાપું ગાઠા બ્લૂ રંગનું અત્યંત આકર્ષક છે. અમે બધા મંદિરમાં ગયા, પણ નિજમંદિર બંધ હતું. વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ભગવાન વારંવાર પોઢી જતા હોય છે. ભગવાન પોઢ્યા છે અને ચાર વાર્યે ઊઠવાના છે. શિવજી કદી પોઢતા નથી. મંદિરમાં લાકડાનું અદ્ભુત કામ કરેલું છે. મંદિર તો બંધ હતું, પણ મંદિર તરફથી ચાલતી કેન્ટીન ખુલ્લી હતી. પીંજા બનાવ્યા. નાના ભાખરી જેવા પીંજા સૌઅ ખાધા. મંદિરના ચોકમાં સંત દામોદરદાસજીની સમાધિ છે. અહીં આતંકવાદીઓએ બોમ્બ-બ્લાસ્ટ કરેલો, જેમાં આ સંત માર્યા ગયા હતા. લોકો બધા બજારમાં ખરીદી કરવા ગયા. હું હોટલમાં આવીને આરામ કરવા લાગ્યો.

રાત્રે જમીને બધાએ સત્તસંગ કર્યો.

15 મિજોરમ

આજે તા. 24-9-2011 છે. મહિપુરની યાત્રા પૂરી કરીને હવે અમે મિજોરમના આઈઝોલ જઈ રહ્યા છીએ. પહેલાં મિજોરમની થોડીક માહિતી મેળવી લઈએ.

મિજોરમનું ક્ષેત્રફળ 21,087 ચો. કિ.મી. છે. મિજોરમની વસ્તી માત્ર બારેક લાખ જેટલી છે. વસ્તીની ઘનતા પ્રતિવર્ગ કિ.મી. ૫૨ છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ ૯૨% છે. અહીં મિજો અને ઈરિલશ ભાષાનું પ્રચલન છે. હિન્દી પણ ચાલે છે.

આઈઝોલની વસ્તી ચારેક લાખ જેટલી હશે. મિજોરમની પૂર્વ તરફ ખ્યાંમાર છે. પશ્ચિમ તરફ બાંગલાદેશ અને ત્રિપુરા છે. ઉત્તરમાં મહિપુર છે.

મિજો પ્રદેશમાં શતપ્રતિશત ખ્રિસ્તી લોકો વસે છે. મિશનરીઓએ ભારે પ્રયત્નો પછી લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પરિવર્તિત કર્યા છે. મિજોને પોતાની લિપિ નથી તેથી મિજો, નાગા વગેરે રોમનલિપિમાં પોતપોતાની ભાષા લખે છે.

આઈઝોલ 4000 ફૂટની ઊંચાઈએ વસેલું પર્વતીય નગર છે. મિજોરમ પર્વતીય પ્રદેશ છે. નાગાલેન્ડની માફક આ પ્રદેશ પણ અંગ્રેજોની જ ભેટ કહેવાય. વિમાનમાર્ગ અમે ઈમ્ફાલથી આઈઝવાલ પહોંચી ગયા છીએ. વિમાની મથકથી નગર 30 કિ.મી. દૂર છે. બહુ જ લીલોતરી છે. પ્રદેશ રમણીય લાગે છે. આ પ્રદેશ પણ ભારતથી જુદો થવા માગે છે. મોટા ભાગનાં સામાન્ય ઘરો વાંસની જડી સાંદ્રિઓમાંથી બનાવેલાં છે.

અમે હોટલ પહોંચી ગયા. લિફ્ટ નથી એટલે બે માળ સીડી ચઢીને ઉપર પહોંચી ગયા. અમારી સાથેના માણસો જોરજોરથી બોલી રહ્યા છે. કલશોર મચી ગયો છે. આપણે ધીમું બોલી શકતા નથી. શ્રી શક્તિસિંહે ખાજાં ખવડાયાં. બહુ સારાં લાગ્યાં. સૌને ખવડાયાં. આપણે ત્યાં પુષ્કળ વાનગીઓ બને છે. નામે ન આવડે. મેં તો પહેલી વાર જ આવાં સ્વાદિષ્ટ ખાજાં ખાધ્યાં. ગુજરાતી ચેનલોમાં અમુક તો જ્યારે જુઓ ત્યારે રસોઈ જ બનાવતી હોય છે, કાં પછી ભક્તોના મંજુરા વગાડતી હોય છે.

બીજી ચેનલો ઉપર દેશ-વિદેશના ગમે તેટલા મહત્વના સમાચારો આવતા હોય, પણ આ તો આપણે ભલા ને આપણા મંજુરા ભલા, કાં પછી વાનગીઓ ભલી. આજે તબિયતે રસોઈ બનાવી ને બધાને મજા આવી ગઈ. સ્વાદ પણ સુખનું મુખ્ય માધ્યમ છે. સ્વાદિષ્ટ ભોજન જલદી પચી જતું હોય છે.

અહીં પણ કન્યાપ્રમાણ ઘણું વધારે છે. બધો બ્યવહાર સ્વીઓ જ કરે છે. ટેક્સીઓ ઘણી છે. મારુતિ-કારો પર્વતીય માર્ગો ઉપર ફટાફટ દોડ્યા કરતી હોય છે. તિરુપ્તિ દવા લેવા ગયા પણ છોકરીએ પૈસા ન લીધા. મફત દવા આપી. ચારે તરફ ચર્ચો જ ચર્ચો છે. ભવ્યાતિભવ્ય ચર્ચો છે. કોઈ જુદા જ દેશમાં આવી ગયા હોઈએ એવું જણાય છે.

અમે ફરવા નીકળ્યા છીએ. આજે રવિવાર હોવાથી બજારો બંધ છે. આને બડાબજાર કહેવાય છે. ગાંધીજીનું પૂતળું પણ મૂકેલું છે. આસામ રાઈફલ્સનું મંદિર છે, પણ કોઈ ખાસ કાર્યક્રમ હોવાથી પ્રવેશ થઈ શક્યો નહીં. દૂર એક શિવમંદિર છે ત્યાં દર્શન કરવા જઈ રહ્યા છીએ. હવાઈ મથક ઉપર જ એક સૈનિકે મને આગાહ કરીને શિવમંદિર જોવા જવાનું કહ્યું હતું. અમે તો નગર બહાર પહોંચી ગયા. સૈનિકોએ બનાવેલું આ મંદિર છે. નાનાં-નાનાં ચાર-પાંચ મંદિરો છે. રાધાકૃષ્ણ, દેવીમાતા, શિવજી, ગણેશજી વગેરે જુદાજુદા દેવો છે. અહીં હિન્દુ વસ્તી નથી છતાં મંદિર કેમ હશે? – તેવી જિજ્ઞાસા થઈ હતી, પણ પછી સમાધાન થયું કે અહીં સૈનિકોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. તે બધા માટે મંદિર જરૂરી છે. સૈનિકો ભાગ્યે જ નાસ્તિક હોય. જેનું જીવન અનિશ્ચિત હોય, એક પગ હુમેશાં મુખમાં રહેતો હોય તે નાસ્તિક ન થઈ શકે. નાસ્તિક તો નિશ્ચિત પગારની આવક હોય, કોઈ ચિંતા ન હોય તેવા લોકો થઈ શકે. બધે ફરીને દર્શન કર્યો

અને બહાર નીકળ્યા. મંદિર પર્વતના ઘણમાં નીચે છે, જ્યારે રોડની બીજી બાજુ જ ગુરુદ્વારા છે. અમે બધા ગુરુદ્વારામાં દર્શન કરવા પણ ગયા. અહીં કોઈ દેવદેવીઓ ન હતાં. ગુરુ ગ્રંથસાહેબ માત્ર અને લાઉડસ્પીકર ઉપર પાઠ ચાલી રહ્યો હતો. શાનીજી મળ્યા, ખૂબ પ્રસાન્ન થયા. બધાને પ્રસાદ આપી વિદાય થયા. મંદિરે કે ધર્મરસ્થાનમાં પણ આવકાર મળે તો ગમતું હોય છે. બંનેનું નામ પુષ્પક મંદિર અને પુષ્પક ગુરુદ્વારા કહેવાય છે.

આ પર્વતીય નગરોમાં પાણીની ઘણી તકલીફ છે. દર અઠવાડિયે માત્ર એક જ સમય પાણી અપાય છે. પણ વરસાદ ઘણો થતો હોવાથી પ્રત્યેક ઘરના ઓટલા ઉપર દશ-વીસ હજાર લિટર પાણી સમાય તેવી સિન્ટેક્સની ટાંકી ગોઠવેલી હોય છે, જેમાં ઘરના છાપરાનું પાણી ભરાતું રહે છે, જેનાથી કામ ચાલે છે. આ યોજના આપણે પણ કરવા જેવી ખરી. અહીં અપરાધો ઓછા જ થાય છે. બળાત્કાર તો થતા જ નથી. બધી પ્રજા છિસ્તી ધર્મ પાળે છે. તેમના પણ જુદાજુદા 2-4 સંપ્રદાયો છે, જેથી જુદાંજુદાં ચર્ચ છે. પ્રજા સંપૂર્ણ માંસાહારી છે. બધાં પ્રાણીઓ ખાદ્ય ગણાય છે. ફૂતરાં પણ ખરાં.

અમે એક વિશાળ - મોટું સોલોમન ચર્ચ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. પણ રવિવાર હોવાથી લોકો ચર્ચમાંથી છૂટ્યા હોવાથી અમારે એક તરફ ઊભા થઈ જવું પડ્યું. પુષ્પક ભીડ છે. પહાડી સાંકડો માર્ગ હોવાથી અને અમારી ગાડીઓ એક તરફ ઊભી હોવાથી માંડ બબ્લે માણસો જઈ શકે છે, પણ બધા શિસ્તબદ્ધ, બોત્યાચાલ્યા વિના કમબદ્ધ જઈ રહ્યા છે. કશો ઘોંઘાટ કે ધક્કામુક્કી નથી. ધર્મ જીવનબ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. માનો કે આ લોકોને આ ધર્મ ન મળ્યો હોત તો કેવા હોત? ધર્મનાં ઘણાં જમાપાસાં છે. થોડાં ઉધારપાસાં પણ છે. લગભગ ત્રણોક હજાર નરનારીઓ પસાર થયાં ત્યાં સુધી અમે ગાડીઓમાં બેસી રહ્યા. કોઈ-કોઈ મારા તરફ જુએ છે પણ કોઈ પ્રતિક્રિયા કરતાં નથી. અંતે બધાં પૂરાં થયાં. હવે અમે આગળ વધ્યા અને ચર્ચના પ્રાંગણમાં ગાડીઓ પાડ્ક કરીને અંદર ગયા. રાત્રે ટી.વી.માં આ જ ચર્ચનો કાર્યક્રમ બતાવાયો હતો. વિશાળ - મોટું ચર્ચ, મધર મેરી અને જિસસનાં પૂતળાં હતાં. છિસ્તીઓ માંસાહારી હોવા છતાં આપણાં કાલીમંદિરોની માફક કોઈ પશુભલિની પ્રક્રિયા થતી દેખાતી નથી. બહાર એક ભાઈ ચર્ચ તરફથી દશ-દશ રૂપિયા લઈને બધાને ચા પિવડાવી રહ્યો છે. મંદિરોની માફક અહીં પણ બહેનોનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હતું. માત્ર મસ્ઝિઝદમાં જ બહેનો હોતી નથી. દરગાહોમાં હોય છે ખરી. અમે વિદાય થયા. એકલા આઈજોલમાં જ મોટાંમોટાં 40 ચર્ચ છે. જમાપાસું એ પણ કહી શકાય કે કોઈ પૈસા માગતું નથી કે કોઈ બિખારી પણ નથી.

અમે આઈજોલથી ઘણે દૂર પ્રાચીન આદિવાસી જીવનપદ્ધતિ બતાવતું ગામ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. પહેલાં આ બધી પ્રજા લગભગ અર્ધનગન દશામાં જુદાંજુદાં જંગલોમાં જાતિવાર અલગઅલગ રહેતી અને શિકાર કરીને જીવન જીવતી હતી. ગઈ કાલે જ આ ગામમાં કોઈ ભવ્ય કાર્યક્રમ થયો હતો તેના મંડપ-પડદા વગેરે પડ્યું છે.

અમે તો ગામના પ્રથમ ઘરમાં જ ગયા. આ મુખીનું ઘર છે. વાંસથી બનેલું આ સામાન્ય ઘર છે, જેમાં અહીં રહેનારી આદિજાતિનો મુખી રહેતો હતો. તેનો પલંગ છે, જે વાંસથી બનેલો છે. તેને ઘણી પત્નીઓ રહેતી. પાણી લાવવા તથા રાખવા માટે પોલા વાંસના ટુકડા કામમાં લેવાતા. આફિકન પ્રજા તુંબડાનો ઉપયોગ કરતી. અહીં તુંબડાં નહીં થતાં હોય. મુખીનું રસોડું, રેંટિયો વગેરે છે. ત્યારે આ લોકો સામે સૌથી મોટો પ્રશ્ન સુરક્ષા અને આહારનો રહેતો. બીજી આદિજાતિઓ ક્યારે હુમલો કરી દે તે કહેવાય નહીં. સતત ભયમાં જીવન જીવતા. અને આહાર તો શિકાર કરીને જ મેળવાતો. સ્વીઓ માત્ર ભોગ્યા જ રહેતી. જીતનારા હરી જતા. આ લોકો તંત્ર-મંત્ર, ભૂત-પ્રેતમાં બહુ માનતા. ભૂત-પ્રેત હોય એટલે તેની વિધિઓ પણ હોય જ. આ લાકડું એવું છે કે તેને ભેટવાથી ભૂત-પ્રેત નજીક ન આવે. મુખીના પલંગ ઉપર કોઈનાથી બેસાય નહીં. અદબ તો હોવી જ જોઈએ. આ માટલામાં દાડુ રહેતો. દાડુ તો મુખ્ય પીણું રહેતો. ખાવું-પીવું, નાચવું, લડવું અને બાળકો પેદા કરવાં એ જ પ્રવૃત્તિ રહેતી હતી.

આ જીવાન કુંવારા છોકરાઓ માટે રહેવાનું ઘર છે. આમાં આખા ગામના બધા કુંવારા છોકરા રહેતા. તેઓ નાચતા-ગાતા, મોજમસ્તી કરતા અને અહીં સૂઈ જતા. પરણ્યા પછી નવા બાંધેલા ઘરમાં રહેવા જતા રહેતા. જમીનની છૂટ અને વાંસડાની છૂટ. ઘર બાંધતાં કેટલી

વાર? છોકરાઓના ઘરની વચ્ચે મોટું બીમ મૂકેલું છે, જે દરવાજાનું કામ કરે છે.

અહીં સંડાસ જતાં અને ભૂંડ પ્રાણીઓ તેની સફાઈ કરી નાખતાં. પાણી લેવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. આ ખાનામાં બધાં લાકડાં રહેતાં. આખી રાત તાપણું થતું અને તેના અજવાણે નાચવાકૂદવાનું થતું.

આ લુહારનું ઘર છે. તે લોઢામાંથી હથિયારો બનાવતો. તે સમયની ભણી જોઈ. નવાઈ લાગે તેવી બ્વસ્થા હતી. બે ફૂટના છ ઈંચ વ્યાસના બે ઊભા પાઈપમાં પક્ષીઓનાં પીંછાં બાંધેલા બે લાકડાં બંને હાથથી વારાફરતી પાઈપમાં ધકેલાતાં, તેમાંથી હવા ભણીમાં જતી અને કોલસા લાલઘૂમ થઈ જતા.

ઓછામાં ઓછાં મોટાં આઈ જાનવરોનો શિકાર કરે તે પછી જ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા થતી અને લગ્ન થતાં. દરવાજા ઉપર મારેલાં પ્રાણીઓનાં માથાં લટકાવેલાં રહેતાં. આ લાકડાની ઘંટી છે. તેનાથી અનાજ દળતા. ત્યારની અને આજની દુનિયામાં કેટલું બધું અંતર છે! માણસ સતત સગવડો શોધતો અને વિકસતો રહ્યો છે. વિકાસ ઉપર કદી પૂર્ણવિરામ હોય જ નહીં. જે ધર્મો વિકાસવિરોધી હોય છે તે પ્રજાને પછીત બનાવી દેતા હોય છે. કલ્પના કરો કે જ્યારે આ પ્રજા આવું જંગલી જીવન જીવતી હશે ત્યારે પાદરીઓ આવીઆવીને તેમને ધાર્મિક બનાવવા કેવાકેવા પ્રયત્નો કરતા હશે? પાદરીઓની પેઢીની આ તપસ્યા જ કહેવાય.

અમે પાછા આઈજોલ આવી ગયા. એક પર્વત ઉપરની કોલેજ જોઈ રહ્યા છીએ. ઊંચા મથાળેથી પૂરું આઈજોલ દેખાય છે. આ કોલેજમાં સેંકડો છાત્ર-છાત્રાઓ ભાગે છે, પણ આજે રજા હોવાથી બધું બંધ છે.

હવે અમે અહીંનો તાજમહેલ જોવા પહોંચી ગયા છીએ. દૂરથી જ સર્ફેટ ભવ્ય તાજમહેલ જેવી ઈમારત દેખાય છે. ઈમારતની પણ સુંદરતા અને ભવ્યતા હોય છે. બહુ જ સાંકડા રસ્તેથી અમે તાજમહેલ પહોંચી ગયા. ઘણી સીડીઓ ચઢીને છેક ઉપર જવાય છે. અમારામાંથી કેટલાકે ઉપર ચઢવાનું માંડી વાળ્યું. મોટો પ્રશ્ન હાઈએટેકનો છે. મેં તો ભગવાનનું નામ લઈને ચઢવા માંડ્યું. છેક ઉપર સંતોકી જોતા રહ્યા. તેમને ખાતરી હતી કે હું ચઢી શકવાનો નથી, પણ “પંગું લંઘયતે ગિરિમૂ” પ્રમાણો હું અટક્યા વિના છેક ઉપર ચઢી ગયો. સંતોકી અને બીજા તો ખુશખુશ થઈ ગયા. આરોગ્યની પ્રાપ્તિ જીવનનું પ્રથમ વરદાન કહેવાય. સાંજે બધા થાકીને લોથ થઈને પલંગમાં પહેરેલા કપડે પડી જાય છે ત્યારે હું બધાને સત્સંગ કરવા બોલાવું છું ત્યારે પણ લોકોને નવાઈ લાગે છે. ડગલે ને પગલે ઈશ્વરકૃપાનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

બન્યું એવું કે એક શ્રીમંતની પત્ની તેના બાળક સાથે કારમાં પ્રવાસ કરી રહી હતી, ઓચિંતાનો અક્સમાત હંમેશાં ઓચિંતાનો જ થાય, તે શાંતિથી ન થાય. અક્સમાત એટલો જોરદાર હતો કે માતા અને પુત્ર બંને મરી ગયાં. પતિને બહુ જ આઘાત લાગ્યો. પતિ, પત્નીનો વિયોગ સહન ન કરી શકે. તે શ્રીમંત હોવા છતાં, બીજી પત્નીઓ પ્રાપ્ત હોવા છતાં એકલો જ ઝૂર્યા કરે. તીવ્ર વિયોગ વ્યક્તિને જુરાવતો હોય છે. ઝૂર્યા વિના ભગવાન પણ ન મળે. હું પોતે જ બ્રહ્મ હોઉં તો ઝૂરવાનું રહેતું જ નથી. જે સતત પ્રાપ્ત હોય તેની કિંમત ન હોય. ભક્તને ભગવાનની તડપ હોય. તડપ જેટલી તીવ્ર હોય, ઝૂરવાનું પણ તેટલું જ તીવ્ર હોય. આ ઝૂરવું એ જ વિયોગભક્તિ કહેવાય. તેને પ્રેમલક્ષણાભક્તિ પણ કહેવાય. જેવી ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ હોય તેવી જ પતિ-પત્ની વગેરે પ્રત્યે પણ હોય. જો તે દૈવી પ્રેમ હોય તો અમર થઈ જાય. દૈવી પ્રેમનો વિયોગ તીવ્ર તડપ કરાવે. આ તીવ્ર તડપ જ મોટી તપસ્યા અને ભક્તિ કહેવાય. પત્નીત્યાગી ભગવાનોને તીવ્ર તડપ થઈ હોય તેવું જાણ્યું નથી. તેમ જ ત્યજાયેલી પત્નીને પણ તીવ્ર તડપ થઈ હોય તેવું પણ જાણ્યું નથી. થઈ હોત તો આત્માહૃતિ આપી દેત, પણ તેવું કયાંય થયું નથી. કદાચ બંને એકબીજાથી છૂટ્યાં હોય અને સુખી પણ થયાં હોય. એવું પણ સંસારમાં બનતું હોય છે કે પતિ-પત્ની ત્રાસરૂપ થઈને એકબીજાને રંજાડતાં હોય અને પછી કોઈ નિમિત્તે છૂટાં પડીને સુખી થતાં હોય! પત્ની પ્રેમાળ, વફાદાર અને આણાંકિત હોય, તો કોઈ પતિ પત્નીત્યાગી ન થાય. કાંઈક મહત્વની ઓલજ થઈ હોય તો જ પત્નીત્યાગ થાય!

પણ આ પતિથી વિરહ જરવાયો નહીં. તે રાતદિવસ પત્નીના ચિત્ર આગળ ધૂસકે ને ધૂસકે રોતો રહ્યો. “મારી પત્ની! મારી પત્ની!”

પોકારતો. પ્રિયની પાછળ પોકો પાડી-પાડીને સાચું રડવું તે પણ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ જ કહેવાય. શોક કરવો પણ જરૂરી છે. શોકમુક્ત થઈને શાની થવું તેના કરતાં શોકાદુલ થઈને પ્રેમી થવું ઉચ્ચ પદ કહેવાય. દશરથે પુત્રવિયોગે પ્રાણ આપી દીધા હતા. શ્રીરામ પણ સીતાજી માટે તહેપતા જ રહ્યા. આવા શોકને દૈવી શોક કહેવાય, જે પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થાય. જો આવું કશું જ ન થાય તો શાન લુખ્યું કહેવાય. કોઈ જીવે તોય વાહ વાહ અને કોઈ મરે તોય વાહવાહ, એ શાન ન કહેવાય, લાગણીહીનતા કહેવાય.

પેલા પત્નીવિયોગી ભાઈ ફરતા-ફરતા આગ્રા આવ્યા. તાજમહેલ જોયો. ઓટલા ઉપર બેઠાબેઠા તેમને મુમતાજમહેલ દેખાણી. કણકણમાં મુમતાજ હસી રહી હતી અને બાદશાહ શાહજહાં દેખાયો. તે પણ મુમતાજની પાછળપાછળ ફૂલો લઈને ફરી રહ્યો હતો. આ બે રૂહો જોઈને તેને પ્રેરણા મળી: હું પણ મારી મુમતાજ માટે તાજમહેલ બનાવું, મારી પત્નીનું તર્પણ કરું. ડાદ્યા વ્યાપારીઓ પ્રેમ ન કરે, વ્યાપાર કરે. કદાચ પ્રેમ કરે તો તેમાં પણ વ્યાપાર જ હોય. “મને શું મળશે?” એવી ગણતરી હોય. પ્રેમ તો ગણતરીથી પર હોય. તેમાં સરવાળા-બાદબાકી ન હોય. આવા ડાદ્યા ગણતા વ્યાપારીઓ આવું પત્નીસ્મારક ન બનાવે. તેટલી રકમની ફિક્સ કરાવે તો વ્યાજ આવે. કદાચ બહુબહુ તો તે એકાદ મંદિર કે દેરાસર બનાવી દે અને તે પણ પોતાના નામે. પત્નીનું નામ તે રખાતું હશે! જવા દો એ મુડદાલ જંતુઓને.

પેલા ભાઈએ પત્નીની યાદમાં આ ભવ્ય તાજમહેલ બનાવડાયો. આઈજોલનું નજરાણું થઈ ગયું. લોકો દર્શન કરવા આવે છે. પ્રેમી જોડાં બેસીને ધ્યાન કરે છે: મને પણ આવો પત્તિ મળો! પણ પહેલાં તું આવી પત્ની તો થા! આ બહેન કેટલી સમર્પિત હશે કે તેણે પતિને સંપૂર્ણ પોતાનો કરી લીધો હશે! જો તે કર્કશા કે બદચલન હોત તો તેનો તાજમહેલ ન થયો હોત. અમે પણ વંદન કરીને નીકળ્યા. શુદ્ધ પ્રેમ હંમેશાં વંદનીય હોય છે. ત્યાગ વંદનીય છે પણ જો તે વાંઝિયો ન હોય તો જ. તપ વંદનીય છે, પણ જો તે માત્ર દેહદમન ન હોય અને પ્રશ્નો ઉકેલતું હોય તો. પણ શુદ્ધ પ્રેમ તો સદા વંદનીય છે. એકાકીને પ્રેમ ન હોય. એકલો ભગવાન ત્યાગી હોય, પ્રેમાળ ન હોય. પ્રેમ તો સજોડે જ હોય. એટલે આપણો રાધાકૃષ્ણને પ્રેમનું પ્રતીક માનીને પૂજાએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાગી કે વીતરાળી નથી. જો તે ત્યાગી થઈ જાય તો રાધાનું શું થાય? શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમી છે, પ્રેમાવતાર છે. તેમના પ્રેમમાંથી જે પ્રતિમા ઉત્પન્ન થઈ તે રાધા છે, તેથી બંને મંદમંદ હસી રહ્યાં છે. કોરા ત્યાગમાં મોહું ચઢેલું હોય, કારણ કે તેને કશું ગમતું જ નથી, બધું ત્યજ દેવા જેવું લાગે છે, તેથી મોહું ચઢી જાય છે. પ્રેમ બધાનો સ્વીકાર કરે છે, વિશ્વવાત્સલ્ય જગાડે છે. તેમાંથી કોઈ મીરાં, કોઈ મધર ટેરેસા બને છે, જે રસ્તામાં મળમૂત્રથી ખરડાયેલા દરદીને પણ પ્રેમ કરે છે અને ઉપાડીને સેવા કરે છે. કોરો ત્યાગ આવા દરદીને જોઈને મોહું ચઢાવીને ચાલતો થાય. “બિચારો પૂર્વનાં કર્મો ભોગવી રહ્યો છે.” આ થયું સમાધાન! ભાગી ધૂટવાનું પણ લોજિક હોય છે.

તાજમહેલથી ફરી પાછા નીચે ઊતર્યો. આ સ્મારકે મારા ઉપર ગાઢ અસર નાખી. પ્રત્યેક પતિ-પત્નીએ અહીં આવીને પ્રેરણા લેવી જોઈએ: “આવાં થઈશું.”

અમે વિદાય થયા. અમારી હોટલનો માલિક ચુસ્ત શાકાહારી છે. થોડી નવાઈ લાગી. તેણે અમારા માટે શાકાહારી ભોજન બનાવવાની બધી સગવડ કરી આપી છે. તબિયત અને સાથીદારો મળીને સરસ રસોઈ બનાવે છે.

16 ત્રિપુરા

આજે તા. 26-9-2011 છે. અમારે ત્રિપુરા-અગરતલા જવાનું છે. આઈઝોલથી અગરતલા 250 કિ.મી. જ છે, પણ માર્ગબ્યવહાર બંધ હોવાથી અમારે કલકત્તા થઈને અગરતલા જવાનું થશે, જે હજાર કિ.મી.થી પણ વધુ થશે. પહેલાં ત્રિપુરા વિશે થોડી માહિતી જોઈએ.

ત્રિપુરાનું ક્ષેત્રફળ 10,491 ચો. કિ.મી. છે.

ત્રિપુરાની વસ્તી 40 લાખ ઉપર છે.

પ્રતિ વર્ગ કિ.મી. 350 માણસો વસે છે. વસ્તીનો ભાર વધારે કહેવાય.

શૈક્ષણિક સ્તર 90% છે.

અહીં બંગાળી અને કોક બારાક ભાષા ચાલે છે. આમ તો અંગ્રેજ અને હિન્દી પણ ચાલે છે.

ત્રિપુરા ત્રણ તરફથી બાંગલાદેશથી ઘેરાયેલું છે. તેની ઉત્તરમાં આસામ અને મિઝેરમ આવેલાં છે.

ત્રિપુરા ઉત્તરથી દક્ષિણ 184 કિ.મી. છે અને પૂર્વથી પશ્ચિમ 113 કિ.મી. છે.

ત્રિપુરા પ્રાચીન મહાભારતકાળથી ભારતનું રહ્યું છે. સમાટ અશોકનું સામ્રાજ્ય અહીં સુધી હતું, પણ તેનો આધુનિક ઇતિહાસ 19મી શતાબ્દીમાં મહારાજા બીરચન્દ માણિકયથી શરૂ થાય છે. 1947માં મહારાજા ભારતમાં ભણ્યા અને તે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ થઈ ગયું. ત્યારે તેની કુલ આબાદી પાંચ લાખની જ હતી. પણ પૂર્વ પાકિસ્તાનથી 16 લાખ નિરાશ્રિતો અહીં આવીને વસી ગયા. બધું સંતુલન બગડી ગયું. આજે બંગાળી અને મૂળ આદિવાસીઓનો મહાસંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. અત્યારે તો તેની વસ્તી 40 લાખ ઉપર થઈ ગઈ છે. જેમાં બંગાળી બહુમતીમાં આવી જવાથી તેમની સરકાર રચાય છે, મૂળવાસીઓ બિચારા થઈ ગયા છે, તેથી તોફાનો ચાલે છે. 1972માં તેને પૂર્ણરાજ્યનો દરજા અપાયો છે.

અહીં ચા અને રબ્બરનો રોકડિયો પાક થાય છે અને બધાં ફળફળાં પુષ્ટ થાય છે.

અહીં 19 આદિજાતિઓ વસે છે જે હવે 30% થઈ ગઈ છે અને 70% બંગાળીઓ આવીને બહુમતી થઈ ગયા છે. બંને વચ્ચે મહાસંગ્રહ ચાલે છે. એરપોર્ટ ઉપર સાબરકાંઠાનો એક સૈનિક મળી ગયો, જે મને ઓળખી ગયો. તે અહીં હવાઈ મથકની રક્ષાનું કામ કરે છે. તેણે મારા માટે અલગ રૂમની વ્યવસ્થા કરવા આગ્રહ કર્યો, જ્યાં આરામ થાય, પણ મેં આભાર સહિત અસ્વીકાર કરી દીધો. હું સૌની સાથે જ બેઠો છું. તેનું કહેવું હતું કે મિઝેપજા ચર્ચના આદેશ પ્રમાણે નિર્ણયો કરે છે. હિન્દી આવડતી હોય તોપણ હિન્દી બોલતી નથી. તેમને ઉપરથી એવો આદેશ છે.

અમે સમયસર રવાના થયા અને કલકત્તા પહોંચી ગયા. અમે બાંગલાદેશ ઉપર થઈને આવ્યા અને પાછા બાંગલાદેશ ઉપર થઈને અગરતલા જવાના છીએ. કલકત્તામાં ભારે ભીડ છે. હવાઈ મથક માણસોથી ઊભરાઈ રહ્યું છે. વસ્તી વધતી જ જાય છે. કોઈ નિયંત્રણ નથી. ઊલટાનું બાંગલાદેશની વસ્તી પણ અહીં ઠવાઈ રહી છે, જે સંતતિનિયંત્રણ નથી કરતા. તેમને કોઈ દંડ નથી, ઉપરથી ઇનામ છે. શું થશે આ દેશનું? રામ જાણો!

અમે અગરતલા પહોંચી ગયા છીએ અને હવે અહીંથી માત્ર સાત જ કિ.મી. દૂર બાંગલાદેશની સીમા જોવા જઈ રહ્યા છીએ. સીમા

ઉપર ભારે ભીડ છે. અવરજવર વધુ છે. અમારો ગાઈડ અહીંની મૂળ આદિજાતિ બર્મનમાંથી આવે છે. તે ધસી આવેલી બંગાળી પ્રજા પ્રત્યે અણગમો ધરાવે છે, કારણ કે બધું સંતુલન જ બગડી ગયું છે. અમે સીમા ઉપર જ ઊભા છીએ. સીમારક્ષકોએ અમારું સ્વાગત કર્યું. અહીંથી ટ્રકો ભરીભરીને સામાન બાંગલાદેશ લઈ જાય છે અને ત્યાંથી ટ્રકો ભરીભરીને સિમેન્ટ, રેતી, કપચી, શાકભાજી વગેરે અહીં આવે છે. બધી વિધિઓ પતાવીને ટ્રકો આવ-જા કરી રહી છે. વાધા બોર્ડરની માફિક અહીં પણ રોજ સાંજે રાષ્ટ્રીય ધજને સલામી અપાય છે. અમારા આવતાં પહેલાં જ સલામી અપાઈ ગઈ છે. સૂર્યાસ્ત થઈ ચૂક્યો છે. અહીંથી માત્ર 150 કિ.મી. જે દૂર ફક્ત છે. જો અમે વિઝા લીધા હોત તો સવારે જઈને સાંજે પાછા ફરી શકત. પણ આ દેશને પણ આતંકવાદી દેશ મનાય છે, તેથી એક વાર તમારા પાસપોર્ટ ઉપર બાંગલાદેશનો સિક્કો લાગી જાય તો તમે શંકાસ્પદ માણસ થઈ જાઓ. બીજા દેશો જલદી વિઝા ન આપે. પેલી તરફ 20% હિન્દુ પ્રજા રહે છે. આ તરફ 40% મુસ્લિમ પ્રજા રહે છે. હિન્દુ પ્રજા ઘટી રહી છે અને મુસ્લિમ પ્રજા અહીં વધી રહી છે. બંને તરફ એકબીજાનાં સગાં-સંબંધીઓ રહે છે, તેથી આવજા વધારે થાય છે. અમે એકદમ બાંગલાદેશના સીમા-પથ્થર આગળ જ ઊભા છીએ. બાંગલાદેશનું બધું લખાણ બંગાળી લિપિમાં જ રહે છે. ટ્રકોની નંબરપ્લેટ પણ બંગાળીમાં જ હોય છે.

સીમા ઉપર આપણા સીમારક્ષકોને હું કાજુ-કિસમિસનો પ્રસાદ વહેંચી રહ્યો છું તેથી આસપાસના ભાઈઓ પણ લાભ લેવા આવી ગયા છે. એક ટોળું બાંગલાદેશી છે. મેં નામ પૂછ્યું તો એક ભાઈએ કહ્યું કે ‘આલમગીર.’ બધા જ મુસ્લિમો છે. બહુ પ્રેમથી પ્રસાદ લીધો.

આલમગીર મને પૂછ્યું કે “આપ કહુંસે આતે હૈને?” મેં જવાબ આપ્યો કે “ગુજરાત સે.” તે તરત જ બોલી ઊઠ્યો કે “નરેન્દ્ર મોદી કે ગુજરાત સે?” મને નવાઈ લાગી કે મોદી છેક બાંગલાદેશ સુધી પહોંચી ગયા છે? આવું થવું એ વિરોધી મીડિયાની કૃપાથી જ શક્ય બન્યું હશે. વિરોધ વિના બહુ પ્રચિદ્ધ ન થાય. જેમજેમ વિરોધ વધતો જાય તેમતેમ તમારી પ્રચિદ્ધ પણ વધતી જાય. પણ હા, તે વિરોધ જોટો હોવો જોઈએ. ખોટો વિરોધ વિરોધ કરનાર માટે બૂમરંગ બનતો હોય છે. મોદીએ કહ્યું કે મને જે ઈંટો મારી તેની મેં સીડી બનાવી દીધી. મેં સામી ઈંટો ન મારી. નહીં તો સીડી શામાંથી થાત?

હમણાં જ આપણા ઢીલા પ્રધાનમંત્રી બાંગલાદેશ જઈ આવ્યા. તેમણે ઘણી સંધિઓ કરી છે જેમાં બાંગલાદેશથી આવતી વસ્તુઓ ઉપરથી ડચુટી કાઢી નાખી છે, જેનો ફટકો અહીંનાં ઉત્પાદનોને પડશે. બાંગલાદેશની સર્સ્તી વસ્તુઓ સામે આપણું ઉત્પાદન ટકી શકશે નહીં. લોકો નારાજ છે.

અમે સીમા જોઈને પાછા ફર્યા છીએ. ચારે તરફ ઘણાં તળાવો છે. આ તળાવમાં રાજા-રાણી નાહવા માટે આવતાં. અહીં એક ગુજરાતી હોટલ પણ છે. 25 વર્ષથી ચાલે છે. અને આ દુર્ગાવાડી છે. અહીં વર્ષમાં એક જ વાર બલિદાન અપાય છે. આ નેતાજીનું સ્ટેચ્યૂ છે. આ રાજમહેલ છે. 1789માં દશ લાખ રૂપિયામાં ચાર વર્ષની મહેનતથી આ મહેલ બનેલો. અમે દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો, પણ અંધારું ઘણું છે તેથી આશરે ચાલીએ છીએ. મહેલ તો ભવ્ય છે પણ ચોકમાં લાઈટની વ્યવસ્થા નથી. આ ખુદીરામ બોઝનું સ્ટેચ્યૂ છે. ખુદીરામને ભગતસિંહની સાથે જ ફાંસી આપવામાં આવેલી. કહેવાય છે કે જજ જ્યારે જજમેન્ટ સંભળાવતો હતો ત્યારે તે ઘસઘસાટ સૂર્ય ગયેલો. જાગ્યો ત્યારે બોલ્યો કે “હો ગયા, સબ સુન લિયા, ઈતના લમ્બા લમ્બા બોલને કી ક્યા જરૂર હૈ?” કેટલું મનોબળ હશે! અમે અમારા મંદિરમાં ઘણા શહીદોની સાથે ખુદીરામનું સ્ટેચ્યૂ પણ મૂક્યું છે. આ મહેલમાં એક ભોંયું છે, જેની રાજને પણ પૂરી ખબર નથી.

અમે કાલીમાતાના મંદિરે પહોંચ્યા છીએ. આરતી થઈ રહી છે. મા આનંદમયી માતાજીને બહુ માનતાં તેથી તેમની પણ મોટી છબી લગાડેલી છે. આરતી બહુ ચાલી તેથી અડદેથી નીકળી આવ્યા.

આ શિવજીનું ભવ્ય મંદિર છે. અને હવે અમે જગન્નાથજીના મંદિરે પહોંચ્યા છીએ. અહીં પણ આરતી ચાલુ છે. આ ગૌડીય મઠ છે. ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો આ મૂળ સંપ્રદાય છે. મંદિર ઘણું વિશાળ છે. એક વૃદ્ધ સાધુ અમને બધું બતાવવા સાથે ફરી રહ્યા છે. અહીં પણ દાસભક્તિનું મહત્વ છે. સાધુઓમાં ઘણી નમ્રતા દેખાય છે. ભગવાન આગળ લાંબા દંડવત્ત પ્રણામ કરતા રહે છે.

બધાં દર્શનો કરીને હવે પાછા ઉતારા ઉપર જઈ રહ્યા છીએ. અહીં બૌદ્ધ મઠ પણ છે. અમારી હોટલની બાજુમાં જ તળાવ છે.

સવારના પહોરમાં લોકો સ્નાન કરે છે અને કોઈ ધાર્મિક વિધિ પણ કરે છે. હોટલમાં સાંજે જમવાનું ઘણું સાંદું હતું. પૂરા પ્રવાસમાં આજે સૌને જમવાનો સંતોષ થયો.

સવાર થયું છે ને સ્નાન-ચા-નાસ્તો કરીને અમે અહીંના ત્રિપુરાસુંદરીના પ્રસિદ્ધ મંદિરે દર્શન કરવા જઈ રહ્યા છીએ. માણસ ત્યાગી હોય કે રાણી હોય, સગવડો સૌને ગમે છે, અગવડો કોઈને ગમતી નથી. સવારે ચા-નાસ્તો, નાહવાનું સાંદું હોય છે તો બધા ખુશખુશ થઈ જાય છે અને જો જરાક ન ગમતું થાય તો બધાને દુઃખ થાય છે. જીવમાત્ર - પૂરું વિશ્વ સગવડભોગી છે. સૌથી મોટી સગવડ માન-પ્રતિષ્ઠા છે અને સૌથી મોટી અગવડ અપમાન-ઉપેક્ષા છે. જો જીવનમાં માન-પ્રતિષ્ઠાનું તત્ત્વ ભરપૂર હશે તો જીવન સુખમય થઈ જશે. પણ જો બધી ભૌતિક સગવડો છતાં જીવનમાં અપમાન અને ઉપેક્ષા હશે તો જીવન દુઃખમય થઈ જશે. આ બધા પ્રદેશોમાં એક બહુ સારી વાત એ દેખાય છે કે બધા જ લોકો ‘સર’-‘સર’ કહીને વાત કરે છે. કયાંય કોઈ તુલ્યકારથી વાત કરતા નથી.

એવું કહેવાય છે કે 200 વર્ષ ઉપર રાજાની રાજીને સ્વખ આવેલું તે સ્વખના આધારે આ ભૂમિમાં ખોદકામ કરાવેલું, જેમાંથી પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે જ પ્રતિમાનું આ મંદિર બંધાવ્યું હતું. મહારાણી દર મંગળવારે અહીં દર્શન કરવા આવતી. ધાર્મિક જીવનમાં સ્વખની પણ મહત્ત્વ છે જ. બધાં સ્વખો વ્યર્થ નથી હોતાં, કેટલાંક પ્રેરક પણ હોય છે. જો તમે શ્રદ્ધપ્રધાન જીવન જીવો છો તો તમને તમારી શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર અવારનવાર પ્રેરણા આપતું રહેશે જ. શ્રદ્ધા એ કોરી માનસિક વૃત્તિ નથી, પણ ફળદાયી - પરિણામદાયી કિયા પણ છે. શ્રદ્ધાથી તમે જેની સાથે જોડાયેલા રહો છો તે પણ તમારી સાથે તેવી જ રીતે જોડાયેલું રહે છે. તમે તેને જુઓ કે ન જુઓ, તે તો તમને જુએ જ છે. માતાએ શ્રદ્ધાને દેવીમાતાને સ્વખ આપ્યું કે હું અહીં છું, મને બહાર કાઢ, હું પ્રગટ થવા માગું છું. આ રીતે દૈવી પ્રેરણાથી આ મંદિર બંધાયેલું. 200 વર્ષથી તે હજારોની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

અહીં એવી માન્યતા છે કે આ પણ શક્તિપીઠ છે. અહીં શક્તિનો જમણો પગ પડ્યો હતો. 51 શક્તિપીઠોમાં ત્રિપુરાસુંદરીનું પણ સ્થાન છે. શક્તિ એટલે ઊર્જા. ઊર્જાનું કેન્દ્ર નારી છે. નર તો માત્ર શક્તિનો ધારક અને અવગાહક છે. માનો કે પંખો ચાલે છે તેને ચલાવનારી શક્તિ વીજળી છે. વીજળી દેખાતી નથી પણ કિયા દ્વારા તે પ્રગટ થાય છે. પંખો ફરે છે એટલે આપણને શક્તિના અસ્તિત્વની સાબિતી મળે છે. આપણો ફરતા પંખાને જોઈએ છીએ, પણ ચલાવનારી વીજળી-ઊર્જાને જોતા નથી, તેમ બાધ્ય કિયાના પરિણામને આપણે જોઈએ છીએ પણ તે બધું કરનારી શક્તિ આપણાને દેખાતી નથી. તે ન હોય તો કવિ કવિતા નથી કરી શકતો, કલાકાર ચિત્ર નથી દોરી શકતો, રાજા રાજ્ય નથી કરી શકતો. બધું શક્તિને આધીન છે. વ્યક્તિ તો માત્ર તેની ધારક કે વાહક છે. જ્યારે શક્તિ નથી રહેતી ત્યારે લક્ષ્ણ લાગ્યો કહેવાય છે. શરીર છે પણ લક્ષ્ણ લાગ્યો ગયો છે. અહંકારી વ્યક્તિને જે દિવસે લક્ષ્ણ લાગે છે તે જ દિવસે તેને ભાન થઈ જાય છે કે હું કંઈ નથી, ભારરૂપ છું. જે છે તે શક્તિ જ છે.

જો એકાવન શક્તિપીઠોને આપણો રૂપક માનીએ અને તેના તાત્પર્યને ગ્રહણ કરીએ તો ઊર્જાનાં 51 કેન્દ્રો છે. વિશ્વ ઊર્જાથી ભરેલું છે. કણકણમાં ઊર્જા છે, પણ તે પ્રગટ થાય છે એકાવન અંગોથી. માનો કે માતાનું જીમાંગ કોઈ જગ્યાએ પડ્યું છે. તે વાકશક્તિ બતાવે છે. વાકશક્તિ મહાન શક્તિ છે. વ્યક્તિમાં વાકશક્તિ પ્રગટે તો તે મહાન વક્તા થઈ જાય. મહાન વક્તા હજારો શ્રોતાઓને મંત્રમુખ કરીને પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો હોય છે. જે કુશળ અને સફળ વક્તા નથી તે સફળ અને લોકપ્રિય રાજનેતા થઈ શકતો નથી.

આવી જ રીતે કોઈ જગ્યાએ હૃદય પડ્યું છે ત્યાં લાગણી - ભાવનાની ઊર્જા ઉત્પન્ન થશે. લાગણીની ઊર્જાથી રસમય જીવન જિવાય છે. લાગણીહીન ભલે વીતરાગ કહેવાય, પણ તેમના જીવનમાં રસ નથી હોતો. શ્રીકૃષ્ણ રસરાજ છે, કારણ કે લાગણીથી ભરપૂર છે. તમારી લાગણીનો સામેથી પડ્યો ન પડે તો તમને પીડા થાય. પથર સાથે હૃદયને પણડચું લાગે. આવું ન થાય તે માટે જીવન લાગણીથી - હૃદયથી ભરપૂર થવું જરૂરી છે. ઉર્દૂવાળા તેવાને ‘દિલવાલા’ કહે છે.

માનો કે એક જગ્યાએ શક્તિની ‘યોનિ’ પડી છે. આ સૃજનશક્તિનું પ્રતીક છે. યોનિ સર્જન કરતી રહે છે. જો જીવનમાં સર્જકતા જ ન હોય તો વિશ્વ સમાપ્ત થઈ જાય. પણ નવુંનવું સર્જન થયા જ કરે છે, તેથી વિશ્વનો ધારાપ્રવાહ ચાલુ રહે છે. આ યોનિની ઊર્જા કહેવાય.

આમ શક્તિનાં 51 કેન્દ્રો દ્વારા તે-તે ઊર્જા પ્રગટે છે. તેનાથી વિશ્વ ઊર્જામય બને છે. હકારાત્મક શ્રુતાળુએ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી આ 51 કેન્દ્રોનું સમાલોકન કરવું જોઈએ. જો હકારાત્મક ભાવથી અવલોકન થશે તો આ શક્તિરૂપકને તમે મૂર્તિમંત અનુભવી શકશો.

અમે બધા ત્રિપુરાસુંદરી માતાનાં દર્શન કરવા નીકળી પડ્યા. આ ત્રિપુરા યુનિવર્સિટીનું ભવન છે. આ મસ્તિષ્કની ઊર્જા કહેવાય. બ્યક્ટિમાં મસ્તિષ્ક પણ હોય છે. બે અબજ જુદાજુદા અણુઓથી બનેલું મસ્તિષ્ક એક મહાન અજાયબી જ કહેવાય. આવી બીજી કોઈ અજાયબી નથી. તમે જેમજેમ મસ્તિષ્કને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો તેમતેમ વિસ્ફ્ખારિત થતા જશો: અધધધધ! આટલું બધું મસ્તિષ્કમાં છે? એનો ક્યાંય અંત જ નથી! મસ્તિષ્ક માત્ર ડેમિકલ્સની રચના નથી. જો તેવું હોત તો બધા સરખા જ હોત. પણ સૌમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ હોય છે તે મગજના દ્વારા હોય છે. મગજમાં જન્મજાત ક્ષમતાઓ હોય છે. મહેનત કરીને કાલિદાસ ન થવાય. મહેનત કરીને આઈન્સ્ટાઇન ન થવાય. તે થવાનું જન્મજાત હોય છે. પછી તમે મહેનત કરીને તેનું થોડું ઘડતર કરી શકો છો. કાલિદાસ કે આઈન્સ્ટાઇન સાથે બીજા અનેક વિદ્યાર્થીઓ ભાશતા હતા. સૌઅં સમાન મહેનત કરી હતી, પણ બધા કોઈ કાલિદાસ ન થઈ શક્યા. હા, વિદ્ધાન કે વૈજ્ઞાનિક થઈ શક્યા હશે, પણ એક નિશ્ચિત લિમિટમાં જ રહી ગયા હશે. ત્રિપુરા રાજ્ય બન્યું તે પછી અહીં ઘણો વિકાસ થયો છે. ઉગ્રવાદની મુશ્કેલીઓ ન હોત તો આ રાજ્ય ઘણું આગળ નીકળી ગયું હોત. અહીં ચારે તરફ શિક્ષણ જ શિક્ષણ છે. પણ નિરક્ષરતા કરતાં શિક્ષણો ઘણા પ્રશ્નો ઉભા કર્યા છે. સૌને નોકરી જોઈએ. નોકરી લાવવી ક્યાંથી? નોકરીઓ તો અનામતવાળા ખાઈ જાય છે. પ્રતિભાવાળા નિરાશા થઈ જાય છે. સંપત્તિનો મોટો ભાગ વ્યાપારીઓ લઈ લે. નોકરીઓનો મોટો ભાગ અનામતિયા લઈ લે. હવે શિક્ષિત પ્રતિભાશાળીઓ બેકાર થઈ જાય. બેકારી નિરાશા પેદા કરે. નિરાશામાંથી નકસલવાદ પેદા થયો, જે હાહાકાર મચાવી રહ્યો છે. જીવન ન્યાયપૂર્વકના સંતુલનથી વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું હોય છે.

ધોર નિરાશામાં પણ આશા અને ઉત્સાહ આપનારું તત્ત્વ ધાર્મિક ઉત્સવો છે. અત્યારે દુર્ગાપૂજાની તૈયારી થઈ રહી છે. સ્થળોસ્થળે ભવ્યાતિભવ્ય ચાર માળ ઊંચા વાંસડાના મંડપ રચાઈ રહ્યા છે. બંગાળીઓ જન્મજાત કલાકાર હોય છે. તે એવા કલાત્મક વાંસમંડપ રચે છે કે જોતા જ રહી જાઓ. કલાને મૂર્તુરૂપ થવા માટે ક્ષેત્ર જોઈએ છે. ઉત્સવો આ ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. મુસ્લિમો તાજિયામાં પોતાની કલા ઠાલવે છે અને મૂર્તિપૂજા હિન્દુઓ મૂર્તિઓ અને મંડપોમાં કલા ઠાલવે છે. કલાનો દેખાવ છે પણ કલાકાર દેખાતો નથી, તેને દેખવો પડે છે. આવી જ રીતે વિશ્વ પણ સર્વોત્તમ કલાનો નમૂનો છે, તેનો પણ કોઈ કલાકાર છે. તેને દેખવા માગનારને તે દેખાય છે. કલામાત્રાને આદર આપો. કલાની કદર કરો.

અહીં ન ગમે તેવી એક નવાઈની વાત પણ છે. બધી જેતી ગાયો દ્વારા થાય છે. બળદ નથી. હરિયાણા તરફ પાડાથી જેતી થાય છે. અલમસ્ત પાડાઓને જોતરી દેવાય છે. ગુજરાતમાં પાડા જીવતા નથી એટલે કોઈ ઉપયોગમાં દેખાતા નથી. અહીં પાડા જીવે છે પણ બલિદાનના કામમાં આવે છે. ગાય દૂધ પણ આપે છે અને જેતી કરીને અનાજ પણ આપે છે, તેથી ગાયો નવરી નથી રહેતી. આપણી ગૌમાતાઓ નવરી રહે છે તેથી રોડ ઉપર ‘રસ્તા રોકો’ના કામમાં બેઠી હોય છે. કોઈ તેમને ઉઠાડતું નથી. ઊરીને જાય તો ક્યાં જાય? જવાની કોઈ જગ્યા જ નથી. જમીન વિનાના માલધારીઓ ગાયોનું પણ રાજકારણ રમી શકે છે. સમર્થ સરકાર પણ તેમની જોહુકમીભરી માગણીઓ આગળ જૂરી જતી હોય છે. પં. નેહરુજીએ એક વાર ગાયોથી જેતી કરવાનું કહેલું અને લોકો ઊકળી ઊડ્યા હતા. મારી દસ્તિએ ગાયોથી જેતી કરવી યોગ્ય ન કહેવાય, પણ જો આ વાત યોગ્ય લાગે તો સ્ત્રીઓને પણ નોકરી-ધંધામાં જોતરવી યોગ્ય ન કહેવાય. પણ હવે તો ચારે તરફ જગ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીઓ જ કામધંધો લઈને બેઠી છે. પુરુષો બાળકો સાચવે છે અને દાડુ પીએ છે. તેવું અહીંના લોકો કરે છે. આમ જુઓ તો સિંહણો જ શિકાર કરતી હોય છે અને પછી પતિદેવ સિંહને પહેલાં જમાડતી હોય છે.

અમે હાવડા નદી પાર કરી. કદાચ આ જ હાવડા કલકત્તા જતી હશે, વિશાળ થતી હશે અને પછી બંગાળના ઉપસાગરમાં મળતી હશે. નદી આપણાને સંદેશ આપે છે: હું ઉદ્ગમસ્થળમાં નાનું ઝરણું-માત્ર હતી, પણ પછી ચાલવા મંડી અને વિશાળ થતી ગઈ. જે સાચી દિશામાં ચાલે છે તે વિશાળ થાય છે. જો હું અટકી ગઈ હોત તો સુકાઈ ગઈ હોત. એટલે સાચી દિશામાં ચાલતા રહો, ચાલતા રહો, અટકી ન જાઓ.

અગરતલ્લાથી 60 કિ.મી. દૂર ત્રિપુરાસુંદરીનું મંદિર છે. અમે આદિજાતિઓના ક્ષેત્રમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. હવે તેમાં બંગાળી નિરાશિતો અને અતિકમણ કરનારા ભણ્યા છે. જેમ ગીર છોડીને સિંહો ગામો તરફ વળ્યા છે અને ગામોમાં પ્રશ્નો ઊભા કર્યો છે તેમ અહીં પણ થયું છે. ત્રિપુરાની મૂળ વસ્તી પાંચ લાખ હવે પચાસ લાખ થઈ ગઈ છે. વસ્તી અહીં બાંગલાદેશથી અને પશ્ચિમ બંગાળથી ઠલવાતી રહી છે અને તેમાંથી ઉગ્ર પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. અહીં ચા અને રબ્બરનાં ઘણાં ખેતરો છે. તિરુપતિને ભારે જિજ્ઞાસા છે. તે ગુજરાતના શ્રીન અમ્બોસેડર છે. આખા ગુજરાતને હરિયાળું કરવાની જવાબદારી મોટી સરકારે તેમને સૌંપી છે. આ વર્ષે તેમણે 51 લાખ વૃક્ષો વાયાં છે. જોઈએ, તેમાંથી કેટલાં ઊછરે છે! નહીં ઊછરે તેવું માનીને રોપવાનું બંધ ન કરાય.

બધી ગાડીઓ ઊભી રહી. તિરુપતિ અને બીજા કેટલાક ભાઈઓ રબ્બરના પ્લાન્ટમાં ઘૂસી ગયા. વૃક્ષમાંથી નીકળતા દૂધને કુલડીમાં ભેગું થતું જોવા લાગ્યા. મેં કહ્યું કે કોઈના પ્લાન્ટમાં રજ વિના જવાય નહીં, પણ પટેલને પરમિશનની જરૂર ન હોય. મને કહે કે “આપણે કયાં તેનો પ્લાન્ટ ઉપાડી જવો છે?”

હવે તો સિન્થેટિક રબ્બર પુષ્કળ થાય છે જેનાથી વિશ્વની માગણી સંતોષાય છે. અર્જુનના રથને રબ્બરનાં ટાયર ન હતાં, લાકડાનાં પૈડાં હતાં. પૈડામાં રબ્બર જોડવાનું પશ્ચિમના એક સ્પર્ધાકને સ્ફૂર્યું. ત્યારે સાઈકલો નવીનવી બની હતી. તેમાં લોખંડનું પૈકું રહેતું જે બહુ ભારે ફરતું. તેની સ્પર્ધા થતી. યુરોપના વિકાસમાં સ્પર્ધાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને ભજવી રહી છે. એક સ્પર્ધાકને કલ્યના જાગી. તેણે પાણીનો રબ્બરનો પાઈપ પૈડા ઉપર બાંધી દીધો અને રેસમાં ગયો. તે વિજયી થયો. લ્યો, દિશા ખૂલી ગઈ. પછી તો રબ્બરનાં ટાયરો અને ટ્યુબો થવા લાગ્યાં. કુદરતી રબ્બરથી માંગ પૂરી ન થતાં હવે સિન્થેટિક રબ્બર બનાવવા લાગ્યા છે, જે અનેકગણું મજબૂત પણ બને છે. જરા કલ્યના કરો કે 140 ટન વજનવાળું જરૂરો જેટ આકાશમાંથી 300 કિ.મી.ની ગતિ સાથે રન્વે ઉપર ટકરાય અને છતાં તેનાં ટાયરોને કશું ન થાય તે રબ્બર કેટલું મજબૂત હશે? આ માનવસૃષ્ટિ કહેવાય. જો મનુષ્યે પ્લાસ્ટિકની શોધ ન કરી હોત તો આજે વિશ્વમાં લાકડું, લોખંડ, ચામડું વગેરે કચ્ચાંય જોયું ન મળત. નવીનવી ઉપયોગી શોધો કરનારા મહાન છે. તે પ્રશ્નો ઉકેલે છે. જે લોકો શોધો કરતા નથી, કરવા હેતા નથી, વિજ્ઞાનનો ધરમૂળથી જ વિરોધ કરે છે, તે પામર છે. તે વિશ્વને દુઃખી કરવા માગે છે. વિશ્વ સગવડોથી સુખી થતું હોય છે અને સગવડો વૈજ્ઞાનિક શોધોથી પ્રાપ્ત થતી હોય છે. અમે રબ્બર પ્લાન્ટ જોઈને આગળ ચાલ્યા.

આ જુઓ ભવ્ય હોસ્પિટલનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. અત્યંત વિશાળ હોસ્પિટલ થઈ રહી છે. આ પણ માનવજીવનના પ્રશ્નોને ઉકેલનારું કાર્ય થતું કહેવાય. હવે લોકો પ્રશ્નો ઉકેલનારા નિર્માણકાર્ય તરફ વળ્યા છે. તે આનંદનો વિષય કહેવાય. દિનપ્રતિદિન વિશ્વ સુંદર બની રહ્યું છે. હજ આજે પણ ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરો થઈ રહ્યાં છે. સારી વાત છે. પણ જ્યાં પહેલેથી હજારો મંદિરો છે ત્યાં થઈ રહ્યાં હોય તો તે ચિંતનીય છે. મંદિરો જરૂરી છે તેથી આવકાર્ય હોવાં જોઈએ, પણ તેમાં બે તત્ત્વો ન હોવાં જોઈએ. એક તો તે બ્યાપારિક કેન્દ્ર ન બનવું જોઈએ. કોઈ મસ્તિજદ કે ચર્ચમાં જવાની ટિક્કિટ જોઈ? મંદિરોની પણ ટિક્કિટ ન શોભે. અને તેમાં વ્યક્તિપૂજા ન હોવી જોઈએ. કોઈ વ્યક્તિને ભગવાન બનાવીને પૂજવાથી વ્યક્તિપૂજા થાય છે. વ્યક્તિપૂજા પરમેશ્વરનું અપમાન કહેવાય. જે ભગવાન નથી તેને ભગવાન માનીને પૂજવો તે આન્તિ કહેવાય.

અને આ જુઓ, અહીં કોલેજનું ભવ્યાતિભવ્ય ભવન થયું છે. ડિઝાઇન એવી છે કે જોયા જ કરીએ. આ પણ પ્રશ્નો ઉકેલનારું મૂડીરોકાણ કહેવાય. હજારો છાત્રો અહીં ભણી રહ્યા છે. વિદ્યા તેને કહેવાય જે જીવનનો વિકાસ કરાવે. ગોખણપણીને વિદ્યા ન કહેવાય. ઘાંચીનો બળદ ગમે તેટલું ચાલે તોપણ તે પ્રવાસી ન કહેવાય, કારણ કે તે તો ટેરનો ટેર જ રહે છે. જે સંસ્થાઓ વિદ્યાર્થીઓને ટેરના ટેર થઈ જવાની વિદ્યા ભણાવે છે તેને વિદ્યા ન કહેવાય. તે તો જીવનનો અવરોધ જ કહેવાય. ભલે તેને અધ્યાત્મવિદ્યાનું રૂપાળું નામ આપવામાં આવે, તેથી શું? રૂપાળા નામથી રૂપાળા ન થવાય. રૂપાળી બા, કાળીરાત પણ હોય. “તેજસ્વી નાવધીતમસ્તુ” અધીત તેજસ્વી બને. તે જ તાજ વિદ્યા કહેવાય. અધ્યાત્મવિદ્યાના કલાસ ન હોય, અનુભવ હોય. અનુભવ વિનાની અધ્યાત્મવિદ્યા ગોખણપણીથી વધારે નથી.

લ્યો ત્યારે, બધું જોતાંજોતાં અમે ત્રિપુરાસુંદરીના મંદિરે પહોંચી ગયા. ઘણી વિશાળ જગ્યા છે. ઘણાં નર-નારીઓ યાત્રાએ આવ્યાં છે. બહેનોનું પ્રમાણ ઘણું છે. બહેનો શ્રદ્ધાનું મૂર્તિમંત રૂપ કહેવાય, તેથી પ્રત્યેક ધાર્મિક કેન્દ્રમાં બહેનોની ઉપસ્થિતિ વધુ રહે છે. માત્ર મસ્તિજ્ઞોમાં જ બહેનો જોવા નહીં મળે, કારણ કે ઈસ્લામ પુરુષપ્રધાન ધર્મ છે.

મંદિરની આગળ જ એક વિશાળ સરોવર છે. સૌ કોઈ આ જળથી પવિત્ર થાય છે. જેને સ્નાન ન કરવું હોય તે પોતાના ઉપર છાંટા નાખે છે. ઘણાં બજ્બેની જોડમાં નાનાનાના બકરા બાંધ્યા છે. તે બધાને નવડાવ્યા છે કે નવડાવવાની વિધિ થઈ રહી છે. બપોરે 12 વાગ્યે તેમનું બલિદાન અપાવાનું છે, તેથી પવિત્ર કરવા જરૂરી છે. ઘણા બકરાઓને ખબર પડી ગઈ છે કે અમારું બલિદાન થવાનું છે. તેમના ચહેરા એકદમ દયામણા થઈ ગયા છે. મારાથી જોવાતું નથી, પણ હું રોકી પણ શકતો નથી. કેટલાક અત્યાચારો મૂંગા મોઢે જોયા કરવાના હોય છે. મને મારી કાયરતા અને ક્ષુદ્રતા ઉપર ફિંટકાર છૂટે છે, પણ શું કરું? સદ્ગીઓથી આવું ચાલતું આવ્યું છે. આને ધાર્મિક અત્યાચાર ન કહેવાય? મૂંગાં પ્રાણીઓની કંઠલને મૂંગા મોઢે જોતા રહેવી તે પણ પશુતા જ કહેવાય. પશુઓ તો કપાવાનાં જ, તેને રોકી નહીં શકાય, પણ ધર્મના નામે કપાય અને તે પણ માતાજીના નામે કે ભગવાનના નામે કપાય તે અસહ્ય કહેવાય. એટલું સારું છે કે માત્ર બકરા જ કપાય છે. બકરીઓનો બલિ ચઢવાતો નથી. બકરીઓ બીજા હજારો બકરા પેદા કરતી રહે તે માટે “બેટી બચાવો” જરૂરી છે.

અમે માતાજીનાં દર્શન કર્યો. મંદિર બહુ વિશાળ નથી. બહાર ઓટલા ઉપરથી જ દર્શન થાય છે. ઘણી ભીડ છે. અહીં બે પ્રતિમાઓ છે: ‘ધોટીમા’ અને ‘બડીમા’. અહીં માતાજીનો જમણો પગ પઢ્યો હતો તેથી 51 પીઠમાં આ પણ મહત્વનું સ્થાન છે. આપણે ઘરમાં નવવધૂનાં પગલાં પાડીએ છીએ. પરણીને નવીનવી આવતી વધૂ કંકુમાં પગલાં બોળીને પછી ઘરમાં ચાલે છે, તેનાં પગલાં પડે છે. તેને શુભ મનાય છે. સંદેશો એવો છે કે ‘મારો આવવાથી આ ઘરનું શુભ થશે.’ કંકુનાં પગલાં શુભનું પ્રતીક છે અને કંકુ પણ શુભનું પ્રતીક છે. યાદ રહે, શિવજીને ભસ્મ લાગે છે, માતાજીને કંકુ લાગે છે. ભસ્મ વૈરાગ્યનું પ્રતીક છે. આ બધું અંતે ભસ્મ જ થઈ જશે અને કંકુ ઐશ્વર્ય અને સૌંદર્યનું પ્રતીક છે. પૂજારીએ કંકુથી અમારાં લલાટ લાલઘૂમ કરી દીધાં છે. મંદિરથી થોડે જ દૂર બલિદાનભૂમિ છે. અમે ફરતા-ફરતા ત્યાં પહોંચી ગયા. ગઈકાલે જ અહીં પાડાનું બલિદાન અપાયું હતું. બલિદાનની ખાસિયત એ છે કે એક જ ઝાટકે ધડથી માથું અલગ થઈ જવું જોઈએ. પાડાની ગરદન બહુ જાડી હોય અને ચામડું પણ જાડું હોય, પણ બલિદાન આપનાર પંડ્યો પણ તેવો જ બળવાન હોય. મંત્રોચ્ચાર કરીને ‘અશ્વાય ફટ્ટ’ કહે એટલે ધડામ્બ દઈને ખડુગ ગરદન ઉપર પડે. માથું જુદું. થોડો સમય બધું તડક્કાતડક્કાત થાય. પછી શાંત. રોજ આ માણસ કેટલાંય પશુઓનું બલિદાન આપે છે, પણ તેને કશી જ માનસિક અસર થતી નથી. તે આને પવિત્ર કાર્ય માને છે, તેથી તે પણ સ્નાનાદિ કરીને પવિત્ર થઈને આવે છે.

આજે અપાનારાં બલિદાન માટેના બકરા આજુબાજુ તૈયાર રખાયા છે. આ બધું જોઈને તિરુપતિ વિચલિત થઈ જાય છે. “ચાલો, ચાલો, નથી જોવું. આવું મારાથી નહીં જોવાય!” તેમની વાત સાચી છે. આપણે આવાં દશ્યો જોવા જરાય ટેવાયેલા નથી, તેથી આપણે હિંસા કરી શકતા નથી અને હિંસા જોઈ શકતા પણ નથી. આ સારી વાત કહેવાય; પણ આવી માનસિકતાના કારણે આપણે હિંસક લોકો સામે ટકી શકતા પણ નથી. સામ્રાજ્ય હિંસકોનું હોય છે. અહિંસકો ટેક્સ ભરે, વેઠ કરે અને શિકાર બને. આ કૂર સત્યને પણ સમજવું જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં રાજા-મહારાજાઓ, યોદ્ધાઓ વગેરે શિકાર ખેલવા જતા તેથી તેમની પ્રહારક્ષમતા કેળવતી જે યુદ્ધમાં કામ આવતી. તમે કદી હજારો હરણાંઓને સિંહો સામે યુદ્ધે ચઢેલાં જોયાં? ના, કદી નહીં. હરણાં યુદ્ધ ન કરે, તે તો અંદરોઅંદર ઝઘડા કરે અને મરી જાય. વનનાં હરણાં કદી લાંબું – પૂરું આયુષ્ય ન ભોગવે. બિચારાં જુવાનીમાં જ કોઈનો શિકાર થઈ જાય. એ તો સારું છે કે જંગલી હિંસક પ્રાણીઓ ઘાસાહારી માદાઓનો કામાચાર માટે ઉપયોગ નથી કરતાં, નહીં તો પ્રત્યેક ઘાસાહારી માદા હિંસક પ્રાણીઓના કામાચારનું પણ કારણ બની હોત. જે મર્યાદા હિંસક પ્રાણીઓ પાળે છે. તે મર્યાદા હિંસક માનવીઓ નથી પાળતા. તેથી અહિંસક, માનવમાદાઓનો તે વિજ્યી થઈને ભરપૂર ઉપયોગ કરે છે. બિચારાં અહિંસક માનવીઓ લાચારીથી જોઈ લે છે. પ્રતિવર્ષ કેટલી દીકરીઓ, કેટલી બહેનો, કેટલી પત્નીઓ હિંસક લોકોના આકમણનો શિકાર બને છે તેનો આંકડો ઘણો મોટો છે. જે લોકો પોતાની સ્વીઓને સાચવી શકતા નથી તે રાખ્યે શું સાચવવાના હતા? હવે તો આંખ ઊઘડે તો સારું. એક જ રસ્તો છે – હરણાં બનાવવાની

ધર્મિક ફેફટરી બંધ થાય અને સિંહો બનાવવાની ચાલુ થાય, તો જ નારીરક્ષા થઈ શકે. ધર્મગુરુઓની આંખો ઉઘડશે?

અમે બપોરે થનારા બલિદાનને જોયા વિના જ વિદાય થયા, કારણ કે બધા જ વાત સંભળીને જ કકળી ઉઠચા હતા.

આટલા મોટા તીર્થક્ષેત્રમાં મને માત્ર ત્રણ જ બિખારીઓ મળ્યા. દરેકને દશ-દશ રૂપિયા આપ્યા. તેમના માટે આ બહુ મોટી રકમ હતી.

અહીં એક વાત મને બહુ જ પ્રભાવિત કરી ગઈ. સેંકડોની ભીડમાં હું એક જ સાધુ છું, તેથી શ્રદ્ધાળુ મહિલા આવી-આવીને લળી-લળીને પગે લાગે છે. તેમની શ્રદ્ધા જોઈને મને સંકોચ થાય છે. મારામાં તેમના જેટલી શ્રદ્ધા નથી, તેથી હું નમસ્કારને યોગ્ય નથી તેવું મને લાગે છે.

ત્રિપુરાસુંદરીનાં દર્શન કરીને અમે પાછા ફર્યા. અહીં ઘણા હલવાઈઓ માવો શેકીને પેંડા બનાવે છે, જે પ્રસાદમાં વપરાય છે. શ્રી શક્તિસિંહ બે કિલો પેંડા લઈ આવ્યા. બધાને વહેંચ્યા. પેંડા સારા હતા. અમારા સાથી પ્રવાસીઓ અવારનવાર કાંઈ ને કાંઈ વહેંચ્યા કરે છે.

હવે અમે મહારાજાનો નીરમહેલ જોવા જઈ રહ્યા છીએ. વિશાળ સમુદ્ર જેવા સરોવરની વચ્ચે આ મહેલ બંધાયેલો હોવાથી તેને નીરમહેલ કહેવાય છે. સરોવરને 'રુદ્રસાગર' કહેવાય છે. આ મહેલ મહારાજા વીર વિક્રમ કિશોર માણિક્ય બહાદુરે પોતાના ગ્રીઝનિવાસ તરીકે બંધાવ્યો હતો. અગરતલ્લાથી 55 કિ.મી. દૂર આવેલો છે અને ત્રણ કિલોમીટર દૂર જળમાં ફેલાયેલો છે. આમાં હિન્દુ અને મોગલ વાસ્તુકલાનું મિશ્રણ થયેલું છે.

નાવમાં બેસીને મહેલ જવાય છે. નાવને પાછી આવતાં એકાદ કલાક લાગી ગયો ત્યાં સુધી અમે રુદ્રસાગરના કિનારે બનાવેલી પાકી બેઠકો ઉપર વિશ્રામ કર્યો.

રાજા-મહારાજા અને શ્રીમંતો પાસે જ્યારે વધારાની લક્ષ્મી આવે ત્યારે તેને વાપરવાની ઈચ્છા જાગે. આ સારું કહેવાય. આમાંથી સ્થાપત્યોનું નિર્માણ થાય. સ્થાપત્યો ગૌરવનું કારણ બને. રાજા-મહારાજાઓ આનંદ-પ્રમોદ માટે જુદાજુદા અનેક મહેલો બંધાવે અને નાચ-ગાન-આમોદ-પ્રમોદમાં સમય વિતાવે. ઝૂપડપણીમાં રહેનારા પણ આમોદ-પ્રમોદ તો કરે જ. તેમનાં ઉઘાડાં, વચ્ચ વિનાનાં બાળકોને રમતાં કલ્લોલ કરતાં જોજો. તેમની પાસે ભૌતિક સામગ્રી નથી, પણ તેથી કાંઈ આમોદ-પ્રમોદ ઓછો નથી થઈ જતો. સવારથી સાંજ સુધી તે જેટલો કિલકિલાટ કરે છે તેટલો કદાચ શ્રીમંતોનાં બાળકો નહીં કરતાં હોય, અને ફાટેલી સાડીવાળી ગંધાતી માતા જેટલું વહાલ તેના બાળકને આપે છે તેટલું રાણીઓ કે શેઠાણીઓ પોતાના બાળકને નહીં આપતી હોય. અને હા, ફાટેલી દુર્ગધ મારતી ગોદડીમાં પત્તિ-પત્ની એકબીજાને જેટલી હુંફ આપતાં હશે તેટલી હુંફ છત્રીપલંગમાં સૂનારી રાણીઓ કે શેઠાણીઓને નહીં મળતી હોય, કારણ કે શેઠ કદી ઘરે રહેતા જ નથી, પૈસા કમાવા ફર્યા જ કરે છે. બિચારી પત્નીઓ ઊંડા નિસાસા નાખતી છત્રીપલંગમાં બળતાં-બળતાં રાત્રી પૂરી કરે છે. બધાને બધું નથી મળતું.

અંતે યાંત્રિક બોટ આવી અને અમે સૌ તેમાં ગોઠવાયા. કેટલાક ઊંડા પાણીથી ડરનારા કિનારે જ બેસી રહ્યા.

સિંહ મધ્યે મોતી લેવા માંહી પડ્યા મરજીવા જો ને,

તીરે ઊભા જુએ તમાશો તે કોડી ન પામે જો ને,

હરિનો મારગ છે શૂરાનો.

વાત એમ હતી કે કોઈ જ્યોતિષીએ કહેલું કે તમારા માથે જળની ઘાત છે તેથી જળથી દૂર રહેજો. જ્યોતિષીએ પણ લોકોના મગજમાં ગજબનું ભૂસું ભરી દેતા હોય છે. જ્યોતિષમાં બહુ માનનારા માણસની નિર્ણયશક્તિ નથી હોતી, તે રોજ રાશિફળ વાંચે છે. હવે તો ચેનલો પણ રાશિફળ સંભળાવે છે તેના આધારે બધા નિર્ણયો થાય છે. કેટકેટલું ભૂસું ભર્યું હોય છે માણસના મગજમાં!!

ધક્કદુક કરતી નૌકા ચાલી અને અમે પહોંચી ગયા નીરમહેલ. જળમાં પાયા નાખીને પાઘડીપને બંધાયેલો આ મહેલ સ્થાપત્યનો નમૂનો કહેવાય. લગભગ સો વર્ષ થઈ ગયાં છે, પણ હજુ અડીભમ ઊભો છે. મહેલની ડિઝાઇન બહુ વખાણવા જેવી ન લાગી. એક પણ ઓરડો સેપરેટ નથી. બધા ઓરડાઓ એકબીજામાંથી પસાર થાય છે. વચ્ચે-વચ્ચે મોટો હોલ પણ છે, જે બારી-બારણાં વિનાનો ચારે તરફથી ખુલ્લો છે. દિવાળી ઉપર અહીં પુષ્કળ દીવા થાય છે. લાઈટિંગથી પૂરો મહેલ ઝગમજી ઊઠે છે. 1920માં શરૂ થયો હતો અને 1938માં પૂરો થયો હતો. અમારી સાથે ઇન્કમટેક્સના રિટાયર ઓફિસર શ્રી કાપડિયા પણ છે. તેમણે સંગીતહોલમાં સરસ ગીત ગાયું. “સૈયાં નિકલ ગઈ મેં ના લડી થી.” સૌઅંતે તાલીઓ પાડીને તેમના ગીતને વધાવી લીધું. પછી તો શામજલાઈ ખુંટનું રણકાદાર ગળું રણકી ઊઠ્યું. “યાદ હેમુ આવશો”નો દુહો રંગત જમાવી ગયો. પછી તો જીજાભાઈ ભરવાડ અને પછી સારંગજ ગાજી ઊઠ્યા. અમે સૌઅંતે પોતપોતાનું સંગીત લવકાર્યું માણસને સૌથી વધુ પોતાનો ચહેરો સુંદર લાગે છે અને સૌથી વધુ પોતાનો રાગ ગમે છે. માંડ બંધ કર્યા, નહીં તો અહીં જ સાંજ પડી જત.

આજે અમારી યાત્રાનો 17મો દિવસ છે. આ દિવસોમાં એકે દિવસ વરસાદ નહોતો આવ્યો, પણ આજે હવે જોર કરી રહ્યો છે. અમારે સૌને નીરમહેલમાં ચા-નાસ્તાની દુકાનમાં આશ્રય લેવો પડ્યો. દુકાનદારને પણ વકરો કરાવ્યો. જો આવો વરસાદ સત્તરે દિવસ આવ્યો હોત તો અમારી શી દશા થાત? કાર્યની સફળતામાં કુદરતનો પણ મહત્વનો ભાગ હોય છે. અમે પરમેશ્વરનો આભાર માન્યો. વરસાદ રહી ગયા પછી બધા બહાર નીકળ્યા અને ચીકણી થયેલી પગદંડીથી જેમતેમ નૌકા સુધી પહોંચ્યા.

વિશાળ સરોવરમાં જગ્યા-જગ્યાએ સૂક્ષ્માં ઝાંખરાં ઊભાં છે, જેના ઉપર પક્ષીઓ બેઠાં છે. અવારનવાર ઊડિઊડિને એકાદ માછલી પક્કિને પાછાં ઝાંખરાં ઉપર આવી જાય છે. ચારે તરફ ફૂડ જ ફૂડ છે. એક કોરિયને આપણાં કૂતરાં, ભૂંડ, વાંદરાં વગેરેને રખડતાં જોઈને કહેલું કે “અહોહો, આ તો ફૂડથી ભરેલો રીચ કંટ્રી છે!” તેને કોણ સમજાવે કે આ તમાસું ફૂડ અમાસું ફૂડ (અનાજ) ચટ કરી જાય છે!

અમે સામા કિનારે પહોંચી ગયા અને વિદ્યાય થયા. અહીં ઘણી જગ્યાએ સુભાષબાબુનું પૂતળું હોય છે. સુભાષબાબુએ મણિપુર-નાગાલેન્ડથી દેશની આજાદી શરૂ કરી હતી તેથી અહીંની પ્રજા તેમના પ્રત્યે બહુ અહોભાવ ધરાવે છે. જેમ ગુજરાતમાં સરદારસાહેબ પ્રત્યે માન છે તેમ દુર્ભાગ્યવશ આ બંને મહાવિભૂતિઓ પ્રત્યે દિલહીવાળાનું વલણ બહુ સાસું ન રહ્યું કહેવાય. દિલહી એક જ વંશ તરફ વળી ગઈ છે અને હાજીહા કરનારા ગરબા રમી રહ્યા છે. સુભાષબાબુનું ભવ્ય પૂતળું જોયું. હવે આ કાકરાબંધ ગામ આવ્યું છે. અહીં હિન્દુઓ, મુસ્લિમો, આદિવાસીઓ અને બંગાળી સૌકોઈ રહે છે. વસ્તી ગીચ હોવાથી નજીકનજીક ગામો વરસ્યાં છે અને નવરા લોકો ઓટલે બેઠા હોય છે. દુર્ગાપૂજા હોવાથી સ્થળેસ્થળે ભવ્ય મંડપો બંધાઈ રહ્યા છે. ઉત્સવો ન હોત તો ઉત્સાહ ન હોત. તો જીવન નીરસ થઈ જાત. ઉત્સવો ગરીબો જ વધુ ઊજવતા હોય છે. ઉચ્ચવર્ણ અને શ્રીમંતોને બહુ રસ નથી હોતો. પગપાળા સંઘો, ઉત્સવો, સમૈયાઓ વગેરે જોશો તો દેખાશે કે લગભગ પછાત અને ગરીબ લોકો જ વધુ રસ લેતા હોય છે. આમ જુઓ તો જીવનનો ખરો લહાવો પછાતો અને ગરીબો જ લેતા હોય છે. તેમને કાલની ચિંતા નથી હોતી. રોજ કમાવું અને રોજ ખાવું. નથી બેન્ક-બેલેન્સ કે નથી ભવિષ્યની કોઈ યોજના. બસ જીવ્યે રાખવાનું. ઇન્કમટેક્સનું રીટર્ન કે દરોડાનો વિચાર જ નથી આવતો.

ગુજરાતની માફિક અહીં પણ ફાળો લેવા માટે છોકરાઓ રોડ આંતરીને ઊભા હોય છે. દુર્ગાપૂજા, ગાંશેશાપૂજા વગેરે ઉત્સવો આવે એટલે જુવાનિયાઓને મજા પડી જાય. જોકે અમને કોઈઓ હેરાન ન કર્યા.

રોડની બંને તરફ લાંબાલાંબાં બજારો આવે છે. આમ અનેક બજારો અને ગામો પાર કરતાં-કરતાં અમે એક ટેકરા ઉપર આવેલા કાલીમંદિરે પહોંચી ગયા છીએ. આ મંદિરની ત્રણ તરફ બાંગલાદેશ આવેલો છે. માત્ર મંદિરના કારણે જ આ ભાગ ભારતમાં મેળવેલો છે. અહીં કમલાસાગર સરોવર છે. મહારાજા કલ્યાણ માણિક્ય દ્વારા નિર્મિત આ સુંદર સ્થાન છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે બાંગલાદેશની ટ્રેન સડસડાટ કરતી જઈ રહી હતી. સાવ નજીકથી રેલવે જાય છે. ભારત-બાંગલાદેશની સીમા બહુ જ વિચિત્ર છે. એક-બે ગામો આ તરફ કે પેલી તરફ હોય છે, માટે સીમા આધીપાછી થઈને વળાંક લેતી રહે છે.

કાલીમંદિર ટેકરા ઉપર છે. ઘણાં પગથિયાં ચઢીને અમે મંદિર પહોંચ્યા. મંદિર બંધ હતું. ખૂલવાને અડધો કલાક વાર હતી. ઘણાં યાત્રાળુઓની સાથે અમે પણ પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. સૌને પ્રસાદ વહેંચ્યો. ઘણી શ્રદ્ધાથી લોકો આવીઆવીને પ્રસાદ લેતા હતા. બહેનો નાનાં બાળકોને લઈને ખાસ પ્રકારે પગે લગાડતી હતી. સ્વીનું સૌથી વધુ પવિત્ર રૂપ માતૃરૂપ હોય છે. તે ગમે તેવી હોય તોપણ તેનું મન તેના બાળકમાં રચ્યુંપચ્યું હોય. શિશુ સાથેની માતાનું દશ્ય આંખને ઠારે તેવું હોય છે. જ્યારે તે શિશુને ખોળામાં લે છે કે છાતીએ ચાંપે છે ત્યારે તેના રોમેરોમે વહાલ ઊભરાવા લાગે છે. તે વખતે સ્વી જેટલી પવિત્ર દેખાય છે તેટલી ક્યારેય નથી દેખાતી. મેં રોમમાં વેટિકન ચર્ચમાં મધર મેરીનું એક સ્ટેચ્યુ જોયું હતું, જેના ખોળામાં ફાંસી પછીના જિસસનું મૃતક હતું. ગજબનું સ્ટેચ્યુ હતું. માઈકલ ઓજેલોએ ઘડેલું આ સ્ટેચ્યુ મૂળ તો કસ્ટડીમાં રાખ્યું હતું. આ તો માત્ર તેની પ્રતિકૃતિ જ હતી. આ સ્ટેચ્યુ કલાની દણિએ એટલું કીમતી હતું કે તેનો વીમો કરોડો રૂપિયાનો લેવાયો હતો.

જે સ્વી શારીરિક કારણથી મા નથી થઈ શકી, તે સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. તેને વંધ્યા-વંધ્યા કરીને ઉતારી પાડનારા અધમ છે. તે દાઝયા ઉપર ડામ દેવાનો ધંધો કરે છે. જે સ્વી માત્ર પોતાનું યૌવન સાચવવા માટે જ જાણીકરીને માતા નથી બની તે પણ અધમ છે. યૌવનના આનંદ કરતાં માતૃત્વનો આનંદ હજારગણો વધારે હોય છે તે વાત તે અભાગણીને જાણમાં નથી હોતી. જે સ્વી કોઈ ઉચ્ચ હેતુ માટે આજીવન કુંવારી રહીને માતૃત્વથી વંચિત રહી છે તે વંદનીય છે. તેનો ત્યાગ મહાન છે. પતિનું સુખ અને માતૃત્વનું સુખ સૌથી મહાન છે. તેનો ત્યાગ સદા-સદા વંદનીય જ કહેવાય, પણ જો તે મહાન હેતુપૂર્વકનો હોય તો. મહાન હેતુ વિનાનો માત્ર સમજ્યા વિનાનો ત્યાગ વાંઝિયો ત્યાગ થઈ જતો હોય છે. તે પરોપણી થઈને પેટ ભરવા પૂરતો જ સીમિત થઈ જતો હોય છે. આવી વાંઝિયા ત્યાગવાળી સ્વીઓ દયાને પાત્ર છે.

જે સ્વીઓ સામાજિક કૂર રિવાજોને કારણે માતા ન બની શકી, કાં તો તેમને આજીવન પતિવિહોણ રહેવું પડ્યું, કાં પછી વિધવા કે ત્યક્તા થવું પડ્યું અને માતૃત્વહીન જીવન જીવનું પડ્યું તે સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. તેમણે હિંમત કરીને સમાજ સામે બળવો જોઈએ તથા પતિ અને માતૃત્વ મેળવવાં જોઈએ. પોતાના ભાગ્યને ભૂસી નાખનારા સામે આત્મબળ કેળવીને ભાગ્ય સુધારી લેવું જોઈએ.

લ્યો ત્યારે, પ્રતીક્ષા પછી મંદિર ખૂલી ગયું. સૌકોઈ તન્મય થઈને લળી-લળીને દર્શન કરી રહ્યાં છે. તેમના દિવ્ય ચહેરા જોતાં જ આનંદ થાય છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજાને માનતા નથી તે તો કદાચ ઠીક હશે પણ જે લોકો મૂર્તિપૂજાને ધૂતકારી દે છે, અવમાનના કરે છે, અપશબ્દો બોલે છે તે મૂઢ્ટાગ્રસ્ત છે. આ જુઓ, આ શ્રદ્ધાળુઓના ચહેરા જુઓ. તેમના રોમેરોમથી દિવ્યતા અને પવિત્રતા ટપકી રહી છે. ધર્મ સહિષ્ણુ હોવો જોઈએ. જે બીજાની માન્યતાને પણ સહન કરતો હોય, હું જ સાચો અને બીજા બધા જ ખોટા છે તેવો ધર્મ નાસ્તિકતા કરતાં પણ વધુ નિંદનીય કહેવાય, કારણ કે નાસ્તિકો કરતાં આવા કંઈરવાદીઓએ વધુ અત્યાચારો કર્યા છે.

દર્શન કરીને અમે નજીકમાં જ આવેલી બાંગલાદેશની સીમા ઉપર પહોંચ્યા. થોડે દૂર ઊભા રહીને ગાઈડને ચોકીદાર સૈનિક પાસે છેક સીમા સુધી જવાની મંજૂરી મેળવવા મોકલ્યો. ગાઈડે ભૂલથી અમને રાજસ્થાની બતાવ્યા. અમે છેક સીમા ઉપર ગયા અને કહ્યું કે અમે ગુજરાતથી આવીએ છીએ, તો બિહારી પાશવાન ચોકીદાર ગાઈડ ઉપર ઉશ્કેરાઈ ગયો: “તેં રાજસ્થાની કેમ કહ્યું?” માંડ શાંત કર્યો. ત્યાં બે જ ચોકીદાર હતા. મેં તેમને પ્રસાદ આપવા માંડ્યો. માંડમાંડ લીધો. સામે જ ઉંચી તારની કાંટાવાળી વાડ હતી. તેને અડીને બે છોકરાઓ બાંગલાદેશી ઊભા હતા તેમને કાજુ-કિસ્મિસ આપવા કહ્યું તો પાશવાને ના પાડી દીધી: “હમ નહીં દે સક્તે.” છેક સીમા સુધી આપણો પાકો રોડ હતો અને સામે બાંગલાદેશમાં કશું ન હતું. મેં કારણ પૂછ્યું તો પાશવાને કહ્યું કે “વો તો પૂઅર દેશ હૈ! ઉનકે પાસ પૈસા નહીં હૈ.”

આ બીજી વાર બાંગલાદેશની સીમા ઉપર આવ્યા. પહેલી વાર ત્રિપુરા-અગરતલામાં ચોકીદારોનો સારો અનુભવ થયો હતો. આ વખતે ભાઈ જરા મિજાજ દેખાયા. સૌ-સૌનો સ્વભાવ હોય છે. સ્વભાવ જ વ્યક્તિને પ્રિય અને અપ્રિય બનાવતો હોય છે. ચારે તરફ ઉંચી વાડ હૈ.

હવે અમે ચૌદ દેવતા મંદિરે દર્શન કરવા જઈ રહ્યા છીએ. મુસ્લિમ પ્રજા ઘણી છે પણ કોઈ સ્વી બુરખો પહેરેલી નથી. મોટા ભાગની સાડી પહેરે છે. સંસ્કૃતિ સ્વીવાહિની હોય છે, અર્થાત્ સ્વીને વાહન બનાવીને ચાલતી હોય છે. સ્વીની પ્રકૃતિ એવી હોય છે કે જેને પકડે તેને જલદી છોડે નહીં. એટલે કુરુઠિ કે કુરિવાજોથી પુરુષોને સુધારવા એ સરળ કામ હોય છે, પણ સ્વીઓને જલદી સુધારી શકતી નથી. સીશિક્ષણ વધવાથી હવે તે કામ સરળ થતું જાય છે.

અમે ચૌદ દેવતા મંદિરે પહોંચી ગયા છીએ. અગરતલ્લાના બે ભાગ છે: જૂના અગરતલ્લા અને નવા અગરતલ્લા. આમ તો પ્રત્યેક વિકાસશીલ નગર-ગામ-કસબાનાં આવાં બે રૂપો હોય જ છે. વિકાસ નવીનતા આપે છે. જે વિકસનું નથી તે જૂનું થઈ જાય છે. ગમ્ભીરાન પછી શરીર તરત જ વિકસવા લાગે છે. જન્મ પછી પણ વિકસનું રહે છે, વીસેક વર્ષ સુધી વિકસનું રહે છે. પુરુષને દાઢી-મૂછ આવ્યા પછી વિકાસ બંધ થઈને સ્થાયિત્વ આવે છે. સ્વીને સ્તનવિકાસ પછી સ્થાયિત્વ આવે છે. પ્રત્યેક જીવને સ્થાયિત્વ (જીવાની) આવતાં જેટલાં વર્ષો લાગે છે તેથી ચાર-પાંચ ગણ્ણું તેનું આયુષ્ય હોય છે. સ્થાયિત્વની પણ એક સીમા હોય છે તે સૌની સરખી નથી હોતી. જે લોકો અતિભોગી કે બિલકુલ અભોગી હોય છે તેમનું યૌવન-સ્થાયિત્વ દીર્ଘકાલીન નથી હોતું. તે વહેલા વૃદ્ધ થઈ જાય છે, પણ સંયમપૂર્વકના ભોગી હોય છે તે લાંબો કાળ સ્થાયિત્વ ટકાવી શકતા હોય છે. ભોગ પણ યોગ જ છે. જો સંયમપૂર્વક ભોગવાતા હોય તો ભોગનો સંદર્ભ ત્યાગ કરીને જે યોગ કરવા નીકળે છે તે લાંબા ગાળે યોગને રોગમાં બદલી નાખે છે. કોઈના આરોગ્યને જોઈને તેના સંયમની કલ્પના કરી શકાય છે. સતત બગડેલું આરોગ્ય અસંયમનું પણ પરિણામ હોઈ શકે છે. પણ શરીરની જીવાની અનંતકાલીન નથી હોતી. પછી તે ઢળવા લાગે છે. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. જીવનમાં સૌની સૌથી ન ગમતી બે વસ્તુઓ હોય છે: 1. ઘડપણ અને 2. મૃત્યુ. આ બંને તત્ત્વો કોઈને પણ નથી ગમતાં, પણ સૃષ્ટિકમને ગતિશીલ રાખવા આ બંને તત્ત્વો જરૂરી છે. શરીર પણ જૂનું થાય છે. એક સમયની ભવ્ય હવેલી હવે જરૂર થઈ ગઈ છે. હવે નવીનવી ડિઝાઇનો આવી ગઈ છે, તેથી નવસર્જન થઈ રહ્યું છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં (ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં પણ) નવસર્જન થતું રહે છે. તો જ તેમાં તાજગી રહે છે. નવસર્જન વિનાનું અસ્તિત્વ તાજગી વિનાનું થઈ જતું હોય છે. રૂઢિવાદ તાજગી વિનાનો હોય છે.

જૂના અગરતલ્લાની પાસે, મહારાજા કૃષ્ણમાણિક્ય દ્વારા નિર્મિત ચતુર્દશ દેવતાનું મંદિર છે. પહેલાં આખું વિશ્વ બહુદેવવાદી હતું. હિન્દુ ધર્મમાં બહુદેવવાદ અને એકેશ્વરવાદ બંને સાથે ચાલતાં રહ્યાં. આજે પણ ચાલી રહ્યાં છે. બીજા લોકોએ બહુદેવવાદનો નાશ કરીને એકેશ્વરવાદની સ્થાપના કરી. આવી સ્થાપના નકારપૂર્વકની હોવાથી કંઈ બની. “આ નહીં પણ આ જ” આવી ધારણા આપોઆપ કંઈરતા પેઢા કરે છે. તેમાં “આ જ” ઉપર જેટલો ભાર હોય છે તેથી અનેકગણો ભાર “આ નહીં” ઉપર હોય છે. તેથી ‘છે’ માટેના ઝડપ કરતાં ‘નથી’ માટેના ઝડપ વર્ધી જાય છે. આ ઝડપ જ્યારે અસહ્ય કક્ષાએ પહોંચે છે ત્યારે ધર્મ કલ્યાણકારિતા ખોઈને ત્રાસદાયી થઈ જાય છે. હિન્દુધર્મ ત્રાસદાયી ન થયો હોય તો તેનું એક કારણ તેનો બહુદેવવાદ છે. આપણે એકસાથે અનેક દેવોને ઉપાસી શકીએ છીએ, કોઈ ઓલર્જ નથી હોતી.

અહીંનો માણિક્ય રાજવંશ પહેલાં ચૌદ દેવોની ઉપાસના કરતો હતો તેથી આ ચતુર્દશ દેવોનું મંદિર બનાવાયું છે. તેમાં માત્ર તે-તે દેવોનાં માથાં જ સ્થપાયાં છે. આ ચૌદ દેવો જાણવા જેવા છે: 1. હર (શિવ), 2. ઉમા (પાર્વતી), 3. હરિ (વિષ્ણુ), 4. મા (લક્ષ્મી), 5. બાની (સરસ્વતી), 6. કુમાર (કર્તિક્ય), 7. ગણપા (ગણેશ), 8. બિધિ (બ્રહ્મ), 9. ખા (પૃથ્વી), 10. અધ્રિ (સમુદ્ર), 11. ગંગા, 12. શિખા (અર્ણિ), 13. કામ (સેક્સ), 14. હિમાદ્રિ (હિમાલય). આ રીતે ચૌદ દેવો અને દેવીઓ અહીં સ્થાપિત કરાયાં છે. પાછળથી આ બધાનું એકરૂપ ત્રિપુરાસુંદરી થઈ ગયું છે.

આ ચૌદ દેવોનાં આદિવાસી ભાષાનાં નામ પણ જાણવા જેવાં છે: લામ્પ્રા, અક્ષત્રા, બિક્ષત્રા, બુરાસા, થુમાનાઈરિંગ, બાનીરાગ, સામગ્રામા, માતાઈકાતાર, તુઈમા, સામગ્રામ, નાક્યુમાતાઈ, માઈલુ-સમા, ખાઈલુમા અને સક્કાલામાતી.

યાદ રહે, ત્રિપુરા (વગેરે) પહેલાં આર્થપદેશ ન હતો. મંગોલ-તિબેટ-વંશીય લોકો રહેતા હતા. આર્થરાજાઓના આવ્યા પછી તેનું

આર્થરુપ બનવા લાગ્યું, જેથી દેવોનાં નામ સંસ્કૃત અને આદિભાષા બંનેમાં રહ્યાં છે.

આ ચૌદ દેવો આપણો ત્યાં પ્રચલિત છે. જોકે આપણો તો તેત્રીસ કરોડ દેવો માનીએ છીએ. વિશ્વનો કણ-કણ દેવ છે, મિથ્યા નથી. પણ એકેશ્વર પણ છે. માણિક્ય રાજવંશો પાછળથી આ ચૌદ દેવોને એક જ ત્રિપુરાસુંદરીમાં પરિણત કરી દીધા હતા. જરા ચૌદનો થોડો વિચાર કરીએ.

1. હર – જે ભક્તોના પાપોનું હરણ કરે તે હર. તેથી નામ પડ્યું ‘હરદ્વાર’ અર્થાત્ કેદારનાથ જવાનું દ્વાર.

2. ઉમા – પાર્વતી. દેવો સજોડે હોય છે. બ્રહ્મ જ સજોડે નથી. તે એકલું જ છે. હરની પત્ની ઉમા પાર્વતી છે. તે ત્રિલૂપા છે: 1. અન્નપૂર્ણા, 2. પાર્વતી અને 3. કાલી અથવા મહાકાલી. જે આહાર આપે તે અન્નપૂર્ણા, જે જ્ઞાન આપે તે પાર્વતી અને જે દૈત્યોનો સંહાર કરે તે મહાકાલી. એક જ પાર્વતીનાં આ ત્રણ રૂપ છે. આ ત્રણ એકબીજાની પ્રધાનતાથી નવ થાય છે, જેને નવદુર્ગા કહેવાય છે.

3. હરિ – વિષ્ણુ. જે ભક્તોના અજ્ઞાનનું હરણ કરે તે હરિ. તેથી હરિદ્વાર નામ પડ્યું. હરિદ્વારથી બદરીનાથ જવાય. કેદારનાથ અને બદરીનાથ બંને જગ્યાએ જવાનું દ્વાર તે હરદ્વાર અને હરિદ્વાર. હર અને હરિ એક જ છે, કશો ભેદ નથી, તેવું વારંવાર સમજાવ્યું છે.

4. મા – લક્ષ્મી. વિષ્ણુ પણ સજોડે છે. તેમનાં પત્નીનું નામ લક્ષ્મી છે. આપણો ધર્મ લક્ષ્મીનો ત્યાગ નહીં, સદ્ગુપ્યોગ શિખવાડે છે. તે મા છે. તેના સ્તનમાં પોષણયુક્ત દૂધ ભર્યું છે. સામર્થ્ય પ્રમાણે પીઓ અને પિવડાવો. તેને લાત ન મારો. લક્ષ્મીનો ત્યાગ કૃત્રિમ હોય છે, કારણ કે લક્ષ્મીત્યાગનો દેખાવ કરનારા બીજી રીતે સૌથી વધુ લક્ષ્મીની પાછળ પડ્યા હોય છે. લક્ષ્મીનાં આઠ સ્વરૂપ છે, જેને અષ્ટલક્ષ્મી કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે: 1. ધનલક્ષ્મી, 2. મહાલક્ષ્મી, 3. શુભલક્ષ્મી, 4. રૂપલક્ષ્મી (સૌંદર્ય), 5. યશલક્ષ્મી, 6. કીર્તિલક્ષ્મી (યશ-કીર્તિમાં ફરક છે), 7. જ્યલક્ષ્મી અને 8. શંલક્ષ્મી અર્થાત્ શાંતિલક્ષ્મી. આ આઠ લક્ષ્મીઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનું જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય. આઠની બ્યાખ્યા કરવા જેવી છે, પણ નહીં કરીએ.

5. બાની – સરસ્વતી. સરસ્વતી કુંવારી છે. પરણી નથી તેથી દૂબળી-પાતળી પણ તેજસ્વી છે. સરસ્વતીનાં ત્રણ રૂપ છે: (1) વાકસરસ્વતી (2) કલમસરસ્વતી, (3) કલાસરસ્વતી. આ ત્રણોનાં ફરીથી ત્રણ-ત્રણ રૂપો છે: સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્. સાતવિક વાણી હોય તેને ઋષિમુનિ – સંતોની વાણી કહેવાય. રાજસિક વાણી હોય તેને ધન માટે કથા કરનારા કથાકારો, ગાયકો, પ્રોફેસરો વગેરેની વાણી કહેવાય. અને જે વિનાશ કરનારી વાણી હોય જેમકે સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય કરનારી વાણી હોય તેને તામસી વાણી કહેવાય. જેમ કે વકીલો, રાજનેતાઓ, ખટપટિયા, ચૌદશિયાઓ વગેરે.

6. કુમાર – કુમારસ્વામી, કાર્તિક્ય. આ યુદ્ધનો દેવ સેનાપતિ છે. તેને છ મોઢાં હોય છે અને મયૂરનું વાહન હોય છે. યુદ્ધ છ રીતે લડી શકાય: 1. ગુપ્તચરતંત્ર, 2. બ્યૂહતંત્ર, 3. સ્થળસેના, 4. જળસેના, 5. વાયુસેના અને 6. સંધિતંત્ર. જેની પાસે આ છયે છ તંત્ર મજબૂત હોય તે જ યુદ્ધ કરી શકે, જીતી શકે અને રાજ કરી શકે.

મયૂરવાહન સૌંદર્ય, સંયમ અને પરાક્રમનું પ્રતીક છે. મોર રૂપણો છે. તે કળા કરે છે. તે સંયમી છે. તે મોરલીઓ પાછળ ઘેલો થતો નથી પણ મોરલીઓ તેની પાછળ ઘેલી થાય છે. તે પરાક્રમી છે. શત્રુરૂપી નાગને જોતાં જ તે ચુંથી નાખે છે. આ વાહન પ્રેરણાદાયી છે.

7. ગણેશ – ગણપતિ. વિવેકબુદ્ધિનો દેવ છે. વિવેકબુદ્ધિ હોય તો જ જીવન સફળ થઈ શકે. ગણેશને બે પત્નીઓ છે: 1. રિદ્ધિ અને 2. સિદ્ધિ. ભૌતિક સુખો આપનારી તે રિદ્ધિ કહેવાય છે અને આધ્યાત્મિક સુખો આપનારી શક્તિને સિદ્ધિ કહેવાય છે. આધ્યાત્મિક સાધના જ્યારે પરિપક્વ અવસ્થામાં પહોંચે તો સાધક સિદ્ધ બને. તેને આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય. અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ મળીને સત્તર લાલિધ્યાઓ મળે તે ધન્યધન્ય થઈ જાય – પણ સદ્ગુપ્યોગ કરે તો જ.

8. બિધિ – બ્રહ્મા. બ્રહ્માંડોનો રચયિતા, આર્કિટેક્ટ, કણોકણ તેની રચના છે અને વ્યવસ્થિત છે. તેણે જ ઇલેક્ટ્રોન, ન્યૂટ્રોન અને પ્રોટોન

કણો બનાવ્યા છે, આપણે નથી બનાવ્યા, નથી બનાવી શકતા. આપણે તો માત્ર તેમને શોધ્યા છે અને તેમનું વિખંડન કરી તેમાંથી ઊજા પેઢા કરી છે. જો આપણે આ કણો બનાવી શકતા હોત તો યુરેનિયમની જરૂર ન રહેત. આવી જ રીતે પ્રાણવાયુ, ઝેરી વાયુ વગેરે તેના બનાવેલા છે. બધું એકબીજાનું પૂરક છે. આ પૂરકતા વિચલિત થાય છે ત્યારે પર્યાવરણ બગડે છે, જેનાં પરિણામ જીવસૃષ્ટિને ભોગવવાં પડે છે.

બ્રહ્મા ચતુર્મુખ છે. સ્થપતિ ચતુર્મુખ હોય છે. તે નકશો બનાવે છે. જેને બ્લૂપ્રિન્ટ કહેવાય છે. પહેલાં આ નકશો તેના મસ્તિષ્કમાં આવે છે. સ્થપતિનું મગજ ફળદ્વારા હોવું જોઈએ. તે રોજ નવીનવી ડિઝાઇનો મગજમાં બનાવતો રહે. પછી જે મગજમાં છે તેને કાગળ ઉપર ઉતારે છે. તાજમહેલ પહેલાં મગજમાં બને છે. પછી કાગળ ઉપર ઉતારે છે. કાગળ ઉપર ઉતારેલાને મૂર્ત્તરૂપ અપાય તો તે ત્રીજું મુખ છે. મૂર્ત્તરૂપ અપાયા પછી તેમાં સુંદરતા ભરવામાં આવે તે ચોથું મુખ છે. સુંદરતા એટલે વાધા પહેરાવવા, મેકઅપ કરવો. આ ચાર તત્ત્વોને સત્યં, શિવં, સુંદરમ્ભી ઓળખાવ્યાં છે. બ્રહ્માનું જ બીજું નામ વિશ્વકર્મા છે. વિશ્વકર્મા પંચમુખી છે. માટી, પથ્થર, લોખંડ અને ચૂનો-સિમેન્ટના સંયોગથી તે ભવનો બાંધે છે. તેથી સલાટ, સુથર, લુહાર વગેરે વિશ્વકર્માના ઉપાસક હોય છે.

બ્રહ્માને સાવિત્રી નામની પત્ની છે અને સરસ્વતી નામની કન્યા છે. સાવિત્રી પ્રકાશમય છે. શાન-વિજ્ઞાન, ચિંતન-મનન પ્રકાશમય હોય છે. બ્રહ્માને વિધિ એટલા માટે કહેવાય છે કે પ્રત્યેક કણનું તે નિર્ધારણ કરે છે – ક્ષમતાનું નિર્ધારણ. જે કણનું જે નિર્ધારણ છે તે કણ તેજ કરી શકે. બીજું નહીં. પૃથ્વીનો કણ પૃથ્વીનું જ કામ કરી શકે, અહિનનું નહીં. આ સામર્થ્યનું નિર્ધારણ કુદરતી-બ્રહ્માનું હોય છે. આપણે માત્ર તેનો ઉપયોગ જ કરી શકીએ છીએ. નિર્ધારણ કરી શકતા નથી કે બદલી શકતા નથી. આવું જ પ્રાણીઓ માટે પણ છે. જે પ્રાણી માટે જે કંઈ નિર્ધારણ થયું છે તે તે જ કરી શકે. સિંહ ગમે તેટલો બળવાન હોય તોપણ તે ઊડી ન શકે. તેનું તેવું નિર્ધારણ જ નથી. સિંહને કઢી-ભાત-ખીચડી ખાતો ન કરી શકાય. તેવું નિર્ધારણ જ નથી. આવું જ માણસો માટે પણ છે. પ્રત્યેક માણસ જન્મજાત ક્ષમતા લઈને જરૂર છે. તેમાં ઘડતર કરીને થોડો ફેરફાર કરી શકાય, પણ ધરમૂળથી બદલી ન શકાય. એક મજદૂરને પુષ્કળ મહેનત કરાવીને પણ કાલિદાસ કે શેક્સપિયર ન બનાવી શકાય. આવી ક્ષમતા કંલેજોમાંથી નથી આવતી, જન્મજાત હોય છે. આ વિધિ કહેવાય. આનું નામ વિધિના લેખ કહેવાય. એટલે માણસ પોતાની જન્મજાત ક્ષમતાના આધારે જીવન જીવતો હોય છે તેમાં થોડોઘણો વધારો-ઘટાડો થાય તે પુરુષાર્થ કહેવાય.

9. ખા – ખા એટલે પૃથ્વી. ધરતી દેવ છે. તે ધારણ કરે છે, ઉત્પાદન કરે છે અને પોષણ કરે છે. પૃથ્વી સૌનો આધાર છે. પૃથ્વી વિના જીવનની કલ્યાણ શક્ય નથી. તે જળ, વાયુ, અહિન, આકાશ, જડ-ચેતન સૃષ્ટિ – સૌનું ધારણ કરે છે. તે માત્ર ધારણ જ નથી કરતી પણ ધારણ કરેલાનું પોષણ પણ કરે છે, કારણ કે તેનામાં પ્રચુર ફળદ્વારા છે. અન્નાદિ આહારના ઢગલા તે કરે છે અને ફરી-ફરીને ઉત્પાદન પણ કરે છે. જવાળામુખીના લાવારસથી બનેલી પણ વનરાજિથી લીલીછમ થઈ જાય છે, કારણ કે પૃથ્વીમાં ઉત્પાદકતા છે. આ જ નિયમ જીવસૃષ્ટિના પ્રત્યેક માદા પ્રાણી માટે છે. તે ધારણ કરે છે, પોષણ કરે છે અને ફરી-ફરીને ઉત્પાદન કરે છે. તેથી સૃષ્ટિમાં સાતત્ય રહે છે એટલે આપણે ધરતીને માતા કહીએ છીએ. ભારત માતા છે.

10. અભિધ – અભિધ એટલે સમુદ્ર, અબ એટલે જળ તેને ધારણ કરે તેને સમુદ્ર કહેવાય. સમુદ્ર વિશ્વને જળ પૂરું પાડે છે. કરોડો કરોડો કયૂસેક પાણી વાદળાં થઈને ઉપર આકાશમાં ઉંડે છે અને પછી પવન તેને બેંચીને કે ધકેલીને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં લઈ જાય છે. પછી વરસાદ થઈને તૂટી પડે છે. સમુદ્ર ન હોય તો વાદળાં ન હોય. વાદળાં ન હોય તો જળ ન હોય અને જળ ન હોય તો જીવન જ ન હોય. એટલે સમુદ્ર દેવતા છે. તે રત્નોની ખાણ પણ છે તેથી રત્નાકર કહેવાય છે. તે ઊજાની પણ ખાણ છે. ભવિષ્યમાં સમુદ્રમાંથી પુષ્કળ વીજળી પેઢા થવાની છે. જેની મુહીમાં સમુદ્ર હતો તે વિશ્વવ્યાપી થયા, જે સમુદ્રથી અભડાયા અને દૂર રહ્યા તે પોતાના જ ઘરમાં ગુલામ થઈ ગયા. લક્ષ્મીને ‘સમુદ્રવસને દેવી’ કહી છે.

11. ગંગા – સરિતાનું ઉપલક્ષણ છે. બધી નદીઓ ગંગા છે, કારણ કે તે વહે છે અને જીવન આપે છે.

12. શિખા – શિખા એટલે અહિન. અહિનને જવાળાઓ નીકળે. આ શિખાઓ છે. સૂર્યથી માંડીને ઘરના ચૂલા સુધી શિખાઓ ધધકી રહી છે. તેમાંથી ઊર્જા અને જીવન મળે છે તેથી તે દેવ છે. આપણું શરીર પણ ગરમ હોય ત્યાં સુધી જ જીવન હોય છે. મંડાને ઉષ્ણતા નથી હોતી. અહિનના પાંચ પ્રકાર છે: 1. સામાન્ય અહિન, જે નિયંત્રણમાં હોય તો રસોઈ બનાવે, વીજળી બનાવે, સ્ટીમ બનાવી એન્જિન ચલાવે, પણ નિયંત્રણમાં હોય તો જ. 2. દાવાનળ સમુદ્રમાં કે વનમાં આગ લાગે તેને કહેવાય. સમુદ્રની નીચેના જવાળામુખી ફાટી પડે અને તેની જવાળાઓ ઉપર ધસી આવે, સાથેસાથે પેટ્રોલિયમ પદાર્થો પણ ધસી આવે તો માઈલો સુધી સમુદ્ર બળવા લાગે તેને દાવાનળ કહેવાય છે. 3. આવો જ ત્રીજો વડવાનલ હોય છે. વડવા એટલે ઘોડી. ઘોડીની માફક તે દોડે અને દૂરદૂર સુધી પહોંચી જાય. 4. ચોથો કોધાર્ણિન હોય છે, જે જીવતા માણસોને અને પોતાને પણ બાળીને ખાખ કરી નાખતો હોય છે. 5. પાંચમો કામાર્ણિન હોય છે. જ્યારે આ અહિન રોમે-રોમે બ્યાઘો હોય છે ત્યારે ભલભલા ભાન ભૂલીને ન કરવાનું કરી બેસતા હોય છે, કામ ઊર્જા છે, પણ નિયંત્રણમાં હોય તો, નહીં તો મહાવિનાશ કરનારો દાવાનળ પણ છે. પ્રત્યેક ઊર્જા નિયંત્રણ માગે છે. આકાશની વીજળી નિયંત્રણ વિનાની હોય છે, એટલે જ્યાં પડે ત્યાં વિનાશ સર્જે છે. પણ જો આ વિનાશથી બચવું હોય તો વીજળીને તો પડતી રોકી નહીં શકાય, પણ ઊંચી ઈમારતો ઉપર અર્થિંગ કરી દો. વીજળીનું નિયંત્રણ ‘અર્થ’ છે, પણ એક વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું કે અર્થિંગ ઈમારતથી થોડો ઊંચો હોવો જોઈએ. જો ઈમારતથી અર્થિંગ નીચો હશે તો અર્થિંગ ઈમારતને બચાવી નહીં શકે. સ્ત્રીનું પણ આવું જ છે. તે પણ વીજળી છે. તેનું નિયંત્રણ અર્થ – પુરુષ છે પણ પુરુષ સ્ત્રી કરતાં થોડો ઊંચો હોવો જોઈએ. જો નીચો હશે તો દામ્પત્યુપી ઈમારતને બચાવી નહીં શકે. જોકે કુદરતે જ પુરુષને થોડો ઊંચો બનાવ્યો લાગે છે.

13. કામ – કામને આપણે દેવ માનીએ છીએ. તેની પત્નીનું નામ રતિ છે. કામ શિવજીને ચલિત કરવા ગયો તે પછી શિવજીએ ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું અને તે બળીને ભર્સમ થઈ ગયો. તે પછી રતિની પ્રાર્થનાથી તેને પુનઃ જીવિત કર્યો, પણ તે અંગ વિનાનો ‘અનંગ’ થયો, તેથી તેનો કોઈ આકાર નથી, પણ શિવજીના આશીર્વાદથી ‘સ્મર’ થયો, અર્થાત્ સ્મરણમાત્રથી હાજર થઈ જનારો.

કામનાં બે રૂપ છે: 1. કુદરતી આવેગાત્મક અને 2. આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થનારો. કોઈનું રૂપ-યૌવન – રતિકીડા વગેરે જોઈને જે કામ ઉત્પન્ન થાય તે આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલો કામ છે. સંયમિત જીવન જીવવા માગતા લોકો આવાં આકર્ષણથી દૂર રહે છે. પણ કશા જ આકર્ષણોમાં ન રહેનારા, એકાંત ગુફામાં એકાકી રહેનારા લોકોને પણ જે કામ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કુદરતી આવેગથી થાય છે. આકર્ષણથી તો કડક નિયમો પાળીને કદાચ બચી શકાય. પણ કુદરતી આવેગથી બચી શકાય નહીં. પ્રવૃત્તિ વિનાના, એકાંતમાં રહેનારાને આવેગો વધુ સતતાવતા રહે છે. સતત પ્રવૃત્તિમાં રત રહેનારા અપેક્ષાકૃત થોડી રાહત અનુભવી શકે, પણ સંદર્ભ કામમુક્તિ શક્ય જ નથી.

ધનત્યાગીઓ બનાવટી જીવન જીવતા હોય છે, કારણ કે તે અવળા હાથે ધન ગ્રહણ કરતા હોય છે અને સંગ્રહ પણ કરતા હોય છે. આવી જ રીતે કામત્યાગીઓ પણ બનાવટી જીવન જીવતા હોય છે. તે પણ અવળા હાથે કામ ભોગવતા થઈ જાય છે, ઈચ્છાથી કે શોખથી નહીં પણ મજબૂરીથી. જે શક્ય નથી તેને શક્ય કરવા ન નીકળાય. સંપૂર્ણ કામવિજ્ય શક્ય નથી. કામત્યાગ ત્રણ પ્રકારથી થતો હોય છે: 1. ઈચ્છા હોવા છતાં પણ પ્રાપ્તિ ન થવાથી જેમને કામત્યાગી થવું પડ્યું છે, તે લાચાર કહેવાય. તે અવળા હાથે કામ ભોગવે તો તે દંડને નહીં દયાને પાત્ર છે. 2. જે લોકો કામને તુચ્છ સમજને પરલોકની સિદ્ધિ માટે કામત્યાગી બનતા હોય છે તે ગુમરાહ છે, ભટકી ગયેલા છે. તેમને સાચા રાહ ઉપર લાવવા જોઈએ અને જાણીકરીને ગુમરાહ કરનારને દંડિત કરવા જોઈએ. કામ મોક્ષમાં પણ સાધક થઈ શકે છે. જેણે મોક્ષ બનાવ્યો છે તેણે જ કામ પણ બનાવ્યો છે. તેની બે રચનાઓ પરસ્પરમાં વિરોધી ન હોય, પૂરક હોય. વિશ્વની તમામ વસ્તુઓને એકબીજાની પૂરક બતાવવાનું નામ યોગ છે. પરસ્પરમાં ઘૃણા કરવી તે યોગ નથી, તે વિયોગ છે. વિયોગ એટલે છૂટ્ય પડવું તે નહીં, પણ વિકૃતજીવન જીવવું તે. વિયોગ અથવા વિકૃતયોગ કહેવાય.

ન કદી ધનત્યાગી થવું ન કદી કામત્યાગી થવું, થવું તો ધનનો સદ્ગુપ્યોગ કરનારા ધનયોગી થવું અને કામને ઔષધ બનાવનાર કામયોગી થવું. આ શક્ય છે. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય.

યોગી થવા કરતાં ઉપયોગી થવું વધુ શ્રેષ્ઠ છે. એવો યોગ શા કામનો જે વ્યક્તિને ભૌંયરામાં ગોંધી રાખી નિરૂપયોગી બનાવી દે ? સજોડે ઉપયોગી થનારો યોગી રાજ્યોગી કહેવાય. તે આવેગોની અશાંતિને પ્રસન્નતામાં પરિવર્તિત કરીને ઊર્જાવાન બને છે. કામથી જ પ્રજનન થાય. પ્રજનનથી વિશ્વનું સાતત્ય અને વ્યાપકતા રહે, જે ઈશ્વરની ઈચ્છા છે. રચયિતા પણ ઈચ્છે છે કે માસું વિશ્વ સતત ચાલતું રહે તેથી તેણે કામને દેવ બનાવ્યો છે. આ કામ માત્ર કામ જ કરી શકે છે. પેટભૂખથી વિશ્વને છુટકારો અપાવવો જેટલો જરૂરી છે તેથું જ જરૂરી છે કે કામભૂખથી પણ લોકોને મુક્તિ મળે. પણ હરામનું ખાવાથી પેટ પાપી થાય છે તેમ હરામની કામભૂખ મટાડવાથી પણ પાપ લાગે છે. તેથી પાપમુક્ત કામનો સ્વીકાર જરૂરી છે. જે કામ પાપમુક્ત છે તે પવિત્ર છે. આવા પવિત્ર કામનો ત્યાગ ન હોય. કોઈ હઠપૂર્વક કરે કે કરાવે તો તે ગુમરાહ છે, પ્રકૃતિ - કુદરત વિરોધી છે. તે કદ્દી સફળ ન થઈ શકે. હા, કોઈ મહત્વનો હેતુ સિદ્ધ કરવો હોય તો વ્યક્તિ લગ્નમુક્ત રહી શકે. લગ્નમુક્ત થઈ જવાથી જ માણસ કામમુક્ત થઈ જતો નથી, પણ આવો માણસ કામપીડા સહન કરતો રહે છે. આ તેનું તપ કહેવાય. બધાને જોર-જબરજસ્તીથી તપસ્વી ન કરી શકાય. તે પાપ છે.

યાદ રહે, આપણો ધર્મ કામને દેવ માને છે. કુદરતી આવેગો અને આકર્ષણો વચ્ચે જીવન જીવવાનું હોય છે. તેનાથી બચીને પવિત્ર જીવન જીવવા માગતા માણસે ધર્મમાન્ય કામનો સ્વીકાર કરીને જીવવું એ જ સાચો માર્ગ છે. પતિ-પત્ની બંને એકબીજાનાં પૂરક થઈને પવિત્ર જીવન જીવી શકે છે. તેથી કામ પૂજ્ય છે. અહીં તેરમો દેવ કામદેવ છે.

14. હિમાદ્રિ - હિમ એટલે બરફ અને અદ્રિ એટલે પર્વત. હિમાલય. આપણો હિમાલયને દેવ માનીએ છીએ. તેનો હિમ આપણને જીવન આપે છે. તેમાંથી હજારો નદીઓ પ્રવાહિત થઈને આપણી ધરતીને લીલીધમ કરે છે. તેની ઊંચાઈ, શીતળતા અને દઢતા સાધકને પ્રેરણા આપે છે.

અમે આ ચતુર્દશ દેવતાઓનું મંદિર જોયું. પહેલાં માણિક્ય રાજવંશ આ દેવોની પૂજા કરતો. પાછળથી ચૌદમાંથી એક જ ત્રિપુરાસુંદરીમાતા સ્વીકારી લીધી.

હવે અમે વિદાય થયા. દેવો પાસેથી કેટલી બધી પ્રેરણા મળી છે! આ જુઓ, આ જમણી બાજુ સેન્ટ્રલ જેલનું તોતિંગ દીવાલોવાળું જેલખાનું છે. જેલખાનું કોઈને પણ ગમતું નથી. તેમાં અગવડોનું શારીરિક દુઃખ તો હોય જ છે, પણ તેથી આબરૂદાર માણસોને આબરૂ જીવાનું દુઃખ થતું હોય છે, જે અતુલનીય પીડા આપે છે. અહીં ભયંકર અપરાધીઓ પણ રહે છે અને તદ્દન નિરપરાધી, નિર્દોષ માણસો પણ અપરાધી થઈને બેડાઓ ખખડાવે છે. આપણો ન્યાય તદ્દન સચોટ નથી હોતો. તે પુરાવાના આધારે અપાય છે અને પુરાવા બનાવટી પણ ઊભા કરાય છે. બધું જ થાય છે, જે ન થવું જોઈએ તે બધું ન્યાયાલયમાં થાય છે, તેથી ન્યાયની દેવીએ આંખે પાટો બાંધી દીધા છે. આ મારાથી જોયું જતું નથી તેમ સમજીને પાટો બાંધ્યા હશે!!!

આ જુઓ, આ કન્યાશાળા અને કન્યા છાત્રાલયનું અતિભય ભવન છે. મહારાણી વિભૂતિદેવીએ આ ભવન બનાવ્યું હતું. રાણી કે શેઠાણી માત્ર વિષય-ભોગની શુંગાર-મહેલી પૂતળી જ નથી હોતી. કોઈકોઈ નિર્માણદાત્રી મહાલક્ષ્મી પણ હોય છે.

અહીં હુલ્લડ થયું હતું. કોઈ આદિવાસીના છોકરાને ગુંડા લોકોએ મળીને રહેંસી નાખ્યો હતો, તેથી પ્રતિક્ષયામાં આખું ત્રિપુરા સળગ્યું હતું. માંડ શાંતિ થઈ હતી. જેમ ગુજરાતમાં રેલનો ડબ્બો સળગાવવાની પ્રતિક્ષય થઈ હતી એમ પ્રતિક્ષય કરવી સારી ન કહેવાય. તેને પ્રોત્સાહન ન અપાય. પણ મૂળ ભીષજા કિયાને દબાવી ન દેવાય કે ભુલાવી ન દેવાય. ખરો દોષ તો મૂળ ભીષજા કિયા કરનારાઓનો જ મનાવો જોઈએ.

બધે ભ્રમણ કરીને પાછા હોટલમાં આવ્યા છીએ. હવે કાલે અમારે યાત્રા પૂરી કરીને વિદાય થવાનું છે. વિદાય થતાં પહેલાં અમારી યાત્રાના મેનેજર ભક્તાજીનું અમે શાલ ઓડાડીને સન્માન કર્યું અને બધા વતી પંદર હજાર રૂપિયાનું ઇનામ આપ્યું. ભક્તાજીના વહીવટથી સૌને આનંદ અને સંતોષ થયો હતો.

સૌઅ એકબીજા પ્રત્યે ક્ષમા માગી. સાથે રહેવાથી નાની-મોટી વ્યાવહારિક ભૂલો થતી જ હોય છે તે બધી ક્ષમા માગવાથી તથા ક્ષમા આપવાતી ભૂંસાઈ જાય છે. ફરી પાછો વ્યવહાર નિર્મળ થઈ જાય છે. મોડે સુધી બેસીને ખૂબ યાત્રાચર્ચ કરી પછી બધા સૂઈ ગયા.

24-10-2011

હું જ્યારે 20 વર્ષનો હતો (60 વર્ષ પહેલાં) ત્યારે મેં ‘મેલા’ પિકચર જોયેલું. તેની મારા ઉપર હકારાત્મક અસર પડેલી. તે પ્રેમગાથા હતી. ગરીબ પ્રેમીઓની કથા હતી. પ્રેમગાથા મોટા ભાગે ગરીબોની જ હોય છે. શ્રીમંતોની પ્રેમગાથા ભાગ્યે જ હોય. અર્થપ્રધાન જીવન પ્રેમપ્રધાન ભાગ્યે જ થઈ શકે. અર્થપ્રધાન જીવન ગણતરીપ્રધાન હોય અને પ્રેમ ગણતરીથી મુક્ત હોય. કોઈ અનારકલી કોઈ શાહજાદા સાથે પ્રેમ કરી બેસે તો તેને દીવાલમાં જ ચણાવું પડે. અલવિદા અલવિદા કહેતાંકહેતાં કેટલી અનારકલીઓ દીવાલોમાં ચણાઈ ગઈ હશે!

હાં, તો આ પિકચરમાં બધાં જ ગીતો સુપરહીટ હતાં. હું ગાતો અને આજુબાજુના લોકો ભેગા થઈને સાંભળતા. “ધરતીકો આકાશ પુકારે...” એ સાખી ગતાંગપાતાં મારી આંખો છલકાઈ જતી. કાંઈ પીડા હતી - કાંઈ પીડા હતી! ધરતી ગમે તેટલા પોકાર પાડે તોપણ શું આકાશને મળી શકાય ખરું? આખું ચિત્ર પીડાભરેલું હતું. પ્રેમ કદી પણ પીડા વિનાનો નથી હોતો. તેનું એક ગીત હતું:

ગાયે જા ગીત મિલન કે તુ અપની લગન કે
સજન ઘર જાના હૈ...

પરદેશથી વિયોગીપ્રેમી દેશ પાછો ફરી રહ્યો છે, બળદગાડામાં નાયક ઘરે જવાના આનંદવિભોર ભાવથી ગીત ગાઈ રહ્યો છે. પ્રિયના મિલનથી વધુ કોઈ હર્ષનું કારણ હોતું નથી. ચાણક્યે લાખ્યું છે:

“મધુર પ્રિયદર્શનમ્ભા”

પણ નાયકને કયાં ખબર છે કે નાયિકાને તો બીજે પરણાવી દીધી છે. ત્યારની નાયિકા કુળમર્યાદાની મજબૂરીથી પોતાના પ્રેમનું બલિદાન કરી દેતી. રાહ જોઈ-જોઈને અંતે નાયિકા પરાયા ઘરની થઈ ચૂકી હતી અને હદ્ય ઉપર પથ્થર મૂકીને મડદાલ જીવન જીવતી હતી. કુળમર્યાદાથી કેટલાયનાં જીવન રક્ષિત થયાં. અનર્થોથી બચી ગયા પણ કેટલાંયનાં જીવન બરબાદ પણ થઈ ગયાં. આ બરબાદીની કથા હતી.

નાયકને જ્યારે સાચી વાતની જાણ થાય છે ત્યારે તેને ભયંકર આઘાત લાગે છે. તેના જીવનમાંથી રસ ઊડી જાય છે. તે સાધુ થઈ જાય છે અને એક મેળામાં ગીત ગાય છે.

“યે જિંદગી કે મેલે
હુનિયા મેં કમ ન હોંગે
અફસોસ હમ ન હોંગે.
એક દિન પડેગા જાના
કયા વક્ત કયા જમાના,
કોઈ ના સાથ હેગા
જાયેંગે હમ અકેલે - યે જિંદગી કે મેલે.”

શું ગજબનું ગીત છે! દાઢીધારી નાયક મેળો માણવા ભેગાં થયેલાં અને હરખના હિલોલે ચઢેલાં હજારો નર-નારીઓને દર્દભરેલા સૂરમાં આ ગીત સંભળાવતો ફરે છે અને ફિલ્મ પૂરી થાય છે. સંગીતપ્રેમીઓએ ‘મેલા’નાં બધાં ગીતો સાંભળવા-સમજવા જેવાં છે.

હાં, તો અમે હવે ‘ગાયે જા ગીત મિલન કે’ મનોમન ગાઈ રહ્યા છીએ. સૌને ઘરે જવાની ઉતાવળ છે. પ્રિયજનો માટે ઘણુંબધું ખરીદ્યું છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કદી લુખ્યાં નથી હોતાં. જો તમે કશું જ ન ખરીદો અને ખાલી હાથે પાછા ફરો તો તમે લુખ્યા છો લુખ્યા. તમારા

આવકાર માટે કોઈ અધીરું નહીં હોય. જીવન લાગણીઓથી ભરપૂર હોય તો જળભરેલી નદીના જેવું સુંદર લાગે. લાગણીહીન જીવન ગમે તેટલું જ્ઞાનભર્યું હોય તોપણ ખાલી કોરી નદી જેવું વેરાન લાગે.

અમારા પ્રવાસીઓએ એકબીજાને ઘણી ભેટો આપી છે. કાલે તિરુપતિ એક સરસ મજાનો મોટો થેલો લઈ આવ્યા. જેનો બધાએ તરત જ વધારેલો સામાન ભરવામાં ઉપયોગ કર્યો. ડૉ. જીવરાજ ડાંખરા, પારકરની સરસ બોલપેનનો સેટ લઈ આવ્યા. શ્રી બબલદાસ અને કાપડિયા મળીને ચાર્જબલ ટેબલલોમ્બ લઈ આવ્યા. શ્રી જગદીશભાઈ મણિપુરી ચાદર અને ગ્લાસ લઈ આવ્યા. દશરથલાલ લંચબોક્સ લાવ્યા છે. અજિતભાઈ ગ્લાસ લાવ્યા છે. બાવળિયારી ગ્રૂપ ઓફિસ ફાઈલ લાવ્યા છે. શ્રી ઝીણાભાઈ ચિત્ર લાવ્યા છે. રાજેન્દ્ર અરોરા ઘડિયાળ લાવ્યા છે. વી. વી. પટેલ શાલ લાવ્યા છે. શ્રી છગનલાલ અને ભાઈલાલભાઈ ટીશર્ટ લાવ્યા છે.

આવી રીતે ઘણા લોકો કાંઈ ને કાંઈ લઈ આવ્યા. 30 અમે અને 5-6 જણા ડ્રાઇવરો વગેરે સૌને લાણી આપવાની. સૌને આનંદ થાય. અમારું સૂત્ર છે: આપતા રહો, આપતા રહો. જે આપશે તે ધન્ય થશે. જે ચાલાકી કરશે તે છેતરાઈ જશે. ધન્યતા મેળવવાનો પ્રસંગ હોવા છતાં ધન્યતા ન મેળવવી અને અળખા થવું તે છેતરાયા જેવું જ કહેવાય. ચાલાકી કરનારા જીવન હારી જતા હોય છે. ચાલાકીમાં અને લુચ્યાઈમાં ઘણો ફરક નથી હોતો.

આજે તા. 28-9-2011 છે. ચા-નાસ્તો કરીને હવે હોટલથી વિદાય થવા તૈયાર છીએ. હોટલના કર્મચારીઓએ પણ અમને પ્રેમથી વિદાય આપી. કેટલાક તો મારી સાથે ફોટો પડાવવા આતુર હતા. અમારું વિમાન અગરતલાથી વાયા કલકત્તા સીધું જ અમદાવાદ જાય છે. કેટલીબધી સગવડ થઈ ગઈ છે!

અમે જેવા અગરતલા હવાઈ મથકે પહોંચ્યા તેવો જ એક યુવાન મારી પાસે આવ્યો અને મારા હાથમાંથી બેગ અને ટિકિટ લઈને કાઉન્ટર ઉપર ગયો અને થોડી જ વારમાં બોર્ડિંગ પાસ લઈ આવ્યો. અહીં સામ્યવાદ અને શ્રદ્ધાવાદ બંને સાથેસાથે ચાલી રહ્યા છે. લોકોમાં શ્રદ્ધાભાવના ઘણી જોવા મળે છે.

ઇન્ડિગોનું મોટું વિમાન, તેની ચઢવાની સીડીઓ ખાસ ધ્યાન જેંચે તેવી છે. અમે બધા ગોઠવાઈ ગયા અને બાંગલાદેશ ઉપર થઈને કલકત્તા પહોંચ્યી ગયા. આ પ્રવાસમાં બે વાર અમારે બાંગલાદેશ ઉપરથી ઊડવાનું થયું. હું વીન્ડોસીટ ઉપર બેઠો હોવા છતાં વિમાન ઘણી ઊંચાઈએ ઊડતું હોવાથી નીચે કશું દેખાતું ન હતું. બહારની ઠંડી માઈન્સ 40 હતી પણ અંદર બેઠેલાને કશી ખબર ન હતી. માત્ર અડધા જ કલકત્તામાં કલકત્તા પહોંચ્યી ગયા. કલકત્તાનાં પ્રવાસીઓ ઊતરી ગયાં. અમે બધા બેસી રહ્યા. થોડી જ વારમાં ગુજરાતી પ્રવાસીઓથી વિમાન ભરાઈ ગયું, હવે કેટલા બધા લોકો વિમાની પ્રવાસ કરવા લાગ્યા છે! હવે તો વિમાન તો બસ જેવું થઈ ગયું છે. લોકો સમૃદ્ધ થયા છે. લોકોનો સમય કીમતી થયો છે. ત્રણ કલાકની લાંબી ઉડાન ભરીને સાંજના પાંચ વાગ્યે અમદાવાદ પહોંચ્યી ગયા. સૌસૌનો સામાન મેળવીને એકબીજાને ભેટીને, મળીને વિદાય થયા.

યાત્રા પૂરી કર્યા પછી અમારામાંથી કોઈ એક ગંગાથણી કરે છે, અર્થાત્ બધા પ્રવાસીઓને સપરિવાર પોતાને ઘેર બોલાવીને જમાડે છે. આ વખતે પણ ઘણાની ઈચ્છા હતી, પણ કળશ વિષ્ણુભાઈ પટેલ ઉપર ઢોળાયો. તા. 21-10-2011ના રોજ તેમને ત્યાં ભવ્ય રીતે ગંગાથણી થઈ. તે મારા વિચારોથી એટલા બધા પ્રભાવિત થયા હતા કે તેમણે બધા પ્રવાસીઓને ગુરુ ગોવિંદસિંહજનું એક સરસ મોટું ચિત્ર બેટ આપ્યું. લોકો ખાસ કરીને ગુરુલોકો ગુરુ ગોવિંદસિંહજ પાસેથી પ્રેરણા ગ્રહણ કરે અને પ્રજાને ‘વીરતા પરમો ધર્મઃ’ની પ્રેરણા આપે તે હેતુ હતો.

અત્યારે ગુજરાતનું રાજકીય વાતાવરણ બહુ જ નિઝન કક્ષાએ પહોંચ્યી ગયું છે. સૌ કોઈ શ્રી નરેન્દ્ર મોદી ઉપર તૂટી પડ્યા છે. મીડિયા પોતે વખત વિનાનું થઈ ગયું છે. વગર મોકાના મોકા ઊભા કરીને મોદી ઉપર કાદવ-કીચડ ઉછાળી રહ્યા છે અને મોદી એકલવીર થઈને આ બધાની સામે ચૂપચાપ કશો જ જવાબ આપ્યા વિના અડીખમ ઊભા છે. ફેંકો જેટલા પથ્થરો ફેંકવા હોય તેટલા ફેંકો; હું તેનાં પગથિયાં બનાવીને ઊંચે ચઢવાની સીડી કરી દઈશ. તમને પાછા નહીં મારું. લોકો પણ અપપ્રચારથી તંગ આવીને મીડિયા અને નિંદકો

પ્રત્યે ઘૃણા કરી રહ્યા છે. ગમે તેમ કરીને મોદીને ફસાવો અને ગાદીથી નીચે ઉતારો એ જ લક્ષ્ય લાગે છે.

મહાન ફિલ્મ દિંગદર્શક મેહબૂબખાનનું પિકચર શરૂ થાય તેના પહેલાં એક શેર બોલાતો:

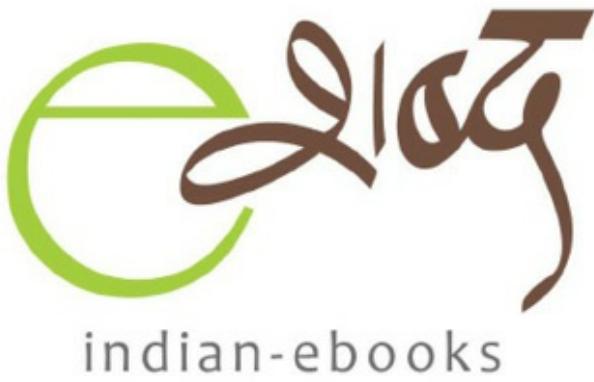
મુદ્દઈ લાખ બૂરા ચાહે તો કયા હોતા હૈ,
વહી હોતા હૈ જો મંજૂરે ખુદા હોતા હૈ ।

અમને આવકારવા સ્નેહીજનો આતુરતાથી બહાર રાહ જોઈ રહ્યા છે. પ્રેમ આતુરતા વિનાનો ન હોય. આતુરતા પણીનું મિલન જ મિલન કહેવાય.

સૌકોઈ પોતપોતાનાં વાહનોમાં ગોઠવાયા અને વિદાય થયા. સલામ ગરવી ગુજરાતને! અમે બહાર જઈને ગુજરાતનો મહિમા વધુ જાણી આવ્યા.

25-10-2011

*

આ ગુજરાતી ઇં-બુક ઇં-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દૂનિયામાં જે ઇં-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઇં-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઇં-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઇં-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ ગ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઇં-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ઝ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૃત્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઓડિયો કિલ્પ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>